

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПОБЕРЕЖНИК ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477-25): 929 А.М. Муравйов

**ОБРАЗ ТА ІДЕЯ КИЄВА В ПУБЛІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА
ПРИВАТНОМУ ЖИТТІ А.М.МУРАВЙОВА**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Ульяновський Василь Іринархович

КИЇВ – 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ..	12
1.1. Основні періоди історіографії.....	13
1.2. Джерельна база дослідження	24
РОЗДІЛ 2. ОБРАЗ ТА ІДЕЯ КИЄВА В ПУБЛІЧНІЙ ІДЕОЛОГІЇ ТА РЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ А.М.МУРАВЙОВА	38
2.1. «Київські враження» А.М.Муравйова: проблеми сприйняття та інтерпретації	38
2.2. Образ міста.....	58
2.3. Основні напрямки київської діяльності А.М.Муравйова	68
2.4. Ідея Києва.....	87
РОЗДІЛ 3. АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА: САКРАЛЬНИЙ ТОПОС ТА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ.....	96
3.1. Шанування А.М.Муравйовим Св. апостола Андрія Первозванного....	96
3.2. Організація ремонтних робіт Андріївського храму.....	111
ВИСНОВКИ.....	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	160

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає у формуванні уявлень про «святе місто» і давню київську топографію, та актуалізації ролі особи в історії Києва XIX ст. У сучасній історіографії доволі популярними є студії з біографістики (біографіки)¹ або персоналістики², у яких життєпис конкретної особистості трактується як самостійна наукова проблема, яка розглядає особистість в історико-соціальній обумовленості і, одночасно, в індивідуальній своєрідності³.

Магістральним напрямком таких досліджень для історії XIX ст., внаслідок панування «культу визначної особистості»⁴, є монархи, політичні діячі, вищі церковні ієрархи. Особи іншого рангу лише тепер потрапляють у поле зору дослідників як самостійні об'єкти студіювання. Постать А.М.Муравйова є доволі непересічною: поет, духовний письменник, історик Церкви, громадський та церковний діяч, відомий, насамперед, своїм сподвижництвом на ниві православ'я; для київських еліт XIX ст. він не має аналогів у сфері своєї діяльності. Довгий час перебуваючи на посаді обер-секретаря Святійшого Синоду, будучи почесним членом Імператорської Академії наук, Андрій Миколайович мав значний вплив в колах церковних ієрархів та світських чиновників вищого рангу, що активно використовував у своїх київських проектах, що забезпечувало їх успіх.

---

¹ Валевский А.Л. Основание биографии / Алексей Леонидович Валевский. – К.: Наукова думка, 1993. – 109 с.

² Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л.П. Репина // История через личность. Историческая биография сегодня. – М.: Круг, 2005. – С. 55-74.

³ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / Віталій Сергійович Чишко. – К.: БМТ, 1996. – С. 180.

⁴ Стус Д. Біографія: суб'єктивізація об'єкта / Дмитро Васильович Стус // Киевская старина. – К., 2002. – № 2 (344). – С. 29.

Вивчення діяльності Андрія Муравйова в середовищі його часу дозволяє прослідкувати історію побутування і втілення ідей конкретної особистості у формуванні у суспільній свідомості образу Києва. Адже праці письменника багаторазово перевидавались ще за його життя і були призначені для «масового споживання». Водночас, і саме суспільство та стиль життя доби впливали на А.М.Муравйова, і це також є предметом нашого дослідження. Власне саме вплив суспільства на людину¹ визнається за константу, оскільки видатна особистість – втілення культури свого часу та засобів пізнання світу притаманних йому².

Варто обумовити причину вивчення саме київського періоду в житті та діяльності А.М.Муравйова. Крім того, що його особистість залишається ледь не за межами історіографічного дискурсу, важливим є те, що саме в Києві остаточно формується образ Муравйова-ревнителя православ'я, тож його діяльність в місті прямо чи опосередковано потрапляє в поле його релігійного світогляду та відповідає зовнішньому образу захисника православ'я. До Києва письменник повернувся після подорожей Святими місцями Сходу вже відомим духовним письменником, зі сформованим світоглядом, основою якого, безперечно, було православ'я. До того ж відбулось це хронологічно після служби у Святійшому Синоді, а отже ідеї керівного органу православ'я Російської імперії довгий час проходили крізь свідомість Андрія Муравйова. Релігійний, надто консервативний світогляд письменника формувався якраз під час його служби в Синоді. Період активного написання робіт, центральними мотивами яких була православна велич Російської імперії, помітне місце у якій займав Київ як початок руського християнства, почався ще до переселення Муравйова на київські гори. Проте, саме в Києві він зміг активно втілювати в життя розпрацьований ним концепт образу та ідеї Святого Києва як духовного осердя всієї Російської імперії. Києвоцентризм став головною ознакою мислення й діяльності Муравйова, тож

---

¹ Вильсон А. Биография как история / А. Вильсон. – М.: Наука, 1970. – С. 10.

² Осіп'ян О. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької школи «Анналів» / Олександр Леонідович Осіп'ян. – Краматорськ: Тираж-51, 2007. – С. 35.

вивчення цієї його позиції дозволяє виявити механізми й основні напрями актуалізації думки про Київ як «центр землі руської».

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму та наукової об'єктивності. Для їх реалізації зужито наступні дослідницькі методи: архівної та бібліографічної евристики, джерелознавчий, типологізації та класифікації, історико-антропологічний, історико-психологічний, порівняльно-історичний. Особлива увага зацентрована на методології структуралізму (творчість як система світоглядних принципів та уявлень). Автор застосовує теоретичні напрацювання семіотичного напрямку тартусько-московської наукової школи (при розгляді знакових моделей міста).

В європейській історіографії біографістика як окремий науковий напрям популярна від початку ХХ ст. Проблема розробки методології біографістики як комплексного полідисциплінарного дослідження (з використанням методів історії, психології, літературознавства, соціології) актуалізувалась окремими науковцями ще в 70-ті рр. ХХ ст.¹ В Україні перша комплексна праця, в якій було розроблено теоретико-методологічні основи та принципи історико-біографічних студій, побачила світ 1996 р. за авторства В.С.Чишко². З початку нового тисячоліття з'являються якісно нові праці, об'єктом дослідження яких є окрема персоналія, що стало можливим завдяки комплексним методологічним розробкам українських учених.

Попри це, актуальним залишається питання суб'єктивності біографії³, оскільки при її написанні історик потрапляє в «пастку домислу»¹ та з'являється

---

¹ Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема / Б.С. Мейлах // Человек науки. – М.: Наука, 1974. – С. 16.

² Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.06 / Чишко Віталій Сергійович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1997. – 24 с.

³ Акимова А. История и биография / А.Акимова // Прометей. Историко-биографический альманах серии «Жизнь замечательных людей». – М., 1968. – Т. 5. – С. 394-413; Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-культурном

емоційне ставлення дослідника до свого героя², внаслідок чого студія втрачає власне науковий об'єктивний характер. Інша методологічна проблема біографіки у взаємодії двох суб'єктів – історика і героя: історик, розглядаючи біографію свого героя, завжди намагається зрозуміти його в контексті тої епохи, в якій він жив³. Вважаємо, проте, що комплекс використаних джерел із застосуванням новітніх методологій їх опрацювання та підвищена увага до контексту⁴ дозволяє максимально відтворити систему світоглядних уявлень та ідей героя. У дослідженні історичної особистості реконструкцію її свідомості слід здійснювати в її органічному середовищі в контексті доби⁵, на чому від початків (з 1930-х рр.) наголошувала ще французька школа «Анналів»⁶. Саме людська свідомість

контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора) / Юрий Михайлович Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. Литература и публицистика. Проблемы взаимодействия. Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1986. – Вып. 683. – С. 106-121; Беленький И.Л. Биография как историко-культурная проблема (к историографии темы в отечественной литературе) / И.Л.Беленький // Историческая биография. Сборник обзоров. К XVII Международному конгрессу исторических наук (Мадрид, август 1990). – М., 1990. – С. 136-164.

¹ Маслійчук В.Л. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) / В.Л. Маслійчук // Харківський історіографічний збірник. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Х.: НЦМ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 33; Ярошевский М.Г. Биография ученого как науковедческая проблема / М.Г.Ярошевский // Человек науки. – М.: Наука, 1974. – С. 19-57.

² Тейлор А. Історик як біограф / Алан Джон Персіваль Тейлор // Харківський історіографічний збірник. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Х.: НЦМ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 82.

³ Колесникова М.Е. Историческая биография как жанр исторического исследования / М.Е. Колесникова // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: В 2 ч. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. 2. – С. 370.

⁴ Levi G. Les usages de la biographie // Annales E.S.C. – 1989. – A.44. – № 6. – P. 1325-1336.

⁵ Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Миколаївна Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 250.

⁶ Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Методология истории / О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1997. – С. 47.

створює нову структуру емпіричної реальності. У випадку з Муравйовим виникає можливість вивчати його ментальні установки щодо «київського тексту» опосередковано – через створені ним матеріальні образи¹. Реконструкція свідомості історичної особистості передбачає кілька проявів «внутрішнього» (аналіз та інтерпретація «его-документів»²) та «зовнішнього» (аналіз побічних документів, що фіксують погляд «зі сторони») характеру, що детально розглядається в дисертації. У дослідженні використані методологічні настанови реконструкції контексту діяльності особистості, підвищена увага зацентровується на соціосередовищі особи, її епохи, найближчого оточення³. За константу визнано принцип чужого одухотворення О.Лаппо-Данилевського⁴, який, попри майже столітню історію побутування, лежить в основі всіх сучасних методологічних вислідів. Зasadничими положеннями дослідження є методи інтерпретації джерела: психологічний, технічний, типізуючий та індивідуалізуючий.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Біографічні студії та дослідження ролі особи в історії Києва є одним з важливих напрямів дослідницької діяльності науковців історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дисертаційного дослідження є період життя та діяльності Андрія Миколайовича Муравйова у Києві.

Предметом дослідження є формування образу та ідеї Києва в опублікованих літературних працях та неопублікованих документах персонального походження

---

¹ Медушевская О.М. Эмпирическая реальность исторического мира / О.М.Медушевская // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: В 2 ч. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. 1. – С. 25.

² Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Татьяна Николаевна Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – С. 497.

³ Levi G. Les usages de la biographie. – P. 1336.

⁴ Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – СПб, 1910. – С. 92.

Андрія Миколайовича Муравйова, його містичне (актуалізація культів святих) та практичне значення (участь письменника у збереженні пам'яток православної старовини Києва).

Територіальні межі дослідження заявлені у самій темі дисертації і охоплюють, насамперед, територію давнього Києва. Проте, задля характеристики еволюції формування світогляду письменника, ми простежуємо час його діяльності в Москві та Петербурзі. З огляду на репутацію «відкривача» східного світу після російсько-турецьких воєн та відомого паломника, послуговуємося його творами, написаними під час численних подорожей на християнський Схід.

Хронологічні рамки дослідження обумовленні завданнями роботи і мають подвійний характер. Об'єктивно вони визначаються роками проживання Андрія Миколайовича в Києві (1859 – 1874 рр.). Нижня межа встановлюється датою придбання письменником земельної ділянки в Києві, верхня ж – датою смерті Муравйова. Проте, у роботі окреслюються основні віхи біографії письменника, мірою того, наскільки вони впливали на формування світогляду та на діяльність київського періоду життя Муравйова, у такому випадку хронологічні межі сягають років його життя і визначаються 1806 – 1874 рр. У дослідженні історіографії теми використовуються новітні роботи російських науковців, публікації літературних праць А.М.Муравйова, що наразі перевидаються, а відтак актуалізуються і в наш час – ці роботи також є предметом дисертаційного дослідження.

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування ролі особи Андрія Миколайовича Муравйова в історії Києва др. пол. XIX ст. в контексті його діяльності в місті; актуалізація духовним письменником культів Св. рівноапостольного князя Володимира та Св. апостола Андрія Первозванного; формування у літературних працях А.М.Муравйова образу Києва – Святого міста Російської імперії.

З поставленої мети логічно випливають наступні наукові завдання дослідження:

- охарактеризувати історіографію теми, визначити ступінь дослідження особи А.М.Муравйова у роботах науковців різних сфер гуманітарних знань;
- визначити коло джерел та їх інформаційний потенціал у дослідженні теми дисертації; систематизувати наявні джерела за дослідницькими завданнями; окреслити особливості використання того чи іншого джерела у роботі, встановити способи його верифікації;
- з'ясувати основні хронологічні віхи знайомства письменника з містом, матеріальні, ідейні та світоглядні причини його переселення;
- простежити еволюцію формування образу міста в уяві А.М.Муравйова та його наповнення в широкому контексті (місце київської святині в Російській імперії) за літературними працями та матеріалами особистісного походження письменника;
- виявити основні аспекти діяльності Андрія Муравйова в Києві, пояснити пріоритети практичної діяльності з точки зору світогляду та системи цінностей письменника (ідейна актуалізація культів Св. апостола Андрія Первозванного та Св. рівноапостольного князя Володимира);
- з'ясувати «ідею Києва» у художніх творах письменника та її побутування на теренах Російської імперії, показати виникнення та трансформацію цієї ідеї згідно історичного контексту XIX ст.; визначити реалізацію «ідеї Києва» у практичній діяльності А.М.Муравйова;
- встановити місце постаті апостола Андрія Первозванного в особистій системі цінностей Муравйова та простежити практичну реалізацію поширення культу Святого письменником;
- охарактеризувати участь А.М.Муравйова в комітетах з відбудови Андріївського храму;
- з'ясувати зовнішні обставини та світоглядні мотивації влаштування Андрієм Муравйовим церкви посвяти Сергія Радонезького.

Новизна роботи. У сучасній російській та українській історіографії робота є першим системним дослідженням київського періоду життя та діяльності

А.М.Муравйова, здійсненим на максимально широкому залученні усіх видів як актуалізованих, так і не актуалізованих джерел; до наукового обігу введено нові документи з вітчизняних та зарубіжних архівів. З нових позицій проаналізовано діяльність А.М.Муравйова як «ззовні» (реалізація практичної діяльності письменника щодо збереження та відбудови давньоруських святинь крізь призму конкретно-історичного середовища) так «із середини» (реконструкція внутрішнього світу особи). У роботі показано формування образу Святого Києва як знакової моделі організації простору крізь еволюцію системи цінностей письменника (від молодих років до кореляції світоглядних орієнтирів після паломництва на Схід). Уточнено сенс «ідеї Києва» А.М.Муравйова як літературного та метатекстуального дискурсу; розширено знання про інтелектуальну «ідею Києва» як слов'янського Єрусалиму, її побутування у масовій свідомості соціуму ХІХ ст. Дістало подальшого розвитку з'ясування місця сакруму Києва у творах письменника в порівнянні з «центрами світів» – Єрусалимом, Римом, Москвою і в контексті «духовної географії» паломників Російської імперії.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання фактологічної та методологічної бази дослідження при підготовці біографічних довідників, історіографічних та загальних історичних студій з історії ХІХ ст. Система та методи дослідження історії особистості крізь призму її світоглядних орієнтирів та системи цінностей можуть бути застосовані у дослідженнях з біографістики, персоналістики чи інтелектуальної історії. Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при розробці лекційних курсів, при написанні теоретичних праць з історії Києва ХІХ ст., розробці ознайомчої практики в музеях міста Києва.

Наукова апробація результатів дослідження здійснена на засіданнях просемінарію під керівництвом д.і.н., проф. В.І. Ульяновського на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні положення дисертаційного дослідження були апробовані на міжнародних

та всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2012, 2013), «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2012, 2013), «Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, 2012), «Культура, наука, образование: проблемы и перспективы» (Нижевартовск, 2013), «Studenckie Koło Naukowe Historyków» (Лодзь, 2013).

Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковані у 5-ти авторських статтях, вміщених у виданнях, визначених ВАК України як фахові, а також у російському фаховому виданні.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження життя і діяльності відомого духовного письменника Російської імперії прямо чи дотично знайшло відображення у наукових та науково-популярних виданнях різного ступеня інформативності. Необхідним є проведення аналізу всіх попередніх студій, їх здобутків та прорахунків, джерел інформації, що має важливу методологічну та практичну функцію для виопуклення результатів нашої роботи. Першочерговим завданням історіографічної розвідки є з'ясування «білих плям» у дослідженнях життя А.М.Муравйова, зокрема київського періоду.

Відразу ж підкреслимо, що вивченню життя та діяльності Андрія Миколайовича Муравйова, попри всю його значущість, не присвячено достатньо уваги у фахових дослідженнях. Це пояснюється кількома причинами. Насамперед, творчість Муравйова є доволі нестандартною, адже, не беручи до уваги його поетичні студії молодих років, Муравйов був істориком Церкви, що і принесло йому європейське визнання. Проте в той же час, цілком і повністю віднести його роботи до історичної науки не видається можливим – здебільшого вони носили публіцистичний характер, чи відносилися до категорії «словесність». Близький знайомий Андрія Миколайовича професор Московської Духовної академії П.Казанський дуже влучно назвав Муравйова церковним публіцистом¹, адже значна частина робіт письменника з історії Церкви написана в жанрі листів²,

---

¹ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве / Петр Симонович Казанский // Душеполезное чтение. – 1877. – № 3. – С. 368.

² Муравьев А.Н. Письма о богослужении восточной церкви / А.Н.Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1836. – 136 с.; Муравьев А.Н. Письма о православии / А.Н.Муравьев. – К.: В типографии И. и А.Давиденко, 1871. – VIII, 305 с.; Муравьев А.Н. Письма о богослужении восточной и католической

причому в цілком доступному для загалу, «профанному» (неакадемічному) викладі. Сучасна російська дослідниця Н. Хохлова схарактеризувала Андрія Муравйова як родоначальника церковно-белетристичного напрямку¹. Все це вимагало від представників класичної гуманітаристики не лише полідисциплінарності в підходах, але й спеціальних непритаманних їм інтерпретативних засобів задля реконструкції ментальних установок і світоглядних основ духовного діяча, котрий оперував історичними категоріями для формування мисленних, уявних, почасти філософських образів та ідей. Відтак, історіографія виявилася не готовою ні сприймати, ні зрозуміти, ні пояснити таку «нестандартну» особистість.

1.1. Основні періоди історіографії

Історіографія про кийвські життя та діяльність Андрія Миколайовича Муравйова практично відсутня. Наукових праць, що висвітлюють певні аспекти життя письменника, небагато. Тим не менше, варто поділити всі наявні студії за певними критеріями, враховуючи час їх появи (ідеологію доби), жанр публікації, її джерела та методологічну основу, оціночні інвективи автора.

Перший період історіографії – час Російської імперії. До цього періоду відносимо некрологічні твори, адже прижиттєвих публікацій, присвячених особі А.М.Муравйова, не було. Андрій Миколайович не відноситься до осіб «першого рангу» (монархи, політичні та вищі церковні діячі), що були предметом вивчення ще за життя. Про нього, як і про більшість діячів такого рівня, почали писати вже

церкви / А.Н.Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1839. – 448 с.; Муравьев А.Н. Прибавление к римским письмам / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1847. – 200 с.

¹ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві / Наталя Олександрівна Хохлова // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. – К.: Критика, 2004. – Т. 1. – С. 146.

по смерті. Серед некрологічних творів в окрему підгрупу слід виділити публікації надгробних промов, котрі мали запрограмовані інвективи.

Некрологи є не надто інформативними, адже подібний жанр має певні особливості, і не передбачає фіксацію значної кількості фактичного матеріалу. Проте, суттєвою видається та обставина, що крім власне біографічних даних, некрологи вміщують і оцінку діяча його сучасниками¹ (зазначимо, лише позитивну оцінку). Зокрема, у додатках до видання власних спогадів М.Семенов опублікував «Надгробне слово» Назарія Фаворова² – протоієрея, професора богослов'я Університету Св. Володимира, а також «Слово» Миколи Оглобліна³ – протоієрея-ключара Софійського собору, сказані при похованні А.М.Муравйова. Обидва названі тексти носять відбиток офіційної характеристики діяльності А.М.Муравйова з превалюванням констативної інформації та практичною відсутністю авторських оцінок. Обидва автори були близькими знайомими письменника, насамперед, за участю у діяльності Київського Свято-Володимирського братства. Зокрема, Н.Фаворов наголошував на сподвижництві віри Андрія Миколайовича, ретроспективно характеризуючи все життя письменника, вказував на його віддане служіння Церкві. Подібну позитивну оцінку життя Муравйова подав і М.Оглоблін, надгробне слово, котрого формує образ Муравйова як служителя Церкви та вітчизни. «Офіційний» некролог, що був опублікований у «Киевских епархиальных ведомостях»⁴, містить так само лише коротку біографічну інформацію традиційного для жанру характеру.

¹ Петровская И.Ф. Некрологи в русской печати XIX – начала XX века / И.Ф.Петровская // Русская литература. Историко-литературный журнал. – 1982. – № 3. – С. 223.

² Фаворов Н. Надгробное слово при погребении А.Н. Муравьева / Назарий Антонович Фаворов // Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – К.: В губернской типографии, 1875. – С. 175-185.

³ Оглоблин Н. Слово над гробом Андрея Николаевича Муравьева, при погребении его в Киевской Андреевской церкви, 21-го Августа 1874 г / Николай Николаевич Оглоблин // Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – К.: В губернской типографии, 1875. – С. 185-188.

⁴ Некролог // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 17. – С. 496-500.

Імперський період історіографії, пов'язаний з публікаціями осіб, які безпосередньо знали А.М.Муравйова. Проте в цих публікаціях, на відміну від некрологів, наявні оціночні судження, притому не лише позитивного, але й негативного змісту.

Цікавою, і такою, що вирізняється з переліку робіт про Муравйова, є замітка Олександра Никитенка¹, котрий попри те, що здебільшого давав оцінку літературній спадщині Муравйова-письменника, охарактеризував Муравйова-людину, подаючи це у розрізі розуміння і пояснення релігійного світогляду Андрія Миколайовича.

Відверто негативна оцінка Муравйова-людини, ревнителя православ'я, якого, за словами автора, називали «несостоявшимся обер-прокурором» та «генерал-инспектором пономарства»², подана М. Лесковим у творі «Мелочи архиерейской жизни». Автор нарису був особисто знайомий з Муравйовим. Негативний образ Муравйова-синодального діяча обумовлений тим, що Андрій Миколайович був відомий складністю свого характеру³, втручанням до церковного порядку⁴, та надмірною ревністю до храмових служителів. Лесков же ратував за модернізацію Церкви, її осучаснення⁵, що було повною протилежністю поглядам надто консервативного Муравйова. Проте, варто відзначити, що у іншій своїй роботі

---

¹ Никитенко А.В. Обозрение деятельности второго Отделения Императорской Академии наук за 1874 год / А.В. Никитенко // Журнал министерства народного просвещения. – 1875. – № 4. – С. 81-102.

² Лесков Н.С. Мелочи архиерейской жизни / Николай Семенович Лесков. – Орел: Орловское книжное издательство, 1960. – С. 76.

³ НИОР РГБ, ф. 137, оп. 111, д. 6, л. 11 об.

⁴ ІР НБУВ, ф. XIII, спр. 2436-2437, 10 арк.

⁵ Сидяков Ю.Л. Лесков в борьбе с церковной реакцией / Ю.Л. Сидяков // Ученые записки Тартуского государственного университета. Литература и публицистика. Проблемы взаимодействия. Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1986. – Вып. 683. – С. 44.

М.Лесков називає Андрія Миколайовича «найправославнішою» людиною та суворим оборонцем православ'я¹.

Негативна оцінка Муравйова-письменника та діяча подана Порфирієм (Успенським) у власному щоденнику (включаємо його до історіографічного блоку з огляду на публічність – сам автор готував текст до друку). Порфирій (Успенський) не скупився на образи в адресу Андрія Миколайовича, описавши всі приклади самолюбства та егоїзму, які, на думку єпископа, мали місце в поведінці письменника. Єпископ називає Андрія Миколайовича Андрієм Незванним та пугалом духовенства, який був «большой охотник везде совать свой нос и жаловаться на всех»². Сергій Шереметев у своїх спогадах писав, що Муравйов «не виносив» вченого вікарія Порфирія, не прощав йому лінощів, небажання приймати участь у хресних ходах і взагалі звинувачував у розпущеності духовенства та братії³. Тож різко негативна оцінка обох діячів була обопільною. Негативна оцінка Муравйова-людини, вважаємо була обумовлена відвертою прямолінійністю суджень письменника. Зокрема, І.Корсунський писав про те, що сам московський митрополит Філарет називав Андрія Миколайовича «любителем обличений», за його любов всюди знаходити недоліки та голосно вказувати на них⁴. Граф М. Толстой у власних спогадах також вказував на складний характер письменника⁵. Архієпископ Чернігівський Філарет (Гумілевський), характеризуючи праці Муравйова як спекуляцію, називав письменника людиною гордою, що прийняла на себе роль вчителя Церкви, будучи невігласом і

¹ Лесков Н. Алеутский духовидец. Извлечено из записей Андрея Н. Муравьева / Николай Семенович Лесков // Эпоха. – 1886. – № 2. – С. 99.

² Титов А.А. Порфирий Успенский (Из «Книги Бытия моего») / А.А. Титов // Русский архив. – 1905. – № 12. – С. 518.

³ Шереметев С.Д. Домашняя старина / Сергей Дмитриевич Шереметев. – М.: Типо-литография Н.И. Куманина, 1900. – С. 114-115.

⁴ Корсунский И.Н. Памяти святителя Филарета митрополита московского / Иван Николаевич Корсунский. – М.: Университетская типография, 1894. – С. 63.

⁵ Толстой М.В. Хранилище моей памяти / Михаил Владимирович Толстой. – М.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – С. 59.

безтолковою людиною¹. Вказані спогади не містять важливої фактологічної інформації, проте змальовують Муравйова-людину, дають оціночні судження сучасників письменника, які стали після публікації набутком громадськості. Звісно, мемуари відносяться за своєю формою до джерел, однак у випадку з Муравйовим, при відсутності спеціальних наукових публікацій та при специфіці його особистості, публічні спогади сучасників певною мірою перетворювались в факт оціночних знань, хоч і з яскраво вираженим елементом суб'єктивізму.

Саме ця історіографія періоду Російської імперії, репрезентована текстами сучасників героя, сформувала образ Муравйова-ревнителя православ'я. Цю лінію продовжили наступні покоління авторів, котрі особисто не знали Муравйова і ґрунтувалися переважно на його публікаціях. Окремо з переліку виділяємо працю Олександра Третьякова, котрого можна вважати першим біографом Андрія Муравйова, оскільки він займаючись збиранням матеріалів до біографії письменника², написав кілька заміток про його життя, що вміщують крім цінної фактичної інформації також особистісну оцінку письменника-ревнителя православ'я³. Робота О.Третьякова не вписується в імперську добу, насамперед, тому що автор біографії письменника не був особисто з ним знайомий, тому взірцем для його біографічних вислідів був не особистий досвід, а джерела (саме Третьяков здійснив публікацію спогадів Муравйова), та твори попередників. Відтак біографічні студії О.Третьякова умовно можемо віднести до імперського періоду, проте виокремлюємо із загалу.

Загалом, з усіх публікацій про А.М.Муравйова до початку ХХ ст. власне історіографічною, автор якої не був сучасником героя, не мав особистих вражень про нього й з часової відстані намагався оцінити його діяльність (хоча й з певним

---

¹ Листовский И.С. Филарет, архиепископ черниговский / И.С. Листовский // Русский архив. – 1887. – Кн. 3. – С. 381-382.

² Третьяков А. На родине А.Н. Муравьева / А. Третьяков // Русское обозрение. – 1896. – Т. 38, № 4. – С. 898.

³ Третьяков А. Памяти А.Н. Муравьева / А. Третьяков // Русское обозрение. – 1895. – Т. 31, № 1. – С. 284.

пієтетом), можна назвати лише статтю О.Третьякова. Це досить показовий факт: якщо ідеологам типу Каткова присвячувалось чимало публікацій, на А.М.Муравйова не звертали уваги, вочевидь, через його «церковну заангажованість» та його продуховну-православну складову діяльності – ці сфери мало цікавили світських істориків, церковна ж історіографія проявляла інтерес винятково до суто церковних діячів. Муравйов же «функціонував» між двома цими напрямками й ідеологіями, тож залишився поза сферою інтересів дослідників суто світської і суто церковної історіографії.

Оскільки ж основні оціночні інвективи залишилися незмінними, ми вважаємо коректним розширити хронологічні рамки другого періоду до моменту зміни історіографічної парадигми в результаті революції. Отже, цей «довгий» другий період має хронологічну протяжність з останньої чверті ХІХ і до другого десятиліття ХХ ст. Його основною ознакою є бачення образу А.М.Муравйова як духовного письменника, віручої особистості, вся творчість і діяльність якого була спрямована в духовно-інтелектуальну сферу.

Окремо виділяємо радянську добу історіографії щодо Андрія Муравйова. В цей час особа Муравйова залишалась поза сферою магістральних дослідницьких тем, оскільки довгий час практично поза увагою дослідників залишалась така складова діяльності Муравйова, як його подорожі-прощі¹ по святих місцях². Не варто забувати також про ідеологічну причину слабого вивчення діяльності Андрія Миколайовича. Адже студії релігійної складової як, безперечно, провідної у творчості письменника, довгий час залишалися «закритими» з ідеологічних

---

¹ Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским / А.Н. Муравьев. – М.: Книга – СП Внешиберика, 1990. – Ч. 1. – VIII, 296 с.; Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским / А.Н. Муравьев. – М.: Книга – СП Внешиберика, 1990. – Ч. 2. – 384 с.; Муравьев А.Н. Русская Вильна. Приложение к Путешествию ко Св. местам русским / А.Н.Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1864. – 43 с.

² Толочко О. «Проца до святих місць» у російській культурі та політиці ХІХ століття / Олексій Олексійович Толочко // Сучасність: Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1994. – № 9. – С. 106-113.

мотивів, в атеїстичній державі та історіографії. Марксистсько-ленінська методологія «викреслювала» з історії «велику» людину, в цей час об'єктом дослідження не міг бути відомий духовний письменник та колишній обер-прокурор Святійшого Синоду. Втім цей «період мовчання» вельми показовий: особа з яскраво вираженою церковно-релігійною ідеологією викреслюється з історичного процесу атеїстичної доби.

Принципово новий, сучасний етап історіографії починається з 90-х років ХХ століття і триває до сьогодні. Він може бути визначений як час «посутньої історіографії» щодо А.М.Муравйова. З'являються наукові публікації про життя й діяльність А.М.Муравйова, видаються та перевидаються його численні праці з історії Церкви. Важливими ознаками цього періоду є широка тематика досліджень, об'єктивізм і розширення джерельної бази (вперше використано фонди російських архівів). Втім, особливістю даного етапу є превалювання вивчення Муравйова-літератора, оскільки перший період життя письменника пов'язаний виключно з світською поетикою.

Роботою, що «відкрила» сучасну історіографію досліджень А.М.Муравйова стала публікація російського літературознавця Вадима Вацура «Епиграмма Пушкіна на А.Н. Муравьева»¹, що з'явилась 1989 р. Хоч предмет зацікавлення вченого стосувався, насамперед, О. Пушкіна, саме в цій роботі було вперше актуалізовано необхідність вивчення всієї творчої спадщини Андрія Миколайовича.

Найбільшим знавцем Муравйова на сьогоднішній день можна вважати російську дослідницю Наталію Хохлову – автора ґрунтовної монографії про Муравйова як літератора². Хохлова не обмежилась лише характеристикою літературних та поетичних студій письменника. Вчена змальовує основні віхи життя і творчості Муравйова, які поділяє на два періоди – ранній, поетичний

¹ Вацура В.Э. Эпиграмма Пушкина на А.Н. Муравьева / Вадим Эразмович Вацура // Пушкин: Исследования и материалы. – Л.: Наука, 1989. – Т. 13. – С. 222-241.

² Хохлова Н.А. Андрей Николаевич Муравьев – литератор / Наталья Александровна Хохлова. – СПб: Дмитрий Буланин, 2001. – 242 с.

(1823 – 1832 pp.), і пізній, церковно-белетристичний (1836 – 1874 pp.). В основі виділення означених етапів – тематика літературної творчості письменника. Н.Хохлова, проте, не торкається київського періоду життя письменника і хронологічно обмежується часом його переїзду до Києва. Завданням, яке перед собою ставила автор, було, насамперед, «виписування» образу раннього Муравйова-поета. Київському же періоду життя і діяльності Муравйова присвячена спеціальна стаття Наталії Хохлової «Діяльність Андрія Муравйова в Києві», опублікована 2004 р. у збірнику «Відкритий архів»¹. Дана студія опублікована водночас з виданням заключної частини спогадів Муравйова², до того не виданих, що зберігаються у Державному музеї ім. О.С. Пушкіна в Москві. Стаття тематично всеохоплююче, однак поверхово висвітлює основні віхи діяльності Андрія Муравйова в Києві, оскільки головним джерелом, на яке посилається дослідниця, була лише заключна частина спогадів Муравйова. Тож, як вказувала сама автор, метою статті було подати у хронологічній послідовності й ескізно етапи діяльності Муравйова в Києві. Робота стала по суті поширеним коментарем до спогадів письменника³. Варто відзначити, що російська вчена використала також всі опубліковані спогади та замітки, присвячені письменнику й інформаційний потенціал російських архівів. Основною вадою статті Н. Хохлової є те, що автор подає здебільшого візію самого Муравйова щодо власного життя та діяльності, оскільки базується на його спогадах. Щоправда вчена широко використовувала спогади М. Семенова, проте вони майже не відрізняються від візії Муравйова, так як Семенов фактично служив у письменника, а по його смерті опублікував листи Андрія Миколайовича зі своїми коментарями. Н.Хохлова не верифікувала свідчення автора спогадів про себе із «зовнішніми» документами. Об'єктивну цінність дослідження становить його значна джерельна

---

¹ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 144-202.

² Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть / [публікація Наталії Хохлової] // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. – Т. 1. – К.: Критика, 2004. – С. 204-244.

³ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 150.

база та введення до наукового обігу архівних джерел з «докиївського» життя Муравйова.

Ірина Моклецова у 2002 р. захистила дисертацію на здобуття ступеня кандидата культурології, присвячену російському паломництву як культурному явищу на прикладі творів А.М. Муравйова¹. Ця робота ставить за мету розкриття феномену паломницької традиції в культурологічному аспекті. Дослідниця визначає жанр творчості Андрія Миколайовича як «подорожі по святих місцях», що вважає творчим синтезом «ходінь» та «літературних подорожей». Перу російської вченої належить також ряд статей, об'єктом дослідження яких виступає Андрій Муравйов², проте вони стосуються здебільшого тієї ж тематики паломництва в контексті російської культури ХІХ ст. Безперечно, праці І.Моклецової містять багатий фактичний матеріал. Однак студіюванню ролі Києва у долі й творчості Андрія Муравйова, присвячена єдина стаття І. Моклецової, що поверхово окреслює основні віхи біографії письменника, основна ж її увага приділена опису Муравйовим Великої Успенської церкви Києво-Печерської лаври³. Це обумовлено темою конференції, у рамках якої публікація побачила світ. Стаття І.Моклецової побудована на творах самого Андрія Миколайовича, а

¹ Моклецова И.В. Русское православное паломничество как явление культуры (на примере приведенный А.Н. Муравьева): дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / Моклецова Ирина Васильевна; Московский гос. ун-т. им. В.М.Ломоносова. Факультет иностранных языков. – М., 2002. – 24 с.

² Моклецова И.В. А.Н. Муравьев и русская культура 1820-х – 1830-х гг / И.В.Моклецова // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2000. – № 4. – С. 101-116; Моклецова И.В. К вопросу о возрождении духовной педагогической традиции: Н.В. Гоголь и А.Н.Муравьев / И.В. Моклецова // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2010. – № 4. – С. 70-79; Моклецова И.В. Традиция паломничества в русской культуре (А.С. Пушкин и А.Н. Муравьев) / И.В. Моклецова // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1999. – № 2. – С. 145-154.

³ Моклецова И.В. Киев в судьбе и творчестве А.Н. Муравьева / И.В. Моклецова // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1 – 2 жовтня 2001 р. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2002. – С. 135-145.

також спогадах М. Семенова про нього, тому має здебільшого описовий характер та лише умовно відповідає заявленій широкій назві.

У вивченні паломницької літератури в контексті творчості А.М.Муравйова, значну цінність становить монографія Євгенії Сафатової¹, опублікована на основі дисертаційної роботи на здобуття ступеня кандидата філологічних наук. Попри філологічне спрямування, дослідження наповнене оригінальними інтерпретаціями творів Муравйова. Предметом аналізу Є.Сафатової стала категорія шляху «путешественника ко Святым местам»², генеза та вивчення особливостей поетики паломницького сюжету. З огляду на заявлену тему, «київський період» Муравйова в студіях Є. Сафатової не зачіпається, проте значний інтерес становить характеристика робіт письменника й методологія вченої.

До російської історіографії досліджень А.М.Муравйова варто віднести також статтю А. Стрижева, що побачила світ 1999 р. в якості вступного слова до перевидання праці А.М.Муравйова «Русская Фиваида на Севере»³. Цей біографічний нарис не має власне дослідницького характеру, а є описовим, що відповідає завданню – у доступній формі познайомити широкого читача з автором. Київському життю Муравйова присвячено лише кілька сторінок оповідного й констативного характеру.

В українській історіографії особа А.М.Муравйова привертала увагу лише дослідників історії Андріївської церкви і виключно в контексті реставрації храму та його святинь. Зокрема, з'ясуванню участі Андрія Муравйова у підготовці до відзначення 100-літнього ювілею Андріївської церкви присвячена стаття

---

¹ Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в творчестве А.Н. Муравьева / Е.Ю.Сафатова. – Кемерово: ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет», 2010. – 158 с.

² Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в «Путешествии ко Святым местам в 1830 году» и «Путешествии по Святым местам русским» А.Н. Муравьева: автореф. дис. ... канд. филологических наук: 10.01.01 / Е.Ю. Сафатова. – Томск, 2008. – С. 5.

³ Стрижев А.Н. Андрей Николаевич Муравьев: биографический очерк / А.Н.Стрижев // Муравьев А.Н. Русская Фиваида на Севере. – М.: Паломник, 1999. – С. 5-20.

завідуючої музею «Андріївська церква» Жанни Литвинчук¹. У цій публікації звертається увага на ініціативи Муравйова, здійсненні при підготовці до ювілею Андріївської церкви, робиться спроба виявлення шляху, яким мощі Св. апостола Андрія Первозванного, доставлені Муравйовим з афонського монастиря, опинились в Андріївській церкві. Незважаючи на незначний обсяг статті, у дослідженні використано широке коло архівних матеріалів, що дозволяють висвітлити заявлену тематику. Проте, в основі студії все ж не постать, київська ідея та образ міста А.М.Муравйова, а лише один храм в контексті ремонтних робіт в ньому. Андріївська церква фактично «закриває» собою багатогранну особу А.М.Муравйова.

Нарешті, окремий напрям сучасного муравйовознавства становлять історико-церковні студії. Зокрема висвітленню постаті Андрія Муравйова як історика Церкви присвячена стаття Віктора Хавронічева², опублікована в якості післямови до перевидання праці Муравйова «Історія Російської Церкви». У дослідженні основну увагу приділено саме історико-церковним студіям письменника. У цьому контексті автор розглядає діяльність Муравйова у Св. Синоді та його зв'язки з вищими церковними ієрархами. Проте, так як Андрій Миколайович, переїхавши до Києва, не активно займався церковно-літературними студіями, київський період його творчості залишився поза увагою автора статті.

Попри позірне різноманіття публікацій про А.М.Муравйова кінця ХХ – початку ХХІ ст., на сьогоднішній день не існує комплексних досліджень київського періоду життя Андрія Миколайовича. У більшості праць переважає описовий характер з опорою на спогади самого Муравйова та його сучасників. Загалом, у спеціальних студіях лише фрагментарно висвітлено київське життя

¹ Литвинчук Ж.Г. А.Н. Муравьев и столетний юбилей киевской Андреевской церкви / Жанна Григорівна Литвинчук // Софіївські читання. – К., 2009. – С. 273-279.

² Хавроничев В.П. «История Российской Церкви» А.Н. Муравьева / В.П.Хавроничев // Муравьев А.Н. История Российской Церкви. – М.: Паломник, 2002. – С. 461-493.

письменника. Більше того, в цих роботах здебільшого не використано методи джерелознавчої критики, які дозволяють по-іншому поглянути на місце Муравйова в публічному житті Києва.

Отже, історіографію життя й діяльності А.М.Муравйова можна поділити на три основні періоди. До першого періоду, що тривав в часи Російської імперії та опирався на спогади сучасників Муравйова відносимо некрологічні твори, що мали запрограмовані інвективи та незначну інформативність. Даний період, головним чином, носив суб'єктивний характер, залежний від ступеня наближеності й ставлення авторів до особи історичного діяча. Саме в цей час формується владний, подекуди егоїстичний та негативний образ Муравйова – ревного поборника православ'я. Окремо, проте у цьому періоду, виділяємо біографічні праці О.Третьякова (біограф не був сучасником Муравйова, тому взурався на праці попереднього періоду). Проминувши «період мовчання» радянської історіографії (котрий виділяємо окремо) можна константувати, що лише в 90-ті рр. ХХ ст. інтерес науковців до Муравйова проявився в повній мірі. Втім, особа духовного письменника привернула увагу головним чином філологів та істориків літератури. Короткі біографічні коментарі до перевиданих праць не можуть ввжатися науковим внеском у вивчення теми. В силу означених дослідницьких інтересів та приналежності більшості дослідників до російських наукових шкіл, київський період життя й діяльності Муравйова залишається належним чином не осмисленим, що збіднює уяву про інтелектуальну історію Києва ХІХ ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Використані джерела можна поділити на кілька груп, які виділяємо не за класичними видами джерел, а за рівнем їх інформативності та «ступенем» наближення до історичного діяча, оскільки це дозволяє більш адекватно «знімати» інформацію та аналізувати її.

До першої групи наближення до особи А.М.Муравйова відносимо его-документи, матеріали персонального походження, що вийшли безпосередньо з під-пера А.М.Муравйова – спогади, листи, записки, публіковані твори письменника, що є переважно «суб’єктивними джерелами»¹.

Найбільш інформативним джерелом цього напрямку є спогади Муравйова. Ранні спогади письменника були опубліковані Олександром Третьяковим ще у 1895 та 1896 рр.². Пізніше, 1913 р. ці самі «Мои воспоминания» були видані окремою книгою³. Муравйов почав писати спогади 30 квітня 1827 р. у віці 21 року. Молодий Андрій Миколайович вирішив «...бросить беглый взгляд на прошедшее и во многом дать себе отчет»⁴. Попри те, що автор застерігає, що «так как всегда сильнейшею моею страстью была поэзия и вообще все изящное, - то я только с сей точки зрения буду смотреть на происшествия, до меня касавшиеся, оставляя без внимания все прочее»⁵, спогади є найбільш повним джерелом, що проливає світло на ранні роки життя Муравйова. Це показує, що ще в молодому віці А.М.Муравйов був схильним до самоаналізу та певної ідеалізації власного минулого. Саме такий «код» інформативних рядів закладений не лише безпосередньо в його спогадах, але й в усіх інших текстах з елементами мемуаристики.

Варто відмітити саме ранні спогади, записані ще до його подорожі на Схід, адже період з жовтня 1826-го до травня 1827-го р., на думку дослідниці Муравйова як літератора Н. Хохлової, вважається найважливішим і

---

¹ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії... – С. 188.

² Муравьев А.Н. Мои воспоминания / А.Н. Муравьев // Русское обозрение. – М., 1895. – Т. 33, № 5. – С. 56-85; Русское обозрение. – 1896. – Т. 37, № 2. – С. 505-543.

³ Муравьев А. Мои воспоминания / А.Н. Муравьев. – М.: Синодальная типография, 1913. – 98 с.

⁴ Муравьев А.Н. Мои воспоминания // Русское обозрение. – М., 1895. – Т. 33, № 5. – С. 56.

⁵ Там само.

найплодовитішим в літературній біографії письменника¹. Спогади пов'язані з піком творчості Муравйова-поета, тому не дивно, що все описуване ним життя проходить «під знаком поезії», сам автор зазначав, що «на все смотрел сквозь романтическое покрывало»². Перша частина спогадів охоплює період з дитинства до 1830 р. В цей період свого життя молодий Андрій Миколайович – учасник світських літературних раутів³, поет, який живе мистецтвом словесності. Таким він себе уявляє і такий свій образ позиціонує для потенційного читача, оскільки спогади писались не стільки для себе, скільки «для інших».

Друга частина спогадів припадає на період служби Андрія Миколайовича у Святійшому Синоді, й описувані події цілком і повністю стосуються його синодальних справ⁴. Записані ці спогади були 1857 р., хронологічно ж події, викладені у них, охоплюють 1830 – 1842 рр.

Заключна частина спогадів є найбільш корисною для нас, адже в ній Муравйов описує свою діяльність київського періоду. Ця частина спогадів була видрукувана лише у 2004 р. Наталією Хохловою. Вона охоплює період від 1858 до 1866 р.⁵ Загалом всі спогади Муравйова є чи не найсуб'єктивнішим джерелом, джерелом, адже демонструють нам різночасову візію самого автора на власні життя та діяльність. Завищена самооцінка, елемент самовиправдання, особисті симпатії та антипатії, що з'явилися після описуваних подій – все це надає визначеної суб'єктивності мемуарам⁶. Проте власне суб'єктивна самооцінка автора становить значний інтерес, адже почасти дозволяє зрозуміти психологію

¹ Хохлова Н.А. Андрей Николаевич Муравьев – литератор. – С. 54.

² Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – Т. 33, № 5. – С. 59.

³ Муравьев А.Н. Знакомство с русскими поэтами / А.Н. Муравьев. – К.: В типографии И. и В. Давиденко, 1871. – 35 с.

⁴ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1896. – Т. 37, № 2. – С. 505-543.

⁵ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 204-244.

⁶ Старцев В.И. Историк и биография / В.И. Старцев // Научная биография – вид исторического исследования. – Л., 1985. – С. 15.

людини та її інтенції щодо власного образу перед соціумом¹. Попри певні неточності фактологічного характеру, що зустрічаємо у спогадах, саме цей вид джерела дозволяє завдяки експресивним та емоційним відтінкам слів² «відчути» Муравйова-людину, що в свою чергу відкриває нам систему цінностей автора³. Сам Андрій Миколайович у своїх спогадах зазначав: «...часто случается, что начиная писать апологию, неприметно пишешь себе панегирик, ибо излагаешь то, что может служить к оправданию, оставляя в стороне неблагоприятное, слабости и пороки... Опасно быть собственным живописцем и судьей»⁴. Тим не менше, важко віднайти джерело, яке б в більшій мірі відображало всю канву й хронологію діяльності Муравйова в Києві. Тож використовувати спогади необхідно з обережністю, пам'ятаючи про значну зацікавленість автора в описі власного життя⁵. Як і всі мемуари ХІХ ст., спогади Муравйова відносяться вже до іншого типу творів, вони написані не для себе, автор передбачав, що вони будуть опубліковані, більше того вони були явно орієнтовані на стороннього читача. Відколи мемуари призначаються для «інших», а тим більше до друку, вони перестають бути індивідуально-приватною справою, і в той же час втрачають особистісний, правдивий, так би мовити, «внутрішній» характер. Адже

---

¹ Скутнев А.В. Источники личного происхождения ХІХ в. и проблема менталитета (на примере православного духовенства) / А.В. Скутнев // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы ХХ междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: В 2 ч. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. 2. – С. 595.

² Туралина Н.А. Метафора и контекст / Н.А. Туралина // Текст в гуманитарном знании: материалы межвузовской научной конференции, 22 – 24 апреля 1997 г. – М.: Издат. центр РГГУ, 1997. – С. 10.

³ Чеснокова В.Ф. Об одном подходе к извлечению из текстов фрагментов системы ценностей автора / В.Ф. Чеснокова // Методологические и методические проблемы контент-анализа (тезисы докладов рабочего совещания социологов). – М. – Л., 1973. – Вып. 2. – С. 99.

⁴ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – Т. 36, № 12. – С. 587

⁵ Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика и историческое сознание ХІХ века / Андрей Григорьевич Тартаковский. – М.: Археографический центр, 1997. – С. 14; Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика ХVІІІ – первой половины ХІХ века. От рукописи к книге / А.Г. Тартаковский. – М.: Наука, 1991. – С. 76-77.

з того моменту, коли мемуари стають надбанням публіки, їх варто розглядати скоріше як засіб самопозиціонування. Автор спогадів зазначив мету їх написання, що доводить їх орієнтованість «на зовні»: «может быть, когда меня не будет, друзья мои с удовольствием прочтут мои записки, в которых вполне изольется сердце того, кто их всегда любил»¹.

Надзвичайно незручним для дослідника видається і той факт, що Муравйов редагував свої спогади. Публікатор спогадів Андрія Миколайовича Третьяков залишив коментар, що спогади опубліковані за версією, зредагованою самим письменником у 1866 р., тоді ж була написана й заключна частина спогадів. Дана заувага має подвійний контекст. По-перше, спогади, написані через багато років, передбачають зменшення гостроти пам'яті автора, наявність змін, що відбувались протягом тривалого часу, а отже еволюції світосприйняття автора-мемуариста². По-друге, вже у 50-х рр. ХІХ ст. склався образ Муравйова-ревнителя православ'я, а отже все описуване ним зазнає коригування згідного його тодішнього релігійного світогляду. Почасти виокремити часові нашарування спогадів не видається можливим, тому припускаємо, що окремі блоки твору, були значно редаговані автором. Доказом значного редагування спогадів та дописування окремих частин тексту є аналіз записів, окрім того, датовані частини тексту містять специфічні фрази: «трудно на расстоянии многих лет упомнить порядок собственных сочинений...»³, «не могу опять вспомнить, в какое время я написал...»⁴ тощо.

Безперечно, важливим джерелом для дослідження київської діяльності Муравйова є його історичні твори – «Киев и его святыня»⁵, «Записка о

¹ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – Т. 33, № 5. – С. 56.

² Казьмирчук М. Джерела особового походження. Підручник / Марія Дмитрівна Казьмирчук. – К.: Логос, 2010. – С. 34.

³ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1896. – Т. 37. – № 2. – С. 528.

⁴ Там само. – С. 531.

⁵ Муравьев А.Н. Киев и его святыня / А.Н. Муравьев. – К.: В типографии Киевопечерской лавры, 1871. – 322 с.

сохранении самобытности Киева»¹. Проте ці праці містять у собі не багато відомостей про київське життя письменника. Це скоріше візія Муравйова-письменника та поборника православ'я, а не Муравйова-активного учасника життя Києва, місце автобіографізму у даних творах фактично зведено до мінімуму. Втім саме вони дають можливість виокремити складові образу міста в уяві Андрія Миколайовича. Опубліковане ж автором «Письмо из Киева»² Муравйова до московського митрополита Філарета (Дроздова), розкриває внутрішні мотивації і обставини переїзду письменника до Києва.

Важливим для розуміння світогляду Муравйова є використання його праць з історії Церкви³. Праці Андрія Миколайовича носять публіцистичний характер і покликані, за словами П. Казанського, бути відповіддю на сучасні питання, що турбували суспільство, частиною якого і був Муравйов⁴. Відтак, праці, що не містять прямих відомостей про Київ, є важливими для розуміння кола зацікавлень Муравйова-письменника, його системи цінностей, та бачення місця і значення

---

¹ Муравьев А.Н. Записка о сохранении самобытности Киева (начало 1870-х гг.) / А.Н. Муравьев // Сгупець. – К.: Сфера, 1999. – С. 259-267.

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева / А.Н. Муравьев. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – 26 с.

³ Муравьев А.Н. История Российской Церкви / А.Н. Муравьев. – М.: Паломник, 2002. – 511 с.; Муравьев А.Н. История Святого града Иерусалима, от времен апостольских и до наших / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1844. – XIV, 389 с.; Муравьев А.Н. Краткое начертание Истории церкви новозаветной / А.Н. Муравьев. – К.: В Университетской типографии, 1842. – III, 218 с.; Муравьев А.Н. Мысли о православии при посещении Святыни Русской / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1850. – XVI, 407 с.; Муравьев А.Н. Правда Вселенской Церкви о римских и прочих патриарших кафедрах / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии К.Крайя, 1849. – II, 264 с.; Муравьев А.Н. Русская Фиваида на Севере / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1855. – 504 с.; Муравьев А.Н. Древности и символика Киевософийского собора / А.Н.Муравьев. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – 24 с.

⁴ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 368.

ролі православ'я в Російській імперії¹. Зокрема, інформацію про мощі Андрія Первозванного, привезені Муравйовим спеціально для Андріївської церкви, знаходимо у його «Путешествиях ко святым местам русским»², «Письмах с Востока в 1849 – 1850 годах»³, написаних безпосередньо після повернення з подорожей. Послуговуючись опублікованими роботами письменника, варто мати на увазі мету їх написання як художнього твору – ознайомити читача з предметом твору. Тому особистісність описів зведена до мінімуму, особливо з огляду на те, що вони пройшли щонайменше три редакції до публікації: самого письменника, московського митрополита Філарета (Дроздова) та духовної цензури.

Корисним епістолярним джерелом, яке дозволяє з'ясувати, зокрема, влаштування Муравйовим житла у Києві, та обставини, пов'язані з переселенням письменника до міста, а також певні аспекти всіх ініціатив Муравйова у Києві, є «Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву»⁴. Після смерті митрополита Філарета, який був духовним наставником Андрія Миколайовича, і, здається, найближчою людиною в житті Муравйова⁵, письменник взявся за укладання до видання практично всіх листів⁶ митрополита, до яких додав власні коментарі. Роботу з копіювання листів (яких було більше п'ятисот) проводив М.Семенов, записуючи усні коментарі до них письменника. Послуговуватись

¹ Муравьев А. Впечатление Украины и Севастополя / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1859. – 88 с.; Муравьев А. Письмо в С. Петербург / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии Н. Грегга, 1858. – 16 с.

² Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским / А.Н. Муравьев. – М.: Книга – СП Внешиберики, 1990. – Ч. 1. – VIII, 296 с.

³ Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849 – 1850 годах / А.Н. Муравьев. – СПб, 1851. – Ч. 2. – 417 с.

⁴ Письма митрополита Московского Филарета к А.Н.Муравьеву. 1832 – 1867. – К.: В типографии И. и А.Давыденко. – 1869. – XII, 692 с.

⁵ Майорова О.Е. Митрополит московский Филарет в общественном сознании конца XIX века / О.Е. Майорова // Лотмановский сборник. – М.: Издательство РГГУ «О.Г.И.», 1997. – С. 613-638.

⁶ Сам Муравйов в коментарях писав, що деякі не вмістив через те що вважав їх не «довольно занимательными для помещения в собрание писем Владыки». (Письма митрополита Московского Филарета к А.Н.Муравьеву... – С. 586.)

даним видом джерел варто в контексті історичних обставин його виникнення¹, пам'ятаючи про статус Московського митрополита та офіційний, публічний характер видання, адже воно вийшло друком після проходження прискіпливої духовної цензури. Оригінали листів Філарета до Муравйова зберігаються в колекції Відділу писемних джерел Державного історичного музею в Москві (Ф. 241), і вони справді публіковані не в повному обсязі. Використані у дослідженні фрагменти опублікованих листів ми обов'язково звіряли з оригіналами, адже записи, що стосувалися скандалу довкола привезених Муравйовим мощей Св. апостола Андрія Первозванного опубліковані не були, в текстах листів зроблено чимало купюр.

Другу групу джерел становлять спогади сучасників А.М.Муравйова, що демонструють героя «ззовні». Тут варто виокремити спогади власне про Андрія Миколайовича та спогади, предметом яких не є Муравйов, проте у яких є згадки про письменника. Інформації спогадів про Муравйова не варто безумовно довіряти, аби не втрапити у «пастку» суб'єктивізму. У випадку ж опосередкованих згадок, мемуари демонструють своєрідний принагідний погляд «ззовні» на героя. Зазначені застороги ми враховуємо при використанні як фактичної інформації джерел, так і їх оціночних інвектив.

Найціннішим серед даної групи «зовнішніх» спогадів є видання саперного капітана Михайла Семенова «Воспоминания об А.Н. Муравьеве»², яке по суті є збіркою матеріалів, присвячених Муравйову. Окрім того, Михайло Семенов спеціально детально подав інформацію про останні роки життя Муравйова – власне про київські життя і діяльність³. М. Семенов опублікував всі листи

¹ Миронова И.А. Эпистолярные источники XIX в. / И.А. Миронова // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. Межвузовский сборник. – М.: МГИАИ, 1985. – С. 130.

² Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве / Михаил Семенов. – К.: В губернской типографии, 1875. – 191 с.

³ Семенов М.О. А.Н. Муравьев в последние годы своей жизни / М.О. Семенов // Русский архив. – 1895. – Вып. 5, кн. 2. – С. 55-85; Семенов М.О. А.Н. Муравьев в

Муравйова, написані до нього у київський період (він прожив під одним дахом з письменником більше 9 років), додавши до них розлогі коментарі. Особливість даного джерела – його періодичність, адже листування відбувалось лише в час відсутності у Києві Андрія Миколайовича, або від'їзду Семенова. Так як капітан був особистим секретарем Муравйова, то у час відсутності письменника у Києві очолював Комітет по ремонту Андріївської церкви. Листи значною мірою відображають глибоку обізнаність Муравйова з київськими справами навіть у період відсутності у місті, він фактично керував усіма будівельними роботами через М. Семенова. У вигляді листа до М. Семенова від 25 січня 1872 р. Андрій Муравйов виклав ретроспективно всю свою київську діяльність¹. Менш важливими для дослідження Муравйова у Києві, проте достатньо інформативними є спогади професора Московської Духовної академії, священника Петра Казанського². Оскільки автор спогадів знав Андрія Миколайовича більше тридцяти років, і вони були опубліковані у 1877 р., тобто всього через три роки після смерті Муравйова, то ця робота видається достовірною у фактах. До того ж П. Казанський листувався з А.М.Муравйовим і використовував при написанні спогадів листи, які Андрій Миколайович писав до нього. Таким чином, у цих спогадах значна частка образу Муравйова, створеного ним самим і розвинутого «на віддалі» перед адресантом.

Особливу цінність становлять мемуари про Андрія Миколайовича графа С.Шереметєва³, близького Муравйову. Андрій Миколайович був частим гостем Шереметєвих в їх будинках у Петербурзі і Москві. Сам автор спогадів писав про те, що в його родині Муравйов зустрів більше дружби і прихильності, ніж у

последние годы своей жизни / М.О. Семенов // Русский архив. – 1895. – Вып. 6, кн. 2. – С. 139-178.

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 91-113.

² Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 359-389.

³ Шереметев С.Д. Домашняя старина / Сергей Дмитриевич Шереметев. – М.: Типо-литография Н.И. Куманина, 1900. – 12 с., 152 с.

власній родині Муравйових¹. Сергій Шереметєв написав і опублікував свої спогади через чверть століття після смерті письменника. Хоч автор мемуарів і бував в Києві на запрошення Андрія Миколайовича, його спогади все ж не містять важливої фактичної інформації про життя і діяльність Муравйова в Києві, проте за цими спогадами маємо змогу познайомитись з людськими якостями та характером письменника. Зрозуміти письменника як людину дозволяють спогади його родини, зокрема старшого брата, Миколи Муравйова-Карського, який писав про егоїстичний і властолюбний характер брата².

Другорядними джерелами для дослідження особи Андрія Муравйова є спогади про нього А. Сементовського³, М. Толстого⁴, генералів С. Суліми⁵ та М.Путяті⁶, щоденник А. Смирнової-Россет⁷ та ін⁸. У них здебільшого знаходимо фрагментарну інформацію про Муравйова. Як правило, жанр спогадів передбачає фіксацію інформації пропорційно тому, наскільки сильно життя людини, яка

---

¹ Там само. – С. 111-112.

² Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского. Жизнь в отставке / Н.Н.Муравьев-Карский // Русский архив. – 1895. – Вып. 2, кн. 1. – С. 177-212.

³ Сементовский А. Воспоминание об А.Н. Муравьеве / Александр Максимович Сементовский // Древняя и новая Россия. – 1876. – № 4. – С. 396-397.

⁴ Толстой М.В. Хранилище моей памяти. – М.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – 317 с.; Толстой М.В. Мои воспоминания / Михаил Владимирович Толстой // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – С. 42-131.

⁵ Сулима С. Андрей Николаевич Муравьев / С. Сулима // Русский архив. – 1876. – № 2. – С. 353-356.

⁶ Путята Н. Заметка об А.Н. Муравьеве / Николай Васильевич Путята // Русский архив. – 1876. – № 2. – С. 357-358.

⁷ Смирнова-Россет А.О. Дневник. Воспоминания / Александра Осиповна Смирнова-Россет. – М.: Наука, 1989. – 789 с.; Из записок А.О. Смирновой / А.О.Смирнова // Русский архив. – 1895. – Вып. 7, кн. 2. – С. 323-348.

⁸ Гильтебандт П. Воспоминания об Андрее Николаевиче Муравьеве / Петр Андреевич Гильтебандт // Древняя и Новая Россия. Исторический иллюстративный ежемесячный сборник. – 1877. – № 5, т. 2. – С. 88-89; Венгеров С.А. Источник словаря русских писателей / С.А. Венгеров. – Пг.: Типография Императорской Академии наук, 1917. – Т. 4. – 542 с.; Геннади Г. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 гг / Григорий Николаевич Геннади. – Берлин, 1880. – Т. 2. – 424 с.

пише спогади, пов'язане з особою, про яку йдеться у спогадах. Відтак, вказані спогади мають різний рівень інформативності. Так як з переїздом до Києва активне світське життя Муравйова було значно обмежене¹, то інформації про київське життя письменника у названих текстах небагато, цей вид джерел корисний здебільшого особистісними оцінками героя, та використовується нами принагідно. Цікавими, проте поодинокими і такими що зображають Муравйова-людину, є спогади випадкових знайомих Андрія Миколайовича, наприклад, І.Митропольського², якому довелось познайомитись з письменником у спільного знайомого.

Третю групу джерел складають не публічні (в широкому розумінні, тобто не оприлюднені) архівні матеріали, що, на жаль, не становлять особового архіву А.М.Муравйова. Дані джерела систематизуємо за архівними фондами, що включають документи владних верхів (директиви церковної та світської влади), а також офіційне листування письменника з чиновниками. Інформативними для дослідження діяльності А.М.Муравйова довкола Андріївської церкви та інших київських ініціатив письменника є фонди Центрального державного історичного архіву України, у м. Києві – Київської духовної консисторії (Ф. 127), Києво-Печерської лаври (Ф. 128), Канцелярії Київського митрополита (Ф. 182), Канцелярії Київського Подільського і Волинського генерал-губернатора (Ф. 442), Київського Військового Подільського і Волинського генерал-губернатора (Ф. 553), Київського округу шляхів сполучення (Ф. 692), Управління Київського учбового округу (Ф. 707), Київського товариства охорони пам'ятників старовини і мистецтва (Ф. 725), Київського митрополита Арсенія (Москвіна) (Ф. 828). У дослідженні «андріївської тематики» використано також інформативний потенціал Державного архіву м. Києва – фонди Київської міської думи (Ф. 17), Київського будівничого комітету (Ф. 19), Київського міського землеміра (Ф. 110),

¹ К биографии Андрея Николаевича Муравьева и письма его к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву / И.Г. // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV. – С. 7.

² Митропольский И.А. Из воспоминаний врача. 1865 – 1875 / И.А.Митропольский // Русский архив. – 1895. – Вып. 10, кн. 3. – С. 225-252.

Київської міської управи (Ф. 163), Благочинного Києво-Печерських і Старокиївських церков (Ф. 316). Перелічені фонди містять документи різного ступеня інформативності (особисті листи та ділова кореспонденція, накази, розписки, рахунки і ін.), що можна систематизувати тематично в наступному ключі:

- документи, що стосуються фінансування ремонту церкви (кошториси, записки про необхідність ремонту храму з фінансовими розрахунками, справи про необхідність виділення коштів на утримання церкви та ін.);

- справи, що стосуються архітектурного боку ремонту церкви (ремонтні розрахунки без кошторисів, документи про побудову приміщення при Андріївській церкві, про облаштування присадибної території храму та укріплення гори, влаштування саду довкола пам'ятки);

- особисте листування Андрія Муравйова з канцелярією київського генерал-губернатора, Міністерством внутрішніх справ, Управлінням (Міністерством) шляхів сполучення і ін.

Перелічені документи використані у комплексі з наявними опублікованими джерелами дозволяють у повній мірі дослідити участь Андрія Муравйова у організації ремонтних робіт довкола Андріївської церкви.

У дослідженні практичної складової історичної та духовної постаті Св. князя Володимира у діяльності А.М.Муравйова зужито матеріали фондів Володимирського собору (Ф. 4) та Комітету з будівництва Володимирського собору (Ф. 298) Державного архіву м. Києва. Найважливішим для дослідження Київського Свято-Володимирського братства є фонд цього братства, що зберігається у Державному архіві міста Києва (Ф. 14). Фонд містить численні протоколи засідань Ради братства, звіти про діяльність, що дозволяє всебічно дослідити ініціативи організації. Інформативними є листування братства з Київською духовною консисторією та документація, пов'язана з фіксацією витрат організації на заходи, що проводились братством. Інформаційний потенціал

фонду дозволяє в повній мірі розглянути роль і місце Андрія Муравйова в діяльності Свято-Володимирського братства.

Матеріали, що містяться у відділі рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського¹ (далі – ІР НБУВ) дозволяють детально дослідити справу довкола мощей Св. апостола Андрія Первозванного, головним героєм якої був Муравйов (Ф. 230 Андріївська церква у Києві). Фонд містить копії листування, що тривало між Св. Синодом та Київським митрополитом з приводу мощей Св. апостола, а також свідчення самого Андрія Миколайовича про те, яким чином святиня була ним отримана і доставлена в Київ. Показовими є матеріали фонду, присвячені 100-літньому ювілею Андріївської церкви в Києві. Особисті папери Муравйова з фонду Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (Ф. 301), що зберігаються в ІР НБУВ, дозволяють реконструювати коло зацікавлень письменника. Фонд представлений здебільшого малюнками і планами київських святинь (церкви Св. Ірини, Хресто-Воздвиженської, Десятинної церков, Золотих воріт та ін.)², зроблених під час археологічних розкопок Кіндратом Лохвицьким. Принагідно використано фонд особистого листування (Ф. III) та архіву Синоду (Ф. XIII) ІР НБУВ.

У дослідженні зужито інформаційний потенціал російських архівів: Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Москва) – особистий фонд А.М.Муравйова (Ф. 188); листування з фондів близького оточення письменника – Корсакових (Ф. 137), Мілютіних (Ф. 169), архієпископа тверського Савви (Ф. 262), Шаховських (Ф. 336). Листи Андрія Муравйова до брата Миколи Муравйова-Карського, що зберігаються у фондах Відділу писемних джерел Державного історичного музею (Москва) (Ф. 254) та мемуари іншого брата письменника – Михайла Муравйова, котрі знаходяться в Російському державному архіві літератури та мистецтва (Ф. 1337).

¹ Лебедев А. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии / Александр Лебедев. – Саратов: Электротипография «Волга», 1916. – Т. 1. – 472 с.

² ІР НБУВ, ф. 301, оп. 692 (Муз. 339), спр. 10, 58 арк.

Проаналізовані джерела різних груп та напрямків з урахуванням ступеня їх наближення до особи Андрія Миколайовича Муравйова дозволяють всебічно вивчити київські життя та діяльність письменника. Завдяки усім виявленим «зовнішнім» джерелам вдалося верифікувати інформацію документів, що вийшли з-під пера історичного героя. Его-документи (спогади, записки, кореспонденція приватного та публічного характеру, опубліковані твори) дозволяють з'ясувати проявлений в них образ Києва Андрія Муравйова. Щоправда, варто зважати на публічний характер цих документів, в яких письменник подавав бажане ідеальне уявлення про місто та його історичну роль. Відтак, даний вид джерел потребує верифікації матеріалами «зовнішнього» походження. З цією метою використовується офіційне листування (КДК, київського митрополита, генерал-губернатора, інших чиновників вищого рангу), котре дозволяє внести корективи у публічну візію А.М.Муравйова й показати його роль в реальному міському житті, котра дещо відрізняється від ідеальної моделі.

Спогади сучасників Муравйова про нього дозволяють визначити місце письменника в інтелектуальному середовищі Києва та уточнити сприйняття соціосередовищем образу Києва А.М.Муравйова. Опубліковані праці письменника дозволяють з'ясувати уявний сенс «ідеї Києва» Муравйова, позиціонування ним ідеї древнього міста як центру православ'я Російської імперії. Визначення основних параметрів позиціонування Муравйовим значущості Києва особливо важливе з огляду на багатотиражність праць письменника та їх орієнтацію не на вузьке середовище інтелектуалів, а на масового читача.

Численні запроваджені нами до наукового обігу архівні джерела дозволяють уникнути суб'єктивізму найбільш використовуваних в історіографії наративних пам'яток, що вийшли з середовища сучасників Муравйова.

Загалом можемо констатувати, що стан джерельної бази визначається як цілком репрезентативний, що дозволяє здійснити комплексне дослідження теми та віднайти відповіді на поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

ОБРАЗ ТА ІДЕЯ КИСВА В ПУБЛІЧНІЙ ІДЕОЛОГІЇ ТА РЕЛІГІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ А.М. МУРАВЬОВА

2.1. «Київські враження» А.М.Муравйова: проблеми сприйняття та інтерпретації

Вперше Андрій Муравйов відвідав Київ проїздом, прямуючи до Тульчина – місця військової служби¹. Знайомство Андрія Миколайовича з Києвом відбулося за особливих обставин, що стали визначальними у його житті. У спогадах, датованих 1823 р., письменник описує перші відвідини міста: «Дорогой под Киевом, разлившийся Днепр бурей удержал меня на своих берегах, но я не хотел медлить и ожидать тихой погоды; в малом челне с двумя молодыми рыбаками я поверился его волнам; в нем было пять верст разливу, и буря усиливалась. Два часа носился я по широким валам, между жизнью и смертью; наконец, нас выбросило на берег к тому месту, где, на Почайне, Владимир окрестил народ»². У книзі «Путешествия ко святым местам русским», що побачила світ 1836 р. з'явилося доповнення до опису події: «как тепер помню, это было весною 3 мая, на память преподобного Феодосия; мне хотелось непременно поспеть в лавру к обедни, несмотря на сильную бурю и разлив Днепра»³.

Очевидно, що молодий поет потрапив у негоду на Дніпрі, адже Почайна у ХІХ ст. – невеликий потічок, що впадав в Дніпро⁴. Так чи інакше, вражений подією, звільнившись від небезпеки молодий Муравйов на знак подяки за

¹ 7 травня 1823 року Андрій Муравйов вступив в Тульчині до складу 2-ої армії.

² Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 59-60.

³ Там само. – С. 81.

⁴ П.Л. Когда и где совершилось крещение киевлян при Св. Владимире / Л.П. // Киевская старина. – 1887. – Т. ХІХ. – С. 179.

спасіння поклонився монументу на честь Святого князя і пообіцяв описати його славний подвиг запровадження християнства. Дійсно, на місці, де за літописною легендою Володимир охрестив народ, з давніх часів існувала дерев'яна каплиця¹, пізніше, у 1802 р. на кошти, зібрані киянами, тут було споруджено пам'ятник над джерелом, в честь підтверджених імператором Олександром давніх прав київського міського магістрату². Проте з проведенням будівельних робіт з перепланування Володимирської гірки та Володимирського узвозу, пам'ятка перестала функціонувати у первинному вигляді, так як внаслідок будівництва колодязь було засипано³. Тож на момент «спасіння» Муравйова, пам'ятка не діяла. Пізніше ініціатором її відновлення стане сам Андрій Миколайович⁴.

Важко верифікувати описану подію, адже Мурайов часто покладався на долю випадку, який, як правило, підкріплювався «Божею поміччю». Опис цієї події можна було б трактувати як такий, що не відбувся насправді, був значно зміненим, чи взагалі був плодом уяви молодого поета. Це тим більш вірогідно, що у релігійному світогляді дорослого Муравйова значне місце займало уявлення про ідеал православ'я Російської імперії, що полягав у вшануванні діячів Святої Русі. Постать рівноапостольного князя Володимира (рівного своїм життєвим подвигом з першими проповідниками вчення Христа⁵) є, безперечно, провідною у системі цінностей Муравйова, так як у діяннях святого князя письменник бачив «начаток нашого спасення»⁶. Князь Володимир відіграв роль «нового Костянтина»¹ як

¹ Бублик В.Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева / В.Д. Бублик. – К.: Типография С.В.Кульженко, 1897. – С. 131.

² Тарановский Н. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности». Печерская лавра и к ней главнейшие пути чрез город / Н. Тарановский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1885. – С. 10.

³ ЦДІАК України, ф.128. оп. 2 заг. спр. 210, 6 арк.

⁴ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 211.

⁵ Горський В.С. Святі Київської Русі / Вілен Сергійович Горський. – К.: Абрис, 1994. – С. 18.

⁶ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 258.

хреститель Русі. Тому символічне «спасіння» Андрія Миколайовича на місці, де за переказами рівноапостольний князь охрестив киян, безперечно, перебувало у річищі заявленого концепту світогляду Муравйова вже зрілої доби.

Хоча наведений епізод записаний був 1827 р., тобто через чотири роки (дата у спогадах поставлена самим Муравйовим), проте О. Третьяков, котрий видав мемуари письменника в 1895 р., у примітках до публікації відзначив, що текст друкувався за рукописом, виправленим самим Андрієм Миколайовичем. Третьяков також опублікував примітку, залишену самим Муравйовим, що останній варіант спогадів був переписаний у травні 1866 р. На жаль, у зв'язку з редакцією самим Муравйовим власних спогадів, у час коли він вже проживав у Києві, ми не можемо виокремити інформацію, записану безпосередньо після події, яка сталась з молодим Муравйовим-поетом, а бачимо текст суттєво редагований автором, вже у зрілому віці, з огляду на своє тогочасне життя і світогляд. Не маємо ми і джерел, за якими можливо було б «відсіяти» первинну інформацію. Адже «Письмо из Киева», у якому є подібна історія, також дуже пізніє – публікація датована 1859 р., коли вже цілком склався світогляд Муравйова-ревнителя православ'я. Припускаємо, що описуваний сюжет був значно редагований автором, тому що події датовані 1823 р., в цей час Муравйов був поетом-романтиком, а бачити й трактувати події крізь призму православ'я він почав лише після своєї подорожі на Схід по святих місцях у 1829 р. Хоч у цих же спогадах, під 1829 р. знаходимо інформацію, що ціллю поета завжди був Єрусалим². Вважаємо, що це також пізніша вставка, адже світогляд Муравйова зазнав кардинальних змін вже після подорожі. Сам Андрій Миколайович у праці «Знакомство с русскими поэтами» відзначив, що «после моего возвращения из Иерусалима в 1830 г. совершенно изменилось для меня поприще моей

¹ Плюханова М.Б. Сюжеты и символы Московского царства / Мария Борисовна Плюханова. – СПб: Акрополь, 1995. – С. 120.

² Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 81.

деятельности»¹. Муравйов-романтик вкладав зовсім інший сенс в поняття «Св. Єрусалиму». В цей період Єрусалим у свідомості письменника співвідносився, насамперед, з лицарством – «утешаюсь игрою воображения переносясь мысленно в века рыцарские, в Иерусалим»². Епоха раннього середньовіччя – «часу лицарства» з його кривавими боями за визволення християнських святинь Сходу, жорстокістю і християнським сподвижництвом – уявлялась йому найпоетичнішим періодом в історії³. Недаремно О.С. Пушкін називав Муравйова «простодушным крестоносцем», відсікаючи все негативне, що пов'язувалось з історією хрестових походів⁴. Тим не менше, вважаємо, що саме це ідейне захоплення лицарством та епохою хрестових походів знайшло втілення у подорожах-паломництвах Андрія Миколайовича, адже хрестові походи за своєю суттю були паломництвом. Саме ця обставина була визначальною в житті молодого та ще незнаного поета, видання якого «Путешествий ко святым местам» пізніше перетворили його у відомого духовного письменника.

А отже, припускаємо, що текст спогадів про перше відвідування Києва був редагований «пізнім» Муравйовим-письменником, який вбачав у змальованій події той сенс («подвиг веры»⁵), що став основою світогляду вже дорослого Андрія Миколайовича. Йдеться про уявлення місця древнього, святого Києва в православній Російській імперії. Тим не менше, відкидати історичність самої події 1823 р. цілком і повністю, і вважати її плодом уяви письменника, ми не можемо, ймовірно, що подія, описана Муравйовим, все ж мала місце. Проте вважаємо, що сенс своєрідного «спасіння вірою» був наданий ситуації 1823 р. вже дорослим духовним письменником Муравйовим.

---

¹ Муравьев А.Н. Знакомство с русскими поэтами. – С. 21.

² Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 66.

³ А.Н. Муравьев // Поэты 1820 – 1830-х годов. – Л.: Советский писатель, 1972. – Т. 2. – С. 110.

⁴ Моклецова И.В. Традиция паломничества в русской культуре (А.С. Пушкин и А.Н. Муравьев). – С. 146.

⁵ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 67.

Дане слово описати подвиги князя Володимира поет пам'ятав, і після повернення до Москви з подорожі в Одесу і Бесарабію він спробував написати епічну поему «Володимир» чи «Взяття Корсуня». Проте спочатку Андрій Миколайович хотів відвідати самі залишки Херсонесу – місце хрещення князя, в пошуках натхнення. Обіцянка, дана під враженням від київської події, виконана була пізніше, щоправда, у іншому вигляді. Відвідавши Херсонес, Муравйов впевнився у незначних «слідах» подій для епічного твору, очевидно, Херсонес не справив на молодого поета очікуваного враження – «Корсунь показаласть мне столь ничтожною, столь малою точкою на обширном горизонте...»¹. Він відмовився від ідеї створення поеми «Володимир», натомість з'явилась трагедія «Володимир». Дійсно, розкопки Херсонесу і відкриття пам'яток почалося з 1827 р., тож побачене в подорожі 1825 р. Муравйова вразити не могло, до того ж активне відкриття і дослідження пам'яток Херсонесу дало цінні результати з початком розкопок під керівництвом графа С.С.Уварова з 50-х рр. XIX ст.². Проте, лише в 70-х рр. розкопки набули значного масштабу, коли за археологічне дослідження взялось Одеське товариство історії і старожитностей³. Доказом своєрідного розчарування враженням від Херсонесу став вірш А.М.Муравйова «Развалины Корсуни»⁴. Тож хрещення киян і початки християнства в Києві «закрили» місце і подію корсунського хрещення самого Володимира.

Під час першого візиту до Києва Андрій Миколайович відвідав Києво-Печерську лавру та собори древнього Києва, й записав у спогадах: «Чье окаменелое сердце не тронет великолепный Киев со своим минувшим? Там я

---

¹ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 62.

² Ящуржинский Х. Херсонес во время крещения в нем Св. Владимира и дальнейшая судьба города / Х. Ящуржинский // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 21.

³ Ястребов В. Херсонес Таврический / В. Ястребов // Киевская старина. – 1883. – № 5, т. 6. – С. 43.

⁴ Муравьев А. Таврида / А.Н. Муравьев. – М.: В типографии С.Селивановского, 1827. – С. 17.

дышал родным воздухом, там я черпал свои первые вдохновения...»¹. На жаль, спогади не фіксують, які саме собори древнього Києва здійснили такий вплив та враження на молодого поета. Перші відвідини міста були також описані зі значними доповненнями і видрукувані у перевиданнях «Путешествий ко святым местам русским»². Важливим для нас є доповнення, що «тогда еще мелькнула у меня мысль водвориться в Киеве, который поразил меня своим великолепием с противоположного берега и во время бурного плаванья меня будто манила к себе воздушная церковь моего ангела Первозванного апостола, на своем утесе, как бы на облаках»³. Проте доповнення це, на нашу думку, є ще пізнішим, і датувати його варто вже часом проживання Муравйова в Києві. Ця фраза з'явилась у останніх виданнях «Путешествий», де вміщено окремий розділ «Усадьба в Киеве», тобто вже тоді, коли Муравйов придбав земельну ділянку в місті, після 1859 р.⁴. Андрій Миколайович фактично додав до ранніх спогадів інформацію, ніби ще тоді у нього з'явилося бажання оселитись в Києві. Промовистим доказом переписування цієї частини мемуарів вже дорослим письменником, є аналіз тексту – описуючи бурю на Дніпрі автор дає оцінку власним діям: «молодость предприимчива: не слушая никаких советов, я доверился отваге рыбаков...»⁵.

Після походу в Молдавію у складі російської армії, і відставки з воєнної служби, у яку подав сам Андрій Миколайович, він повернувся в Тульчин та знову відвідав 1827-го р. Київ, пізніше записавши у спогадах: «В Киеве я несколько успокоился, и душа отдохнула над развалинами...»⁶. У своїх спогадах Муравйов знову не вказує, над якими саме «развалинами» відпочила душа поета. Адже, на 1827 р. розкопки київських предметів старовини перебували на початковому етапі, лише 1832 р. Золоті ворота були розкопані К. Лохвицьким, що дало

¹ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 60.

² Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским. – М.: Книга – СП Внешиберики, 1990. – Ч. 1. – VIII, 296 с.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 1804, арк. 2.

⁵ Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским. – Ч. 1. – С. 76.

⁶ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 68.

поштовх наступним відкриттям¹. Загалом активне дослідження старожитностей Києва тривало з 30-х рр. XIX ст., коли на чолі Київської єпархії був митрополит Євгеній (Болховітінов)². Можливо, під руїнами Муравйов мав на увазі археологічні розкопки Десятинної церкви, що офіційно тривали з 17 жовтня 1824 р.³, коли митрополит Євгеній доручив розчистити фундамент Десятинної церкви Кіндрату Лохвицькому⁴. У 1827 – 1828 рр., в час, про який Андрій Миколайович пише у спогадах, активно тривали роботи довкола відновлення Десятинної церкви, тож, припускаємо, що Муравйов писав саме про ці «развалины». У ці відвідини Києва молодого поета, очевидно, вразила і Андріївська церква, так як саме у 1827 р. у збірці «Таврида» з'явився вірш під назвою «Апостол в Києве», що завершувався словами:

«Здесь Царства колыбель! В веках зародыш сил!
 Так некогда Андрей пустыни посетил
 И в киевских полях божественной рукою
 Воздвигнул первый крест над Русскою землею!»⁵

Попри слова молодого поета про історичне значення місії апостола Андрія, фактично ми не бачимо у ранніх творах Муравйова жодних вказівок на розуміння політичної та релігійної значущості древнього Києва. Такі думки є провідними у творчості та, відповідно, системі цінностей вже дорослого Муравйова-письменника.

¹ Ананьева Т. Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам) / Т.Б.Ананьева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1. – С. 613.

² Иконников В. Киев в 1654 – 1855 гг. / Владимир Степанович Иконников // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С. 161.

³ Ананьева Т. «Читайте для познания Киева...» / Тетяна Борисівна Ананьева // Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь-Іса, 1995. – С. 28.

⁴ Вечерський В.В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – С. 37.

⁵ Муравьев А. Таврида. – С. 81

Наступні відвідини Києва знаменували прийняття рішення про переїзд Андрія Миколайовича до Києва. У своєму листі до Московського митрополита Філарета (Дроздова), близького Муравйову¹, він відзначав, що «...Вы мне возразили, когда прошлою осенью, возвратясь из Киева, в первый раз я сообщил Вам о моем намерении приобрести себе усадьбу на Старом Киеве близ церкви Ангела моего Первозванного»². Лист датований 5 липням 1859 р., тож рішення про остаточне переселення до Києва Андрієм Миколаєвичем було прийнято майже за рік до його написання, тобто восени 1858 р. Муравйов пише і про особливе місце, обране ним: «...имейте снисхождение к тем причинам, которые побудили меня искать себе успокоения, если только оно может существовать на земле, здесь собственно, на месте для меня отрадном и священном»³. В цьому ж листі Андрій Муравйов пише митрополиту, що бажання оселитись в Києві виникло досить давно – «...скажу Вам, что не в прошлом лишь году родилось у меня желание водвориться в Киеве, но более нежели за 30 лет перед сим...»⁴. Звідси ми маємо інформацію про попередні відвідини Муравйовим Києва, вперше – коли сталась описувана вище подія, в роки військової служби (дані відвідини також описані у його спогадах), до повернення з Єрусалиму у 1830-му р., потім – у 1843 р.

Роботи Андрія Миколайовича ще за його життя багаторазово перевидавались, однак якщо при цьому тексти доповнювались новим розділом, то у вже опубліковані частини тексту Муравйов правки не вносив, на відміну від власних спогадів, що були зредаговані вже дорослим письменником. Проте, на нашу думку, цілком логічним і зрозумілим є коригування спогадів про своє попереднє життя в статусі вже відомої людини, що уточнювало самопозиціонування (адже спогади орієнтувались «на читача» в широкому сенсі

---

¹ Становлення Муравйова-духовного письменника безпосередньо пов'язане з московським митрополитом Філаретом (Дроздовим).

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 3.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 7.

слова), і залишення недоторканими попередніх описів подорожей чи перепублікації листів. Муравйов вважав, що «описывать двадцать лет спустя то, что я однажды видел и описал, в первом пылу молодости, – страшно! Это как будто стирать, собственною рукою, свежие цветы невозвратимых лет.»¹. Відтак у перевиданнях таких описів могли бути правки редакторського характеру, тоді як у власні спогади Муравйов вносив численні зміни і доповнення.

Після подорожі на Схід і видання його праць, Андрій Муравйов повернувся в Київ в 1843 р. вже відомим духовним письменником. Саме тоді вперше реально (а не в якості бажання) йшлося про придбання земельної ділянки – «...протоиерей Андреевской церкви указывал мне с паперти окрестность, приглашая избрать где либо место подле храма для усадьбы... и многим стало известно мое намерение, так что киевляне, из числа духовных, уже почитали меня согражданином своим»². У розмові зі священником, імені якого письменник не називає, (вірогідно, Іоанном Шаббатовичем) Муравйов розповів, що «...мирное пристанище, под сенью моего Ангела, посреди воспоминаний отечественных и церковных, было часто мечтою юношеского воображения...»³. Очевидно, що уявлення про спогади «отечественные» і «церковные» були складовими вже сформованого світогляду Андрія Миколайовича. Адже образ Києва як давньоруської святині, в контексті приналежності до Російської імперії, на нашу думку, є елементом світогляду дорослого Муравйова-духовного письменника.

У 1858 р., на шляху з Криму Муравйов знову опинився в Києві з метою остаточно вирішити – чи переселятись до Києва, чи ні. Відповідь на це питання йому знову підказала випадковість, чи, вірніше, «провіденція». Муравйов приїхав до Києва напередодні храмового свята Софійського собору – Різдва Богоматері. Він відправився у собор на літургію, увійшовши під час служби в храм, Андрій Миколайович вирішив послухати, що скаже Євангеліє у відповідь на питання, чи

¹ Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849 – 1850 годах. – СПб, 1851. – Ч. 2. – С. 89.

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 8.

³ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 48.

переїжджати до Києва. І почув слова: «велия вера твоя, буде тебе якоже хочеш»¹. Відтворений Муравйовим у власних спогадах текст є цитатою з Євангелія від Матвія (15:28), у даному уривку розповідається про зцілення Ісусом дочки хананейки. Цікавим є зміст Святого Письма: якби жінка не мала віри, то не досягла б того, що просила. Дані слова Євангелія не могли звучати у святковій службі на честь Різдва Богоматері, проте, вірогідно, могли звучати в церковній проповіді; достоменно визначити чи звучав цей уривок Святого письма в час перебування в соборі Муравйова не вдалося. Проте змістовно текст Євангелія цілком відповідає світогляду письменника і притаманного його свідомості провіденціалізму.

Наступного дня, повертаючись з літургії у Михайлівському Золотоверхому соборі, випадкова зустріч, за словами Муравйова, вирішила і місце його поселення у Києві. По дорозі з Михайлівського собору, Андрій Муравйов зайшов в храм Первозванного апостола, і, як повідомляв у спогадах, не думав заходити до новозведеної Десятинної церкви, проте побачив відчинені двері, і вирішив поклонитись гробу рівноапостольного князя Володимира. Тут його зустрів місцевий священник питанням, чому не виконує він свого давнього бажання поселитись у Києві, – «...и на мой ответ: «что все лучшие места уже разобраны», он вывел меня с погоста церковного, в задняя врата, на обнесенный древним валом пустырь, о котором я не имел ни малейшего понятия, как часто не проезжал Киев; ...когда взошел я на древний вал, меня поразила чудная картина, открывшаяся во все стороны, и я подумал сам в себе: «здесь или нигде»². З висоти Андріївської церкви справді було видно все древнє місто³, адже київський дитинець епохи становлення Київської держави вміщувався між Софійською

---

¹ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 9.

² Там само. – С. 9-10.

³ Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1850. – С. 123.

площею та Андріївською церквою¹. ««Место это Вас ожидало!» сказал мне священник, видя мое радостное изумление»². Таким чином, у свідомості самого Муравйова символічно та ідейно Св. рівноапостольний князь Володимир «взяв участь» у визначенні долі поселення Андрія Муравйова в Києві.

Одну з причин свого переїзду до Києва Муравйов записав у спогадах – «...серце мое издавно к нему лежало; я всегда дорожил его священными памятниками и не мог равнодушно смотреть на их разрушение или пренебрежение»³. Судячи з діяльності, яку письменник розгорнув у Києві, ця причина справді була для нього дуже важливою. Записано це проте було в якості передмови до своїх останніх, київських спогадів, в яких Андрій Миколайович виклав ретроспективно всі свої ініціативи по відновленню київських пам'яток старовини, тож скоріше варто назвати це не первинною причиною переїзду, а пізньою мотивацією власних дій.

У «Листі з Києва» Муравйов доволі двозначно писав, що місце, обране ним, нікому не належало, його навіть ніхто не прагнув купувати, російський купець В. Кокорев хотів, нібито, його придбати, проте до Муравйова ніхто ним серйозно не цікавився – «...до такой степени, что когда за два года пред сим место продавалось с аукциона за 2600 руб., не явилось покупателей»⁴. Віднайти інформацію з приводу того, чи дійсно цікавився цією ділянкою землі В. Кокорев, не вдалося, однак відомо, що російський купець придбав 1861 р. іншу землю на якій так і не звів будинок⁵. Проте в цьому ж листі Андрій Миколайович відзначає – «и каких трудов стоило мне, в продолжении 9 месяцев, приобрести его из рук

¹ Бунин А.В. История градостроительного искусства. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма / А.В. Бунин. – М.: Стройиздат, 1979. – Т. 1. – С. 220.

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 10.

³ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 204.

⁴ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 10.

⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 2.

владельца Анненкова¹, сына строителя Десятинной церкви, которому принадлежали все лучшие места Старого Киева; продавая их постепенно, он упорно держался за этот последний участок, и не легко было освободить его от лежавших на нем запрещений; да и сам владелец не хотел продать его никому иному, как мне»². У спогадах, редагованих письменником у 60-х рр., натомість він додав, що власник землі «дорожился, узнав, что я желаю его (участок – О.П.) приобрести».³ Місцевість, де Муравйов звів будинок нині носить адресу Андріївського узвозу № 36 – 38⁴, проте сама будівля не збереглась. Дійсно, у 1830-х рр. О. Анненков придбав одразу декілька ділянок землі поблизу Десятинної церкви⁵, побудував власний будинок, влаштувавши поблизу сад⁶. За словами Андрія Миколайовича, Анненков викупив всю оточуючу його будинок місцевість у Старому місті, в надії віднайти там багато предметів старовини⁷, та не бажав продавати її. Важко пояснити такі протиріччя у спогадах Андрія Миколайовича, який одночасово пише про складність і простоту отримання земельної ділянки, проте за особистою перепискою Муравйова та московського митрополита Філарета (Дроздова) видно, що купівля була достатньо

---

¹ З 1820-х власником будинку був Анненков Олександр Семенович – курський поміщик, археолог-аматор (Кальницький М., Ноженко С., Скібіцька Т. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Анненков О.С., Булгаков М.О., Воскресенський І.П., Муравйов А.Н. / М.Кальницький, С.Ноженко, Т.Скібіцька // Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С. 164.)

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 10.

³ Муравьев А. Мои воспоминания. – С. 98.

⁴ Шленский Д. Усадьба Андрея Муравьева / Д. Шленский // Шленский Д., Браславец А. Музей одной улицы. Путеводитель. – Львов – К.: Центр Европы, 2002. – С. 47.

⁵ Кальницький М. Дорога к храму привела в тюрьму / Михайло Борисович Кальницький // Киевские ведомости. – 2000. – 29 февраля. – С. 13.

⁶ Письмо А.С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д.Г. Бибинову / А.С.Анненков // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 152.

⁷ Муравьев А. Мои воспоминания. – С. 10.

тривалою процедурою¹. Можливо, Андрій Миколайович хотів підкреслити своєрідну містичну волю випадку, що земля «чекала» свого покупця.

Остаточно купівлю землі вдалося здійснити 30 червня 1859 р., про що дізнаємось з листа єдиного спадкоємця Андрія Миколайовича, племінника Володимира Сергійовича Муравйова². В даті 30 червня Муравйов вбачав також волю випадку чи провіденції Божої – «...после стольких ожиданий, я приобрел окончательно желаемое место, в день дванадесяти апостол (30 июня), как бы в утешительное свидетельство, что оба апостола – и Андрей и Иаков, мне присные, приняли меня под свое покровительство... Право нельзя принимать сего за простой случай!»³. Справа в тому, що народився Андрій Муравйов на день Св. Якова, Якова, а охрещення відбулось на Св. Андрія. Тож обох святих апостолів він вважав своїми заступниками. П. Казанський у своїх спогадах про Муравйова відзначав, що Андрій Миколайович вважав своїми покровителями двох апостолів, вказуючи на це, як на передвизначення його майбутньої діяльності у розповсюдженні вчення Християнської Церкви⁴. В той час як відбувалась процедура купівлі, Андрія Миколайовича відвідали два архіереї – вікарій київський єпископ Антоній та болгарський Стефан і Муравйов «привел их на то место, где будет у меня усадьба, и просил благословить»⁵.

Крім того, що справа з купівлею київської землі була досить тривалою, вона вимагала значних фінансових витрат: «...если бы я мог предвидеть, что она мне станет до 30-ти тысяч рублей, конечно, никогда бы не мог решиться на такие расходы»⁶ – записав у спогадах Муравйов. Сама земля коштувала 7 тис. руб. сріблом, при тому що це була порожня земля, і були необхідні додаткові кошти на спорудження будинку. Попри матеріальні труднощі, коли «...не более трехсот

---

¹ Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву. – С. 551.

² Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 1804, арк. 2.

³ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 10.

⁴ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 360.

⁵ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 11.

⁶ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 204.

рублей было у меня в кармане когда я задумал ее (усадьбу – О.П.)...»¹, Андрій Миколайович у листі до Філарета (Дроздова) відзначав: «...есть ли цена римському форуму, или нашему родному Кремлю, если бы кто хотел приобрести себе его в участок? А эта вершина горы Андреевской для меня священнее форума... Поверьте, что я бы не решился взять себе под усадьбу никакого иного места во всем Киеве, где их раздают даром, лишь бы строились»². Порівняння Андрієм Муравйовим місця обраної ним землі з історичними топосами Риму і Москви носить так само ідейне навантаження. До переселення в Київ, подорожуючи Римом, письменник захоплювався, насамперед, історичним значенням форуму, його глибоким історичним сенсом³. Цікавим і показовим видається опис відчуттів, що виникли у автора «Римских писем» при відвідуванні форуму – «предо мною носились образы минувшего»⁴, та порівняння його з описом відчуттів Андрія Миколайовича при відвідуванні Києва у 1843 р. – «вокруг меня носились призраки минувшего»⁵. Таким чином порівняння цінності земельної ділянки з форумом є символічним, адже Муравйов підкреслює значущість історичності обраного місця. У своїй праці «Киев и его святыня», описуючи місто, Андрій Миколайович відзначав – «здесь каждый шаг как бы отрывок летописи, по священным воспоминаниям древности»⁶.

Про кошти, які використав Муравйов на купівлю маєтку, дізнаємось з його «Листа з Києва» – «Государю благоугодно было пожаловать мне 5000 руб. на покупку избранного мною места; остальную же сумму, как Вам известно (московському митрополиту Філарету – О.П.), дополнил добрый старец, недавно усопший, который унес с собою в могилу, при незабвенной памяти его

¹ Там само.

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 18-19.

³ Муравьев А.Н. Римские письма / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.В.И. канцелярии, 1847. – Ч. 1. – С. 61.

⁴ Там само.

⁵ Муравьев А.Н. Киев (в 1843 году) / А.Н. Муравьев. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1846. – С. 57.

⁶ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 45.

благодеемый, усвоенное ему издавна имя: последнего боярина русского»¹. Ім'я Муравйов прямо не вказує у тексті, так як дарувальник побажав бути неназваним. Проте у спогадах раннього періоду є вказівка на цю людину – «...знакомство с почтенным князем С.М. Голицыным, последним, можно сказать, из бояр русских, который искренне и простодушно полюбил меня...»². Крім того, Сергій Михайлович Голіцин був близьким до московського митрополита Філарета³ – близького друга і наставника Андрія Муравйова. Тож частину коштів письменнику було подаровано, у чому він так само вбачав волю випадку.

Що стосується особистих статків Андрія Муравйова, то вони були вкрай обмеженими. Наталія Хохлова у роботі, присвяченій Муравйову-літератору, цитує лист Андрія Миколайовича до свого брата Миколи Муравйова-Карського про стан речей у їх сімейному маєтку в Осташево. У листі йшлося і про те, що їх молодший брат Сергій хоче вчинити замість майорату – мінорат⁴. Маєтком мав управляти молодший брат, бо в силу боргів, що мала родина, маєток не міг бути поділений між братами. Тому родовий маєток Муравйових було віддано в управління одному з братів, з зобов'язанням частину прибутку ділити іншими⁵. Проте маєток прибутку не приносив, тож скоро був проданий, внаслідок чого Муравйов отримав 6000 руб. сріблом. Лист датований 1832 р., цього ж року батько Андрія Миколайовича продав московський особняк Муравйових на Великій Дмитрівці, з метою виплати боргів⁶. Тож фактично ще у молодому віці статки Андрія Миколайовича були суттєво обмеженими, родина мала значні борги, з якими розрахуватись була не в змозі.

¹ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 20-21.

² Муравьев А.Н. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1896. – № 2, т. 37. – С. 527.

³ Шумихин С. Мадригал с двойным дном. Скрытый каламбур в послании Пушкина *Princesse Nocturne* / С. Шумихин // Наше наследие. Редакционный портфель [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://www.nasledie-rus.ru/red_port/00900.php

⁴ Хохлова Н.А. Андрей Николаевич Муравьев – литератор. – С. 148.

⁵ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 387.

⁶ Хохлова Н.А. Андрей Николаевич Муравьев – литератор. – С. 148.

Основне джерело доходів для придбання київської землі та зведення будинку було «зовнішнім». Сума була зібрана здебільшого завдяки зв'язкам тоді вже відомого духовного письменника, як вказував сам Андрій Миколайович: «...мне суждено было здесь водвориться, потому что деньги непредвидимо доставались мне для устройства моей усадьбы – то от какой-либо продажи книг или вещей, то по какому-либо нечаянному завещанию, и таким образом я мог привести в исполнение свою задушевную мысль»¹. У можливості придбання землі у Києві та облаштування маєтку релігійний Муравйов вбачав промисел Божий².

Неможливим видається не звернути увагу ще на одну обставину поселення Андрія Миколайовича у Києві. Адже з купівлею київської землі та маєтку він вперше отримав власний дім – «нельзя же не иметь себе под старость хоть малого уголка, где бы можно было успокоится, без опасения быть изгоняемым, как из наемных домов»³. Андрій Муравйов не мав постійного місця проживання фактично з того часу як покинув батьківський дім, повертаючись спочатку з військової служби, потім зі служби у дипломатичному корпусі, а пізніше з своїх численних подорожей, він жив у родичів чи друзів, переважно в Петербурзі. У 1854 р. він переїхав в Останкіно на пропозицію своїх родичів Шереметєвих. Проте довго він там не прожив. П. Казанський у спогадах про Андрія Миколайовича, цитує листа письменника до нього: «Я не имел бы своего приюта в Киеве, если бы меня не выжили из Останкина, где мне было так приятно»⁴. Сам Муравйов, описуючи свій переїзд до Києва, повідомляв, що в Останкіно він провів чотири роки, і сподівався завжди знаходити собі там літній прихисток, але з цією мрією довелось розпрощатись⁵. Тож з придбанням землі і побудовою будинку у Києві, Муравйов отримував приємне відчуття власності, як він сам підкреслював у своїх творах. Цікавими і значущими для усвідомлення ставлення

¹ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 204.

² Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 216.

³ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 204.

⁴ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 373.

⁵ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 216.

Муравйова до власного київського будинку є привітальні слова з листа Московського митрополита Філарета: «да благословит Вас и дом душевнѣй и дом киевскій»¹. Адже київська «усадыба» (саме так називав свій будинок Муравйов²) була справді домом душевним, що знаходився в історичній частині Святої Русі, навпроти храму посвяти власного патрона.

За бажанням Муравйова його будинок було закладено на день Святого Володимира. Остаточна купівля земельної ділянки була здійснена 30 червня, тож дата 15 липня (день Святого Володимира) видається зручною долею випадку. До того ж, релігійна свідомість Муравйова, безперечно, вбачала у цьому акті символічний сенс, адже ідея повернення до православних початків, первинної Церкви, була провідною у творчості Муравйова – історика Церкви. До релігійних переконань Муравйова та системи його цінностей додавались, за словами Нікітенка, переконання в необхідності та святості уставів Церкви, причому Церкви, яка утворювалась з перших кроків християнства, з часів апостольських і залишається вірною своєму первинному характеру – цим визначалися і особливості аскетичного світогляду Муравйова³.

В освяченні земельної ділянки взяли участь настоятель Десятинної церкви, намісник Михайлівської Златоверхої обителі, протоієрей Трьох-Святительської церкви та отець благочинний і настоятель церкви Св. Андрія Первозванного⁴. Саме місце було надзвичайно важливим для релігійної свідомості Муравйова не лише тому, що ділянка придбаної землі знаходилась поруч з церковою посвяти янгола Андрія Миколайовича, а й тому, що вона несла в собі глибокий історичний та релігійний сенс. Муравйова приваблювала близькість Десятинної церкви, Софійського та Михайлівського монастирів, Ірининської божниці, Золотих воріт, історична пам'ять про рівноапостольних просвітителів Володимира та Ольгу,

¹ ОПИ ГИМ, ф. 241, оп. 1, д. 32, л. 2.

² Толстой М. Памяти Андрея Николаевича Муравьева (Письмо к М.М. Евреину) / Михаил Владимирович Толстой. – М.: В Университетской типографии, 1874. – С. 6.

³ Никитенко А.В. Вказ. праця. – С. 93.

⁴ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 219.

першомучеників Феодора та Іоанна¹. Цікавими є обрані Муравйовим персоналії, що «відтворюють історичну пам'ять» та сакральний топос. На думку київської дослідниці Мар'яни Нікітенко, києворуський пантеон та концептуальна ідея хрещення Русі вписувалась в картину найдавнішої програми канонізації святих: Ольга – предтеча руського християнства; варяги Федір та Іоанн – первомученики за віру; Володимир і Анна – рівноапостольні хрестителі Русі². Таким чином історичну пам'ять Києва в системі Муравйова склали преставники руського пантеону.

Після зведення будинку Муравйов остаточно до Києва не переїхав – він жив посезонно – в Києві весною та влітку, а на осінь і зиму повертався до Петербургу. За особистими листами Андрія Миколайовича можна визначити точніше час регулярного повернення до Петербургу – середина жовтня³. Причиною остаточного переїзду стала смерть Московського митрополита Філарета (Дроздова)⁴, що болуче вразила Андрія Миколайовича⁵, оскільки він кілька десятиліть був близьким до митрополита⁶. У своєму листі до М. Семенова письменник написав: «страшный перелом произошел в моей жизни»⁷. Дружнє, або, скоріше, батьківське ставлення митрополита Філарета до Муравйова

¹ Там само. – С. 213.

² Нікітенко М. Найдавніший києво-руський пантеон святих у Десятинній церкві / М. Нікітенко // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея. Науково-практична конференція «Заповідь нову даю вам: любіть один одного», Київ, 17 – 18 лютого, 1998 р. – К., 1998. – С. 136.

³ ОПИ ГИМ, ф. 254, оп. 1, д. 401, 100 л.

⁴ Письма митрополита Филарета к преосвященному Иннокентию Камчатскому (в последствии митрополиту московскому) (1856 – 1864) // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – С. 31.

⁵ Высокопреосвященнейший Филарет, митрополит московский и коломенский (материалы для очерка его жизни и ученой деятельности) // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 24. – С. 812; Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 3. – С. 84-113.

⁶ Ефремов Л. Жизнеописание ее превосходительства в Бозе почившей Татьяны Борисовны Потемкиной / Лука Васильевич Ефремов. – М.: В Университетской типографии, 1870. – С. 61.

⁷ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н.Муравьеве. – С. 33.

почалось відтоді, як на його прохання митрополит редагував першу історичну працю тоді ще невідомого і не надто успішного молодого поета – «Путешествие ко святым местам»¹. Сам письменник називав себе учнем Московського митрополита². Найвлучніше втрату Муравйова описав Сергій Шереметєв у спогадах про Муравйова: «В лице митрополита Филарета Муравьев терял наставника, друга и вместе с тем терялось и его собственное значение, так как Филарет выслушивал Муравьева, и он был лицом доверенным»³. В одному з листів П. Лебединцева до М. Максимовича він назвав Муравйова предтечею Філарета (Дроздова)⁴, дійсно, від початку знайомства письменника з митрополитом, він став його найближчою людиною. Муравйов проживав у Петербурзі на Троїцькому подвір'ї Троїце-Сергієвої лаври в покоях митрополита Філарета. Після смерті митрополита – «...судьба Андрея Николаевича изменилась; ему предстояло окончательное переселение в Киев, так как надворье следовало очистить для преемника Московского Митрополита»⁵. У листі від 2 квітня 1867 р. Муравйова до Семенова він описує своє переселення: «Тяжело со всеми прощаться: никто не верит моему переселению и мне бы хотелось так уехать, чтобы никто не знал, и чтобы не было кукушкиных слез. Меня как будто отпевают заживо, а уехать надобно и желательно никогда сюда не возвращаться»⁶.

У зв'язку з цим вже у травні 1868 р. Андрій Муравйов переїхав у Київ остаточно, на постійне проживання. Переїздом він був задоволений: «Нет, я не могу довольно возблагодарить Бога за то, что сподобил меня приобрести такой

¹ Третьяков А. Памяти А.Н. Муравьева // Русское обозрение. – 1895. – № 1, т. 31. – С. 282.

² Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 12, т. 36. – С. 597.

³ Шереметев С.Д. Домашняя старина. – М. 1900. – С. 110.

⁴ Науменко В. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864 – 1873) / В.Науменко // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – С. 386.

⁵ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 32.

⁶ Там само. – С. 50.

священный участок родной земли, посреди матери наших градов, чтобы мне тут успокоиться на преклонные годы и даже обрести себе последнее пристанище в ее недрах, в ограде Десятинной церкви»¹. Насправді похований письменник був у підвальному приміщенні Андріївської церкви. Цитований лист написаний був Андрієм Миколайовичем за 15 років до смерті, в час придбання земельної ділянки у Києві і влаштування власного будинку, тож припускаємо, що дане побажання можна розцінювати як таке, що не є насправді дійсним. Тобто, вважаємо, що воно носить скоріше сакрально-історичне навантаження, аніж дію, що у майбутньому мала бути виконаною. З пояснень Павла Подвисоцького щодо безпосереднього місця поховання Андрія Муравйова (а місце вказав саме настоятель Андріївської церкви²) дізнаємось ще одну версію бажаного останнього пристанку Андрія Миколайовича. Подвисоцький, зокрема, повідомляв, що за одними чутками, джерело яких він не назвав, Муравйов виявляв колись побажання бути похованим на Флорівському кладовищі. Проте київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков заявив, що Андрій Муравйов кілька разів говорив його дружині, що для власного упокоєння обрав місце при Сергієвому храмі, дане побажання покійного підтвердили начальниця Київського інституту благородних дівчат і генерал-ад'ютант М. Ісаков³.

За словами Жанни Литвинчук, Муравйов сам виявив бажання бути похованим в стилібатній церкві Сергія Радонезького⁴. Наталія Хохлова так само вказує, що бажання Муравйова, щоб його поховали в стилібатній церкві Андріївського храму було загальновідомим⁵. Проте ми не віднайшли прямих свідчень, чи побажань Андрія Миколайовича щодо місця власного поховання. Єдина згадка подібного контексту – опис Муравйовим Сергієвого храму, і

---

¹ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 20.

² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 765, спр. 617, арк. 11 зв.

³ Там само.

⁴ Литвинчук Ж.Г. А.Н. Муравьев и столетний юбилей... – С. 377.

⁵ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 190.

вказівка, що церква «может служить усыпальницею»¹. Будучи вже хворим, у літньому віці письменник приймав у себе М. Ісакова, йому Андрій Миколайович говорив, що «если приедешь и не застанешь меня дома, то зайди туда (указывая на Сергиевскую церковь), там я буду»², ймовірно, маючи на увазі власне місце останнього прихистку. Сучасник Муравйова, який опублікував свої спогади під криптонімом «І.Г.», був присутнім на похованні, та вказував на те, що Муравйов перед смертю не висловлював жодного побажання про власне місце поховання³.

2.2. Образ міста

Образ Києва, присутній у творах молодого поета-романтика Муравйова, був постійним об'єктом його творчості. Зазначимо, що ми розуміємо образ як результат відбиття (відображення) світу у свідомості людини (відчуття, уявлення, поняття)⁴, та, відповідно, відображення міста в творах письменника. Розглядаємо місто, що моделюється поняттям текст⁵, художнє відображення його образу. В такому випадку образи відтворені у творах письменника є своєрідним знаком, що створює в уявленні людини, яка його сприймає, певне враження⁶. Занурена в культурний простір людина неминуче створює довкола себе організаційну просторову сферу, що включає в себе ідейні уявлення, семиотичні моделі і

¹ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 310.

² Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 153.

³ К биографии Андрея Николаевича Муравьева и письма его к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV. – С. 2.

⁴ Безклубенко С. Мистецтвознавство: терміни і поняття / Сергій Данилович Безклубенко. Енциклоп. вид.: у 2 т.: Т. 2 (М-Я). – К.: Інститут культурології НАН України, 2010. – С. 76.

⁵ Конева Е.В. Образ города как коммуникативная знаковая структура-текст / Е.В.Конева // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. междунар. асоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 414.

⁶ Гринев С.В. Основы семиотики / С.В. Гринев. – М., 2000. – С. 5.

відтворює саму діяльність людини¹. Будь-яке включення простору в людську діяльність передбачає його осмислення і організацію – реальну чи ідеальну, а простір організований як засіб смисловираження перетворюється в текст². Художні описи Андрієм Миколайовичем оточуючого його світу, гір, міст, святилищ – мають прототипи представлені як «проект» чи «зразок»³ в уявленні автора. Літературні твори Муравйова, його описи місцевості є не просто літературним прийомом візуалізації, а демонструють систему цінностей та просторову організацію автора. Місто ж розглядається як своєрідна модель організації всесвіту⁴. Джерелом для визначення образу міста в свідомості Андрія Муравйова є його творча спадщина – спогади, листи, описи подорожей, у яких часто зустрічаємо інформацію про Київ. Відповідно, трактований образ міста є художнім, літературним творінням, однак перша і найпростіша функція художнього образу в історичному процесі і є його сприйняття читачем⁵, а отже публічність сприйняття. Адже людина сприймає інформацію про оточуюче середовище в тому числі за допомогою образів-метафор⁶.

---

¹ Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968 – 1992) / Юрий Михайлович Лотман. – СПб: Искусство, 2000. – С. 334.

² Чертов Л.Ф. К семиотике пространственных кодов / Л.Ф. Чертов // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. междунар. асоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 93.

³ Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / Мирча Элиаде; [пер. с фр.] – СПб: Алетея, 1998. – С. 21.

⁴ Иванов В.В. К семиотическому изучению культурной истории большого города / В.В. Иванов // Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 720. Семиотика пространства и пространство семиотики. Труды по знаковым системам. – Тарту: ТГУ, 1986. – С. 9.

⁵ Нечкина М.В. Загадка художественного образа (художественный образ в историческом процессе) / Милица Васильевна Нечкина. – М.: Знание, 1972. – С. 12.

⁶ Барабанов А.А. Чтение города / А.А. Барабанов // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. асоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 333.

Описуючи свої враження від древнього Києва у 1843 р., письменник відзначав, що «давнее было мне ближе недавнего», проте язичницький Київ Олега та Святослава «невольню уступал в моем воображении благодатному Киеву Ольги и Владимира»¹. Дніпровська долина, видна з обранної Муравйовим місцини, нагадувала письменнику види Катехії та гірський Сигнах². Російський історик Ю.Лотман, досліджуючи семиотику міста, вказував на важливість організації культурного простору³, та географічного розташування міста⁴, як таку, що визначає модель міста. Дослідник зазначав, що концентричне розташування міста в семиотичному просторі, пов'язане з образом міста на горі (або на горах), таке місто виступає як посередник між землею і небом, довкола нього концентруються міфи генетичного плану, воно має початок, проте немає кінця – це «вічне місто»⁵. Порівняння з містом на горах перекликається і з Києвом: Муравйов постійно порівнював дніпровські схили з гірським Сигнахом. Міста і святі місця, на думку М. Еліаде, уподібнюються вершинам космічних гір⁶. Вважаємо, що літературні описи Муравйова київських гір мають не просто наративну функцію, але глибокий символічний сенс. Київські гори в описах Муравйова, безперечно, сакральні – це початок Руської землі⁷, сама по собі семантика гори – сакральна, її існування ієрофанія: непорушна та невразлива, вона є протилежністю людині⁸.

¹ Муравьев А.Н. Киев (в 1843 году). – С. 57.

² Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 211.

³ Таратухина Ю. Семиотика Петербурга в восприятии Ю.М. Лотмана / Ю.Таратухина // Международный литературный клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interlit2001.com/nevrozova-es-2.htm>

⁴ Город и время. В беседе с Ю.М. Лотманом принимают участие М. Лотман, Л.Морева и И. Евлампиев // Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры. – 1993. – Вып. 1. – С. 85-86.

⁵ Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Юрий Михайлович Лотман // Избранные статьи. – Таллин: Александра, 1993. – С. 12.

⁶ Элиаде М. Космос и история. Избранные работы / Мирча Элиаде; [пер. с фр. и англ]. – М.: Прогресс, 1987. – С. 41.

⁷ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 41.

⁸ Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – С. 14.

Цією алюзією Андрій Миколайович творить в образі Києва ще один смисловий сенс – міста вічного.

Київ відіграв важливу роль в долі і творчості Муравйова¹ не лише тому, що останні 15 років свого життя він проживав тут². Муравйову, ревнивому хранителю православ'я, боляче було спостерігати за змінами – «не более как в 10 или 15 лет исчезла вся патриархальность...»³. Консервативний Муравйов жалкував за часами, коли «как только расдастся густой вечерний благовест ко всенощной, толпы богомольцев всякого звания отовсюду стремятся в храм»⁴, а в час написання А.М.Муравйовим цитованого тексту «со звоном колоколов слышится по мостовой стук экипажей, несущихся не в лавру, но в театр или в Шато⁵...»⁶. Релігійна свідомість Муравйова, його ставлення до Києва, створювали образ винятково святого міста – «...Киев, колыбель нашей веры, на тех, горах, где впервые просияло для нас просвещение не светское, а духовное, Киев, сокровищница отечественной молитвы от первых веков нашего христианства и оплот православия в средние века нашей истории...»⁷.

Сам Муравйов у своїх спогадах вказував на те, що «политического поприща я никогда не искал»⁸, проте політична складова, безперечно, відігравала важливу роль у світогляді Андрія Муравйова. Проте варто відзначити і наголосити, що політична свідомість письменника була тісно контамінована з релігійною. Йдеться про місце Києва (на час проживання в ньому Муравйова) у Російській

¹ Моклецова І.В. Киев в судьбе и творчестве А.Н. Муравьева – С. 136.

² Датування умовне, адже хоч і придбав письменник ділянку в Києві 1859 р., проте остаточно переїхав до міста лише 1868 р.

³ Муравьев А.Н. Записка о сохранении самобытности Киева. – С. 261.

⁴ Там само. – С. 262.

⁵ «Chateau-des-Fleurs – увеселительное заведение, устроенное в 1863 году, в котловине, на площади, образовавшейся от некогда бывшего здесь пруда. Это первое и по времени и по своему значению заведение в Киеве.» (Тарановский Н. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности». – С. 15-16.)

⁶ Муравьев А.Н. Записка о сохранении самобытности Киева. – С. 257.

⁷ Там само.

⁸ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 218.

імперії. Крім того, що Андрій Миколайович постійно підкреслював значення Києва, як «серця всієї Русі», він наголошував на тому, що значення Києва, як православного міста святині, його глибокий історичний сенс, залишаються незрозумілими і недоступними для сприйняття чужій людині, тій яка не має історичних коренів, які б її пов'язували з Руссю: «...сія сокровищница мощей в недрах земли... разве она возбуждает малейшее сочувствие нынешних мнимых родичей Киева, на него посягающих как бы по праву местных землевладельцев, хотя они искони были ему чужды, и в новейшие времена не могут с ним сродниться, ни сердцем, ни душою?»¹.

Маючи на увазі польські, латинські впливи у Києві часів Муравйова, та активну боротьбу влади з цими впливами, він писав, що «тогда только могут усвоить себе Киев иноверцы, если нарушится жизненная его связь с Россиею, т. е. Православие, которое издревле пропитало собою весь его внутренний быт»².

Могутність і значення Києва – у його святості, репрезентовані у православній святині трьома священними місцями: лаврою, Св. Софією та обителлю Михайлівською Золотоверхою. Саме в них зосереджена життєва сила Києва: там душа і серце міста³. На думку російського дослідника О. Лідова, при зверненні до православних святинь-зразків, як правило, відтворювався не план, архітектурний об'єм чи декорація, а образ-ідея особливо шанованого сакрального простору, що впізнавався сучасниками і органічно включався в новий контекст⁴. Новим контекстом для Муравйова була актуалізація значення святого Києва для сучасної йому Російської імперії. Київ для письменника був, безперечно, сакральним містом. *Sacrum* Муравйова – в розумінні своєрідної вищої інакшості, елементу опозиції буденному, має чітко обмежені кордони, адже відділяється від *profanum*

¹ Там само. – С. 259.

² Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 265.

³ Там само. – С. 264.

⁴ Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования / Алексей Михайлович Лидов // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. – Запоріжжя: Дике поле, 2012. – С. 25.

– сфери повсякденного життя людей¹. Під сакральним розуміємо своєрідний активний елемент, що задає ціннісну шкалу світобудови в свідомості людини і визначає його місце в системі відношень «sacrum-profanium»². У творчості письменника чітко простежується цей кордон сакрального – буденного, адже святі місця розглядаються поза людським сенсом. В основі сакралізації лежить визнання сакрального як протилежного світському, мирському³. Вважаємо, що ознакою сакрального в даному розумінні для Муравйова є православна святиня та сама історія міста, святість давнини. Саме така «пансакральна установка»⁴ простежується у всіх творах письменника, предметом яких є опис руських святинь.

Хоч важко, а почасти і неможливо виявити часові нашарування у спогадах Муравйова, тим не менше бачимо певну зміну образу Києва, що формувався в уяві письменника. Філософія трактує поняття образу як дещо, співпричетне способу існування людини⁵, а отже, припускаємо, що з віком, розвитком Муравйова як особистості та письменника, зі зміною його світогляду, мінявся й образ міста в його уяві. При цьому ми не пов'язуємо образ Києва Муравйова з сучасним визначенням міської культури, в сенсі розуміння міста як певної людської спільності⁶, насамперед тому, що сам Андрій Миколайович у своїх роботах, присвячених Києву, не приділяв уваги людям, які населяли це місто. Адже інтерпретація джерела проводиться з ціллю встановити той сенс, який

¹ Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в творчестве А.Н. Муравьева. – С. 39.

² Там само. – С. 37.

³ Михайлова Л.В. Семантические отношения реального и сакрального в культуре (на примере Валаама): автореф. дис. ... канд. философских наук: 09.00.13 / Михайлова Лариса Владимировна. – СПб, 2009. – С. 3.

⁴ Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре. Первый век христианства на Руси / Владимир Николаевич Топоров. – М.: Гнозис – Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т. 1. – С. 11.

⁵ Серикова Т.Ю. История формирования понятия «образ» в гуманитарном знании / Т.Ю. Серикова // Мир науки, культуры, образования. – 2010. – № 4. – С. 74.

⁶ Малахов В. Образ города в современном гуманитарном дискурсе: некоторые проблемные направления / В. Малахов // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. Києвознавчі читання. – К.: Парапан, 2005. – С. 17-18.

вкладав в твір сам автор¹. Для Муравйова місто скоріше було містичною субстанцією, що наповнювалось, насамперед, історичним, православним – тобто більш духовним, і аж ніяк не «людським» сенсом. Уявлення про образ, як правило, асоціюється з певною цілісністю відчуттів, відповідних об'єкту, що сприймається². У найранніших спогадах (хоч зредагованих пізніше вже дорослим Муравйовим) його вражали, насамперед, собори древнього Києва, його історія³. Пізніше додалась і стала домінуючою роль православної святині. У своїх роботах, присвячених семіотиці Петербурга, відомий російський вчений Юрій Лотман виділяє кілька критеріїв, необхідних для того, щоб розглянути місто, як семіотичну систему. Він пропонує дивитись на місто з різних позицій – місто як ім'я, місто як простір, та місто як час. Спираючись на вчення Августина Блаженного, який, в свою чергу, розглядає час в трьох іпостасях: сучасне минулого, сучасне сучасного і сучасне майбутнього – автор пропонує своє уявлення про модель Петербургу.

З огляду на концепцію Лотмана та на еволюцію образу міста Муравйова, можемо виділити принаймні три складові образу Києва Андрія Муравйова, що стосувалися, в першу чергу (здається, пріоритетну) значення міста, як православного центру Російської імперії. Адже письменник, в силу свого уявлення про ідеал християнства, мав на увазі перші християнські громади, що накладалося на вітчизняну історію, і трансформувалося в уявлення про ідеал православ'я Російської імперії – Київську Русь. Смісловим центром сакралізованого образу батьківщини для Муравйова є ідея Святої Русі, ідеалом цієї складової образу Києва Муравйова було минуле – верениця богомольців, що йшли з всіх кінців Русі в її священну серцевину⁴.

¹ Русина Ю.А. История и теория источниковедения. Курс лекций / Ю.А.Русина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – С. 92.

² Романов Ю.И. Образ, знак в искусстве. Философско-методологический аспект / Ю.И. Романов. – Л., 1991. – С. 5.

³ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 60.

⁴ Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в творчестве... – С. 45.

Російська дослідниця Є. Сафатова, що присвятила свою роботу сюжету паломництва у творчості А.М.Муравйова, розглядала «Путешествие ко Св. местам» в чотирьох часових пластах, що пов'язані одним простором – старозавітний, новозавітний періоди, сучасність та час постапокаліпсичний. В цьому розумінні минуле репрезентується давньоруським періодом та ідейно співвідноситься з християнською історією, сучасне – часом поклоніння святиням, а майбутнє – епохою Царства Небесного¹.

Відомий французький історик Ф. Артог, досліджуючи форми сприйняття часу з огляду на типи історичного мислення, відзначав, що лише в ХІХ ст. відбувається остаточний розрив двох типів історичного мислення – християнство передає першість новому типу, заснованому на вірі в прогрес². До цього моменту переважав звернений до минулого іудео-християнський тип сприйняття часу. Надзвичайно консервативна свідомість Муравйова була активним противником прогресу як такого, тому, на нашу думку, відповідно, тип сприйняття часу Муравйова був іудео-християнським, тож найсуттєвіша складова образу Києва Андрія Миколайовича була звернена до минулого. До того ж, «консервативна» (тобто, налаштована на образи минулого) свідомість Муравйова була активним противником прогресу як такого, тому, на нашу думку, найсуттєвіша складова образу Києва в уявленні Андрія Миколайовича була звернена виключно до міста давнього, «центрального» для всієї Русі, овіяного містикою і ореолом перших християн.

В окрему складову образу міста варто виділити сучасний Муравйову час, тобто його діяльність в місті реальному (хоч більшість ініціатив Андрія Миколайовича у Києві була пов'язана безпосередньо зі святинею міста), на противагу місту містичному. Разом з тим, важливо виокремити ідеал древнього, старого міста, хоча виокремлення аспекту древності від релігійного контексту є

¹ Там само. – С. 41-42.

² Артог Ф. Типы исторического мышления: презентизм и формы восприятия времени. Реферат / Франсуа Артог // Отечественные записки. – 2004. – № 5 (20). – С. 218.

значною мірою штучним. Муравйов постійно наголошував на важливості збереження древнього міста, на величі його історії. Купуючи землю неподалік від Десятинної та Андріївської церков, Андрій Миколайович вказував, насамперед, на «історичну пам'ять» цієї землі, згадуючи її історію від варязьких мучеників до татаро-монгольської навали. Муравйов писав: «можно ли, какими либо деньгами, заплатить за все сии воспоминания, за этот летописный участок града гробов наших отцов»¹.

До сучасного значення Києва, варто додати уявлення письменника про Київ, саме як російське місто, на противагу польським, латинським впливам (природно, що даний фактор в уявленні образу Києва є достатньо пізнім, і актуалізується в 60-х рр. XIX ст. в силу історичних обставин). З Києвом для Муравйова пов'язано все «истинно русское»², пронизане історичними спогадами в контексті величі Російської імперії. У такому розумінні майбутнє постає як час, якого немає: майбутнє – це те, що народжується з сучасного³, а відтак місто Київ має бути православним центром Російської імперії.

Окремо слід виділити і місто як простір, за концепцією Ю.Лотмана. Простір і, в тому числі, географічний простір в тексті джерела – це результат процесу осмислення оточуючого світу, виділення і формування найбільш важливих образів, стереотипів його сприйняття⁴. Очевидно, можна говорити про уявлення Андрія Миколайовича про Київ, як про вічне місто, включене в сакральний простір. Уявлення про Київ як місто на горах (Андрій Миколай ович, як вже

¹ Муравьев А. Киев и его святыня. – С. 213.

² Там само. – С. 258.

³ Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема). Статья вторая / Б.А. Успенский // Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам. Текст-культура-семиотика нарратива. – Тарту, 1989. – Вып. 855. – С. 25.

⁴ Мягков Г.П., Недашковская Н.И., Недашковский Л.Ф. Историческое пространство и время средневекового текста: подходы и методы интеллектуальной истории. Учебно-методическое пособие для студентов исторических факультетов / Г.П. Мягков, Н.И. Недашковская, Л.Ф. Недашковский. – Казань: Казанский университет, 2011. – С. 25.

зазначалося, порівнював дніпровські схили з горами Сигнаху¹) є ще однією складовою образу міста. Київські гори, на яких за літописною легендою, передбачив славу майбутньому місту апостол Андрій Первозванний, очевидно, в православної свідомості співвідносились зі Святими горами². Місце розташування Києва у семіотичному просторі, та порівняння Києва з Римом і Єрусалимом – все це було складниками образу Києва Муравйова. Безперечно, у світогляді письменника Київ мав містичний сенс, адже наділяючи простір символічним значенням, людина тим самим одухотворює його³. Практично у всіх роботах, в яких у тій чи іншій мірі Муравйов говорить про Київ у власній долі, присутнє передвизначення і провидіння Боже.

Отже припускаємо, що образ Києва Муравйова вміщував в собі кілька сенсів, що можна накласти на семіотичну концепцію Ю. Лотмана, та пов'язати з уявленням часу Августина Блаженного. У такому трактуванні складові образи Києва мають наступну послідовність (хоч ці складові переплітаються між собою) – минуле (історичний контекст київських старожитностей), сучасне (православ'я, відновлення його величі), майбутнє (Київ має стати російським православним центром, на протилежному латинському, польському впливу). При чому, до кожного з цих складових Андрій Муравйов доклав зусиль безпосередньо – він брав участь у відбудові історичних святинь міста, активно сприяв поширенню православ'я та боровся з польськими впливами у Києві.

---

¹ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 18.

² Петрухин В.Я. «Киевская Русь» и «Святая Русь». История и эпос / В.Я.Петрухин // Из Истории русской культуры. Древняя Русь. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 1. – С. 24.

³ Метилка Д.В. Способы репрезентации пространства и культурные практики / Дмитрий Викторович Метилка // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. – Запоріжжя: Дике поле, 2012. – С. 48.

2.3. Основні напрямки київської діяльності А.М.Муравйова

Любов до Києва Муравйов проніс через усе своє життя¹. Ще у ранніх спогадах зустрічаємо мрію молодого Андрія Миколайовича – «О, если бы свершилось мое пламенное желание поселиться в каком-либо очаровательном уединении, где великолепие природы вкушало бы мне высокие мечты, неумаляемые присутствием людей!»², яка, як видається, здійснилась саме в Києві – «...что все сие в сравнении с тишиной Киева, куда стремлюсь я духом»³. Нам вдалося віднайти оригінал листа Муравйова до митрополита Арсенія (Москвіна), цитованого Семеновим у спогадах, в якому Андрій Миколайович сам себе називав «киянином в душі»⁴. У листі до графині А. Блудової Муравйов також називав себе киянином⁵, проте лист цей відноситься вже до періоду проживання письменника в Києві.

У додатку до опублікованих листів Муравйова до Петра Лебединцева Іоан Гордієвський, між іншим, пише про те, що «скучно было Андрею Николаевичу доживать свой век в Киеве, среди немногочисленного здешнего общества, без особенных занятий»⁶. Важко погодитись з таким твердженням, адже, як писав сам Муравйов «...я переселяюсь в Киев из шумной столицы не для общества, хотя и здесь можно найти его, разумеется гораздо в меньших размерах, между светскими и духовными; меня привлекает сюда святыня, воспоминания старины, красота природы и климат»⁷. Особливо теплі почуття Муравйова до міста полягали у тому, що саме тут під кінець життя у нього з'явився, нарешті, власний будинок,

¹ Хохлова Н. Діяльність Андрея Муравйова в Києві... – С. 150.

² Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 5, т. 33. – С. 66.

³ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 134.

⁴ ІР НБУВ, ф. XIII, спр. 5469, арк. 2.

⁵ Письмо А.Н. Муравьева к графине А.Д. Блудовой / А.Н. Муравьев // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – С. 424.

⁶ К биографии Андрея Николаевича Муравьева и письма его к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. – С. 7.

⁷ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 23.

облаштування якого стало предметом його особливих турбот¹. До того ж, важко уявити собі Муравйова, який сумує в Києві від бездіяльності на тлі численних турбот, якими він себе оточив.

Збираючись виїздити з Петербургу, у листі до Семенова Муравйов записав: «обеими руками перехрещусь, когда отсюда вырвусь, чтобы никогда больше сюда не возвращаться. Если меня вышлют сюда или объявят выезд из Киева, то поселюсь где либо в уезде или близ Выдубецкого в яру, но не в столице. Так я устарел или одурел! Лучше дремать по вечерам, нежели так суетиться! Мне кажется, что я в Китае»². Подібні настрої письменника викладені і у його листі до архієпископа тверського Савви (Тихомирова) – «В Москве мне нечего делать, да и здесь тоже; пора на покой»³, та у приватному листуванні з Олександром Шаховським – «кажется только успокоюсь совершенно в Киеве»⁴.

Переїхавши до Києва, Андрій Миколайович оточив себе численними турботами, оскільки «...всегда дорожил священными памятниками и не мог равнодушно смотреть на их разрушение или пренебрежение»⁵. Надзвичайно влучною і показовою видається фраза з особистого листа Андрія Миколайовича до військового міністра Д. Мілютіна, написана в контексті розповіді про втручання письменника у справи збереження київських святинь – «но бывают обстоятельства, при которых невозможно оставаться равнодушным»⁶.

Діяльність Муравйова в Києві докладно описана ним у спогадах та у вигляді листа до Семенова, датованого січнем 1872 р. В цей час Муравйов боявся того, що доведеться переїжджати з Києва у зв'язку зі скрутним фінансовим становищем, а «местные власти нисколько не стараются меня поддержать...»⁷. При цьому автор зазначив, що пише це не для похвали собі, а для власного

¹ Хохлова Н. Діяльність Андрея Муравйова в Києві... – С. 151.

² Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 132.

³ НИОР РГБ, ф. 262, оп. 36, д. 108, л. 12 зв.

⁴ НИОР РГБ, ф. 336, оп. 19, д. 4, л. 18.

⁵ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 204.

⁶ НИОР РГБ, ф. 169, оп. 70, д. 45, л. 4.

⁷ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 91.

виправдання, якщо змушений буде залишити Київ, де бажав би мешкати до кінця життя. Муравйов описує всі свої київські ініціативи, здійснені, й ті, які в силу різних обставин втілити в життя не вдалося. Хоч Андрій Миколайович написав листа у складний для себе час, очевидно, що лист написаний «для аудиторії», проте, на нашу думку, не для сучасної Муравйову аудиторії, а для нащадків. Лист адресований Семенову, котрий в цей час проживав в будинку письменника та знав про фінансові труднощі. Сам Семенов у коментарях до публікації вказав, що лист писався, власне для нього, і публікує він його повністю, лише тому, що автора вже немає серед живих.

Андрій Миколайович навіть думав продати київський будинок та садибу для виплати боргів і оселитись у Харківській губернії, при Святогорському монастирі, оскільки Г. Потьомкін віддав йому частину лісу для спорудження будинку там, але передчасна смерть Потьомкіної завадила цьому наміру¹ (Тетяна Борисівна померла 1869 р.²). У 1873 р. Муравйов хотів продати будинок біля Андріївської церкви та придбати інший поблизу Видубицького монастиря, проте це не відбулось через смерть письменника³.

Найперша справа після переїзду до Києва, участю у вирішенні якої відзначився Андрій Муравйов, була пов'язана з Вишгородом. У 1859 р. зусиллями протоієрея Вишгорода було збудовано церкву в ім'я святих Бориса і Гліба. На місці поховання й знаходження мощей Св. Бориса і Гліба церква існувала з часів Київської Русі, але храм неодноразово руйнувався. В сер. XIX ст. вирішено було спорудити нову кам'яну церкву – вона будувалась на суму, пожертвовану прихожанами і жертводавцями⁴, але коштів на проведення робіт не вистачало. Тому протоієрей звернувся з проханням до Муравйова, щоб той попросив 5 тис.

¹ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 387-388.

² Ефремов Л. Жизнеописание ее превосходительства в Бозе почившей Татьяны Борисовны Потемкиной. – С. 5.

³ Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве. – С. 388.

⁴ Маниковский Ф. Вышгород и его святыня / Ф. Маниковский. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1890. – С. 70.

руб. сріблом у свого брата Михайла – тогочасного міністра державного майна. Врешті, за допомогою Андрія Миколайовича Державний банк видав суму у розмірі 5500 руб. без відсотків, на ці кошти було добудовано церкву. Однак позику треба було повертати, казначейська палата почала вимагати відшкодування коштів, витрачених на будівництво. Врешті Муравйов у 1871 р. домігся «пробачення» державного боргу¹, за що священник Вишгорода разом з виборними людьми піднесли Муравйову ікону Св. Бориса і Гліба. Ікона ця зберігалась в особистій колекції Андрія Муравйова, і була передана разом з іншими святинями після смерті Муравйова до Церковно-археологічного музею при Київській Духовній академії². «Это было мое первое соприкосновение к церковным делам Киевской епархии...»³ – записав в листі до Семенова Андрій Миколайович. Надалі Муравйов щорічно відвідував Вишгород у день храмового свята – 24 липня⁴.

Можна виділити як окрему тематику київських ініціатив письменника поширення культу Св. Володимира, шанування якого в Руській державі ще з середини XV ст. набуває рис державно-церковного культу⁵. З цим святим, який, безперечно, посідав центральне місце в релігійній свідомості Муравйова, ідеал якої полягав у поверненні до первинної, апостольської Церкви, пов'язано багато ініціатив письменника.

У 1859 р., за словами Муравйова, митрополит Ісідор (Нікольський) домігся через генерал-губернатора князя І.І. Васильчикова зміни проекту, за яким храм в ім'я Св. князя Володимира мав бути зведений не на території ботанічного саду, а

¹ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 208.

² Петров Н. Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской духовной академии / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 7, т. 3. – С. 211.

³ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 93.

⁴ Маниковский Ф. Вказ. праця. – С. 39.

⁵ Поппэ А.В. Становление почитания Владимира Великого / А.В. Поппэ // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А.Зимины. Москва, 13 – 18 мая 1990 г. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 231.

на софійському подвір'ї¹. Це могло пошкодити фундамент Софіївського храму², тож Муравйов клопотав перед митрополитом про відміну проекту. Митрополит залишався при своїй точці зору. Тоді Муравйов, як він сам записав у листі до Семенова, скориставшись осіннім візитом імператора, написав листа митрополиту, у якому наголосив на його відповідальності перед нащадками. Справу представили на розгляд імператору, наслідком чого стало повернення до попереднього проєктованого місця зведення Володимирського собору³. Нам вдалося віднайти копії саме цих записок, поданих імператриці в Києві, предметом обговорення яких став Софіївський собор. У них письменник наголошував на небезпеці, що загрожує священній пам'ятці «по недостатку бывших его обновителей»⁴, так як фундамент не витримає важких надбудов. Муравйов також писав про необхідність зовнішнього ремонту собору і його укріплення, і пропонував звільнити собор від всіх «безобразных пристроек, которые угрожают своей непрочностью»⁵. Для повного ж відновлення первинного вигляду собору, на думку автора, треба було зняти шість куполів і зруйнувати надбудови XVII ст. – проте як саме здійснити вказане без пошкоджень самого древнього храму залишалось не зрозумілим. Петро Лебединцев у листі до Михайла Максимовича, між іншим, писав йому і про ідеї Муравйова щодо зняття шести куполів, і дещо іронічно зазначав: «Лучше ли будет Собор без 6-ти куполов, равняющихся по величине древне-среднему?»⁶, адже сама ідея по-суті була нездійсненною⁷.

П. Казанський у власних спогадах писав про те, що ще у 1849 р., проїздом через Київ, Муравйов звернув увагу на пустку, в якій знаходилось священне

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 93.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 36, спр. 1691, 8 арк.

³ Держархів м. Києва, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв. – 3.

⁴ ІР НБУВ, ф. 301, оп. 690 (Муз. 888), спр. 1863, арк. 204.

⁵ Там само, арк. 205.

⁶ Науменко В. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1871 – 1873) / В.Науменко // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С. 459.

⁷ ЦДІАК України, ф. 828, оп. 1, спр. 79, 2 арк.

місце хрещення дітей Володимира¹, хресні ходи до Хрещатицького джерела припинились у 1840-х рр.², хоч тривали ще з 1804 р., коли й були встановлені Київським митрополитом Серапіоном (Александровським)³. Почав втілювати у життя ідею відновлення пам'ятки Андрій Миколайович ще до переселення у Київ. Сам Муравйов писав про те, що хрещальня запустила з тих пір, як був зупинений хресний хід, через будівництво Олександрівського шосе. Очевидно, Андрій Миколайович «звів у одне» дві події – влаштування Олександрівського узвозу, та будівництво Набережного шосе⁴, про що пише М. Закревський, як про причину припинення хресного ходу – «самий басейн його зняли, ікони взяли на збереження в церкву Різдва Христового, джерело засмітили, й воно ледь било»⁵. Муравйов пропонував спорудити невелику церкву у візантійському стилі над зводами каплиці. Російський архітектор Іван Чернік навіть створив проект, який Андрій Миколайович надав київському митрополиту Філарету (Амфітеатрову). Проте в той час вже було прийнято пропозицію про спорудження Володимирського храму, хоч ідея створення подібної пам'ятки хрещенню звучала ще за десять років до того⁶. У зв'язку з цим, кошти вирішили не розділяти на два проекти⁷, оскільки в цьому ж році почався збір пожертвувань на побудову

¹ Казанский П. Вказ. праця. – С. 374.

² Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева (с планом древнего Киева 1638 г.) / Николай Иванович Петров. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1897. – С. 175.

³ Киев – азбука православия. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1885. – С. 20.

⁴ Епархиальная хроника // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 11. – С. 354.

⁵ Закревский Н. Описание Киева / Николай Закревский. – М.: В типографии В.Грачева и комп., 1868. – С. 424.

⁶ Александровский И.В. Собор Св. Владимира в Киеве / И.В.Александровский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1898. – С. 4.

⁷ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 205.

собору¹, котрий вся православна Росія мала спорудити в пам'ять своєму просвітителю², відтак муравйовська ініціатива була відкладена до кращих часів. Андрій Миколайович відновив свій проект вже за київського митрополита Ісидора (Нікольського), і в час перебування імператора Олександра II у Києві. У 1860 р. план був затверджений, щоправда в іншому вигляді. У листі до київського митрополита Ісидора, князь Васильчиков зазначив, що імператор дозвіл дав, проте «чтобы над источником была построена, когда средства позволят, церковь, без тех излишних украшений, которые показаны на проекте»³. Вже 31 травня 1862 р. план та фасад каплиці був затверджений київським єпархіальним архітектором П. Спарро, якого Муравйов відверто недолюблював та у власних спогадах називав «бездарним»⁴. Тим не менше, коштів на спорудження пам'ятки не було, Андрій Миколайович у своєму листі до митрополита писав про те, що суми всього у 500 руб. було б достатньо для відновлення каплиці. Письменник з жалем констатував, що «говоря искренне, у меня у самого руки опускаются»⁵. Лише після численних листів та клопотань Андрія Миколайовича, влітку 1862 р. все ж були знайдені кошти, проте він наполягав на власному керівництві робітниками та набуттям матеріалів. З цією справою Муравйову повинен був допомогати С. Санніков, ад'ютант генерал-губернатора М. Анненкова.

Врешті, саме за ініціативи Муравйова, який переконав князя І.І.Васильчикова та митрополита Арсенія (Московіна)⁶ у тому, що він добуде воду з засипаного колодязя (за допомогою інженер-капітана Проскурякова⁷) для хрещальні, справа зрушила з місця. Сам же письменник взявся за оздоблення хрещальні. У

¹ Приглашение к пожертвованіям на сооружение в Кіеве храма во имя Св. равноапостольного князя Владимира // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 8. – С. 266-267.

² А.К. О строящемся соборе во имя Св. Владимира в Кіеве. А. Беретти. Кіев. 1884 г. / А.К. // Киевская старина. – 1884. – Т. IX. – С. 324.

³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 832, спр. 6, арк. 5.

⁴ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 206.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 832, спр. 6, арк. 38 зв.

⁶ ЦДІАК України, ф. 828, оп. 1, спр. 92, 2 арк.

⁷ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 211.

коментарях до своїх листів до Московського митрополита Філарета Андрій Миколайович зазначив, що просив у Владики дві великі ікони преподобних Антонія і Сергія, для хрещальні Св. Володимира в Києві, котра відновлюється¹.

За безпосереднього сприяння Муравйова в Києві було відновлено² володимирський хресний хід. У спогадах самого Андрія Миколайовича вказано, що він просив Київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) відновити традиційний хресний хід³, проте справа успіху не мала. Не зрушила справа з місця і за управління митрополита Ісидора (Нікольського). З прибуттям нового Владики Арсенія (Московіна)⁴, Муравйов відновив прохання про відновлення хресного ходу, і, за сприяння генерал-губернатора князя І.І. Васильчикова, врешті, досяг бажаного. 15 липня 1861 р. відбувся відновлений хресний хід, урочисту промову в честь якого після літургії у Десятинній церкві⁵ виголосив сам Київський митрополит Арсеній⁶.

У своєму описі зусиль по відновленню хресного ходу у день Св. Володимира, та в брошурі для паломників Муравйов, навпаки, підкреслює швидкість і легкість

¹ Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву... – С. 600.

² Традиція хресного ходу була зупинена, йому перешкоджали будівельні роботи. внаслідок яких джерела було засипано (Закревский Н. Описание Киева. – С. 424); Освящение воды на крещатицком источнике и закладка храма во имя Св. Владимира // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 14. – С. 497.

³ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 94.

⁴ Муравйов недолюбував митрополита Арсенія (Московіна) – «не уважал за болтовню, страсть к анекдотам, не всегда приличным его сану митрополита, а также за хитрый, уклончивый нрав без истинного достоинства, подобающего святителю» (Шереметев С.Д. Домашняя старина. – С. 114); «Раздражение против сего владыки приводило Андрея Николаевича в состояние величественного пафоса, в котором он даже пророчествовал, предсказывая, какою смертию будут вскоре скончаться не нравившиеся ему синодальные члены...» (Лесков Н.С. Мелочи архиерейской жизни. – С. 76)

⁵ Певницкий В.Ф. Воспоминания о покойном митрополите киевском Арсении / Василий Федорович Певницкий. – К.: Типография В.Давиденко, 1877. – С. 6.

⁶ Речь, произнесенная высокопреосвященнейшим митрополитом киевским Арсением. 15-го июля 1861 года, по прибытии крестного хода на крещатицкий источник в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 11. – С. 329-333.

процесу відновлення хресного ходу: «достаточно было немногих слов, чтобы как от искры вспыхнуло пламя: – до такой степени было возбуждено общее внимание к святому месту и делу»¹. Про швидкість організації ходу писав і Г. Крамарев, ключар Софіївського собору, який відзначив, що від виникнення ідеї відновлення ходу до її реалізації пройшло кілька місяців². Мета відновлення хресного ходу вкладається в світогляд письменника – відновити духовне торжество, що регулярно нагадувало б про епохальну подію – хрещення Русі³. В день пам'яті Св. князя Володимира, 15 липня 1861 р., після 25 років забуття цієї святині – вказує Муравйов, було здійснено перший хресний хід. Тут, очевидно, Муравйов перебільшує. М. Тарановський у своєму путівнику по Києву⁴ вказував на те, що у 1853 р., коли ставили монумент Св. Володимиру, згадали й про хресний хід, але потім знову забули і, нарешті, лише 1861 р. встановили торжество, що відбувалось кожного року 15 липня.

Мета ходу була не лише духовною, але мала й політичний підтекст. Сам Муравйов вказував – «...торжество сие произвело благоприятное впечатление на массу народную, в ту смутную эпоху, когда в полном разгаре были умы польские и все готовилось к мятежу в югозападном крае. Это доказало безразсудным полякам, что Киев, колыбель нашего Православия, никогда не может быть польским городом, и таким образом крестный ход сей, в день Св. Владимира, имел для Киева столько же значение политического, сколько и церковного»⁵. З першої хвилини хресний хід мав політичне значення, тому що проведений він був в час, коли в костелі співали польські народні гімни, а студенти ходили ватагами

¹ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 268.

² Крамарев Г. Крестный ход в Киеве 1-го июля 1861 года / Григорий Никифорович Крамарев // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 11. – С. 361.

³ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 267-268.

⁴ Тарановский Н. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности». Печерская лавра и к ней главнейшие пути чрез город. – С. 11.

⁵ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 95-96.

по вулицях, і всі голосно говорили, що це край польський, – записав у спогадах Муравйов¹.

Особливо урочисто хресний хід в пам'ять Св. Володимира відзначався у 1867 р., напередодні 100-літнього ювілею Андріївської церкви. За свідченнями очевидців, хід був надзвичайно видовищним². Газета «Киевлянин» опублікувала замітку про урочистості, відзначивши, що святкування «должно напоминать всем ту неразрывную связь, которая существовала между югозападным краем откуда пошла земля русская»³, і цей день вказує на те велике значення, яке Київ має для Руської держави. З часом була змінена сама процедура хресного ходу. Митрополит доручив ключарю Софіївського собору, порадившись попередньо з Муравйовим, влаштувати оновлений хресний хід. Микола Оглоблин створив два проекти-сценарії хресного ходу⁴, один з яких був затверджений митрополитом.

Значною мірою з політичною метою в Києві було створено у 1864 р. Свято-Володимирське Братство⁵, ціллю якого, за словами Муравйова, було діяти проти латино-польської пропаганди⁶. Зразком для організації Київського братства було Віленське⁷, що разом з Ковенським Свято-Нікольським були першими відновленими православними братами нового часу⁸. Відкриття Київського Свято-Володимирського братства відбулось під час хресного ходу 15-го червня 1864 р. Майбутні члени організації зібрались у Софіївському соборі, де прослухали літургію, здійснену кафедральним протоієреєм Григорієм

¹ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 212.

² Воспоминания Иосифа Самчевского (1800 – 1886 гг.) / Иосиф Самчевский // Киевская старина. – 1894. – Т. XLVI. – С. 331.

³ 15 июля происходила торжественная церемония в Киеве в память Св. равноапостольного великого князя Владимира // Киевлянин. – 1867. – № 85. – С. 335.

⁴ ІР НБУВ, ф. 301, оп. 695 (Муз. 875), спр. 6, 16 арк.

⁵ Лебединцев П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор / Петр Лебединцев. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1890. – С. 98.

⁶ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 97.

⁷ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁸ Новиков Н. В «вечную память» преосвященнейшему Александру, архиепископу Литовскому и Виленскому / Н.Новиков // Русский архив. – 1885. – Кн. 2. – С. 296.

Крамаревим, затим взяли участь у хресному ході до джерела Св. Володимира. Після повернення до Софійського собору митрополит урочисто благословив відкриття братства¹.

Створення братства цілком і повністю відповідало умовам доби, і було наслідком польського повстання². Михайло Муравйов, брат Андрія Миколайовича, у спогадах писав, що «...даже Киев, колыбель Православия... был волнуем польскими мятежными манифестациями...»³. Цілями братства, що прописані у «Статуті», було сприяння досягненню можливої повної перемоги над ворогом, хоч і переможеним, додавалось в тексті, але здатним вести боротьбу таємними шляхами⁴. Насправді ж, мета прописана доволі радикально у дусі антипольському та антилатинському. Наголошувалось на необхідності створення засобу боротьби з «болезненным наростом упорно враждебной латино-польской национальности»⁵. Зрозуміло, що діяльність такої організації необхідною була саме в південно-західному краї Російської імперії, з огляду на історичну спадковість. Протягом 1864 р. під впливом подій польського повстання в Києві перемогла ідея про необхідність протистояння польській пропаганді⁶.

¹ Крестный ход 15-го июня и открытие Свято-Владимирского братства в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 15. – С. 489.

² Детальніше див. Побережник О.О. Актуалізація культу Святого Володимира у Києві у другій половині ХІХ ст.: Свято-Володимирське братство та А.М.Муравйов / О.О. Побережник // Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. – С. 133.

³ РГАЛИ, ф. 1337, оп. 1, д. 152, л. 137.

⁴ Проект Устава Киевского Свято-Владимирского, при Киево-Софийском соборе, братства // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 19. – С. 597.

⁵ Киевское Свято-Владимирское, при Софийском соборе, братство // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 19. – С. 592.

⁶ Открытие Киевского Свято-Владимирского при Софийском соборе братства и проект устава братства. – К.: В типографии И. и А.Давыденко, 1864. – С. 1.

Методи ж братства загалом, не зважаючи на радикальні цілі, не виходили за межі релігійного просвітництва (сприяння православним церквам та школам¹, поширення церковно-слов'янської літератури², влаштування читалень та бібліотек³, допомога щойно наверненим до православ'я і таке інше) та місіонерської⁴ (серед євреїв, католиків, штундистів⁵), і благочинної діяльності⁶. У своїй діяльності організація активно співпрацювала з Київською духовною консисторією⁷.

Андрій Миколайович був одним з засновників Свято-Володимирського братства, його підпис стоїть під актом про його відкриття. Від початку своєрідним «президентом»⁸ братства став митрополит Київський і Галицький Арсеній (Москвін), який фактично був попечителем організації. На посаду голови Ради братства на пропозицію митрополита Арсенія був обраний протоієрей Києво-Софійського собору Г. Крамарев. Оскільки братство утворювалось безпосередньо при Софійському соборі, Крамарев брав активну участь у його відкритті. До того ж Г. Крамарев був активним учасником і казначеем комітету з побудови Володимирського собору, що діяв у 1860 – 1862 рр.⁹. Муравйов з 1866 р. і до смерті за бажанням митрополита очолював Володимирське братство¹⁰. Вже після

¹ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 3, 33 арк; Троицкий И. 50-летие Киевского Св.–Владимирского Братства / И. Троицкий. – К.: Типография Акц. Общ., 1914. – 24 с.

² Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 2, арк. 1 зв.

³ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 3 зв.

⁴ Хохлова Н. Действенная вера и мысли неизменный строй // Муравьев А.Н. История Российской Церкви / Наталья Александровна Хохлова. – М.: Паломник, 2002. – С. 22.

⁵ ІР НБУВ, ф. 301, оп. 690 (Муз. 888), спр. 2144, арк. 657-660.

⁶ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 13, арк. 5 зв. – 6.

⁷ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 4, 79 арк; Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 9, 69 арк.

⁸ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 298, оп. 1, спр. 33, арк. 26.

¹⁰ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

смерті письменника виконуючим обов'язки голови організації став О. Андріяшев¹. За сприяння Андрія Миколайовича було перевидано Устав цієї організації у зв'язку зі зміною цілей Братства. Внаслідок занепаду латино-польської пропаганди змінилась мета діяльності організації, відтепер її зусилля були спрямовані на протидію єврейському елементу² та сприяння хрещенню євреїв³.

Чи не єдина ініціатива братства, що не мала релігійного контексту, проте була по своїй суті благочинністю, була також запропонована Андрієм Муравйовим. У пропозиції від 8 серпня 1866 р. йшлося про виділення 100 руб. з казни братства на холерні лікарні⁴. На 1866 р. попри запобіжні заходи влади⁵, поширення епідемії холери в Києві набуло загрозливих масштабів⁶. Хвороба зачепила і причт Андріївської церкви, у серпні 1866 р. від холери помер диякон церкви Климент Валіковський. Андрій Миколайович особисто клопотав перед Київським митрополитом про родину померлого⁷.

Членом київського Свято-Володимирського братства став ще один представник родини Муравйових, старший брат Андрія Миколайовича – Михайло Муравйов⁸. Хоч Андрій та Михайло через велику різницю у віці не мали близьких близьких стосунків, періодично вони листувались. Вже проживаючи в Києві, Андрій Миколайович неодноразово отримував листи з відверто образливим

¹ Протокол заседания совета киевского Свято-Владимирского братства, бывшего 1-го сентября 1874 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 21. – С. 246.

² Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 110.

³ Журнал заседаний братства Св. Владимира в Киеве 22 Апреля 1874 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 10. – С. 147.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

⁵ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг, спр. 2498, 20 арк; Предохранительные правила на случай появления холеры // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 14. – С. 471-473; Наставление на случай появления холеры в г. Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1865. – № 20. – С. 768-778.

⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 560 II, 639 арк.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 750, спр. 733, 13 арк.

⁸ Имеретинский Н.К. Воспоминания о графе М.Н. Муравьеве / Н.К. Имертинский // Исторический вестник. – 1892. – № 12, т. 50. – С. 603-643.

змістом з приводу польського питання, помилково адресовані молодшому брату Михайла Муравйова¹. У вересні 1864 р. на зібранні членів Ради братства була висунута пропозиція – запросити до складу почесних членів організації генерал-губернатора Віленського краю. Чи прозвучала дана пропозиція з вуст Андрія Миколайовича – невідомо, оскільки вона не була атрибутована в протоколі. Тим не менше, на цьому зібранні Андрій Муравйов присутній був, його підпис стоїть у журналі зібрання Ради братства². Тоді ж було прийнято рішення про запрошення до складу членів братства інших осіб, відомих своїм співчуттям православ'ю і «народності руській».

Муравйовим була відвернута ще одна небезпека, що загрожувала Св. Софії. На проєкті проведення Володимирської вулиці через Софіївську площу, з подальшою її забудовою наполягав князь І.І. Васильчиков. Муравйов же «сильно восстал против сего безобразия»³. Врешті позицію Андрія Миколайовича підтримав київський митрополит Ісидор (Нікольський), і заборона була підтверджена Св. Синодом, тож Васильчиков вже не міг її змінити.

Нарешті, Муравйов відвернув план спорудження в старовинному центрі Києва нових воєнних укріплень. У 1862 р. був утворений Київський військовий округ, до якого входили Київська, Волинська і Подільська губернії⁴. За стратегічними розрахунками Київ було обрано головним пунктом південно-західного краю і збройним табором, де б зберігались запаси на випадок війни. Проєкт вимагав укріплення Старого міста, проте, як записав Муравйов у листі до Семенова – «это бы разорило и старый город и новые места ...город был бы уничтожен, не говоря уже о том запрещении, какое бы легло на всю сию метность, где не позволяли бы ни строиться вновь, ни устраивать старое, даже

---

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 814, спр. 616, 1 арк.

² Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв.

³ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 206.

⁴ Тарановский Н. Путеводитель. Киев и его окрестности с топографическим планом и видами Киева / Н. Тарановский. – К.: Типография штаба Киевского Военного округа, 1884. – С. 17-18.

самые церкви»¹. План відомого російського інженера Е. Тотлебена², запропонований для розгляду генерал-губернатору, був попередньо схвалений. Ще у 1867 р., Тотлебен, перебуваючи в Києві, прийшов до висновку, що Київ, як важливий опорний пункт, який прикриває переправу через Дніпро, може виконати своє призначення лише в тому випадку, якщо все місто на Старому Києві буде прикрито сильною укріпленою позицією³. Проект графа передбачав масштабні роботи з укріплення по всьому місту, проте найбільші перетворення мали відбутись у старому місті. Передбачалось спорудження відкритої оборонної лінії навпроти Печерської частини міста та імператорського саду. Для огляду місць, відведених під укріплення, в Київ приїхав військовий міністр Дмитро Мілютін. Муравйов був особисто зацікавлений у справі, адже лінія укріплення мала пройти через його сад⁴. Проти нового проекту укріплення Києва виступила київська громада⁵. Тим не менше, вже 28 квітня 1870 р. проект був затверджений імператором. Знаючи, що Мілютін приїде до Києва 1872 р., та буде оглядати місцевість довкола Андріївської церкви, Муравйов зустрів його там «...и высказал ему со всевозможною силою все, чему подвергается наша родная древность и святыня и самое благосостояние города...»⁶. Вислухавши Муравйова, Муравйова, Мілютін запропонував йому викласти у письмовій формі все сказане ним. У записці письменник красномовно запитував: «вспомнил ли, когда начертал новый план обороны Киева на вершине его холмов, по одному лишь соображению военного искусства – что это не простые для нас горы и холмы, а те

---

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н.Муравьеве. – С. 104-107.

² Шильдер Н.К. Биографический очерк графа Тотлебена / Николай Карлович Шильдер. – СПб, 1884. – Т. 1. – С. 5.

³ Шильдер Н.К. Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк / Николай Карлович Шильдер. – СПб: Типография и литография В.А. Тиханова, 1886. – Т. 2. – С. 667.

⁴ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 108.

⁵ Шильдер Н.К. Граф Эдуард Иванович Тотлебен... – С. 670.

⁶ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 108.

самые на которых некогда предсказал апостол...»¹. Муравйов закликав Тотлебена і Мільотіна: «остановись! здесь твой предел, которого не перейдешь!»². Особистий мотив був так само актуальним для Андрія Миколайовича як і суспільний, у цьому ж листі письменник відзначив, що «десять лет я трудился и вырастил сад на древних валах Киева... как вдруг на случай войны хотят соорудить батарею в моем саду»³.

В результаті проект було відмінено. Варто зазначити, що, ймовірно, особистий фактор допоміг Муравйову у позитивному вирішенні цієї справи⁴, адже адже Андрій Миколайович був добре знайомий з Д. Мільотіним, у спогадах М.Семенова зустрічаємо вказівку на те, що ціле літо 1870 р. родина військового міністра провела в Києві, і часто заїжджала вечорами до садиби письменника⁵. Особисте зацікавлення Муравйова справою та його зусилля у відверненні тотлебенського плану укріплення міста видно і з його приватного листування. Нам вдалося віднайти лист Андрія Миколайовича до Галагана, у якому, між іншим, йшлося і про план Тотлебена. Письменник відзначив – «я шел только на приступ, а Вы ведите настоящую осаду...»⁶.

Ще в 1843 р., за генерал-губернатора Д. Бібікова Муравйов вмовив його не знищувати залишки давнього храму Святої Ірини, зруйнованого татарами⁷, залишки були відкриті при проведенні Володимирської вулиці⁸, завдяки зусиллям

¹ НИОР РГБ, ф. 169, оп. 70, д. 45, л. 6 зв.

² Там само, л. 8 об.

³ Там само, л. 5.

⁴ Побережник О. Проект укріплення Києва Е.І. Тотлебена: участь Андрія Муравйова / О.О. Побережник // Дні науки історичного факультету: Матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. V: У 7 ч. – К., 2012. – Ч. 1. – С. 32.

⁵ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 76.

⁶ ІР НБУВ, ф. III, спр. 1312, арк. 20 зв.

⁷ О древней киевской церкви Св. Ирины, созданной великим князем киевским Ярославом Владимировичем. – СПб: В типографии Императорской Академии наук, 1836. – С. 19.

⁸ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 204.

зусиллям Кіндрата Лохвицького¹. Розкопки, в ході яких було виявлено залишки споруди, ідентифікованої Лохвицьким як церква посвяти Св. Ірини розпочались ще 1833 р.². Врешті, за сприяння київського генерал-губернатора Лохвицькому був наданий дозвіл на проведення детальних робіт³. Очевидно, що від початку виявлення знахідки Андрій Муравйов цікавився археологічними розшуками пам'яток київської старовини.

Ірининський пам'ятник, на спорудження якого пожертвували гроші київські купці⁴, становив собою невеликий, складений зі старовинних цеглин, чотирикутник з гостроконечним куполом і позолоченим хрестом⁵. На одній зі стін стін чотирикутника була прикріплена бронзова табличка з вказівкою на час відкриття руїн та назвою Ірининської пам'ятки⁶, що знаходився на перетині Володимирської вулиці та Ірининського провулку⁷. Пізніше, за затвердженням 1 лютого 1851 р. проектом⁸, довкола пам'ятки було влаштоване огороження⁹. В особистих паперах Муравйова, що зберігаються в ІР НБУВ, знаходяться кілька копій записок Кіндрата Лохвицького до генерал-губернатора з приводу важливості пам'ятки церкви Св. Ірини та необхідності виділення коштів на

¹ Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по Высочайшему соизволению киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем / Иван Иванович Фундуклей. – К.: В типографии И. Вальнера, 1847. – С. 49.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 64, спр. 269, арк. 225 зв.; Оглоблин Н.Н. Из бумаг Лохвицкого / Николай Николаевич Оглоблин // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 251.

³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 71, спр. 80, 5 арк.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 441, арк. 38.

⁵ Титов Ф.И. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева / Федор Иванович Титов. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1910. – С. 85.

⁶ Петровский С. Киев, его святыни и достопримечательности / Сергей Васильевич Петровский. – Одесса: Типография и хромолитография Е.И. Фесенко, 1914. – С. 21.

⁷ Шероцький К.В. Київ. Путівник. Репринтне відтворення видання 1917 року / К.В.Шероцький. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – С. 33.

⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 7815, арк. 3.

⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 84, спр. 13, арк. 2 зв.

проведення археологічних робіт¹. Також тут зберігаються малюнки, виконані Лохвицьким, із зображенням знайдених речей при розкопках церкви Св. Ірини та план церкви – всі ці матеріали свідчать про значний інтерес Андрія Миколайовича до збереження цієї пам'ятки.

Не залишилась поза увагою Муравйова і Десятинна церква. Муравйов переконав митрополита Арсенія (Москвіна) служити літургію в Десятинній церкві. Для цього Андрій Миколайович замовив в Петербурзі три ікони і склав тропар², правки до якого вносив митрополит Московський Філарет (Дроздов)³. У храм Муравйов пожертвував ікону, привезену з Палестини, в срібному окладі з частиною мощей Святителя. Цей дар Муравйова був виставлений в церкві, проте у 1866 р. його викрали⁴, про що дуже жалкував Андрій Миколайович. Тривале листування щодо обставин злочину і пошуків викраденої святині результату не дали. Десятинна церква, так само як і Андріївська, не мали охорони⁵, тож винними від початку вважали самого настоятеля Десятинної церкви, що не забезпечив охорону образу⁶.

Ініціював Андрій Муравйов і невдалі проекти. Зокрема його зусилля щодо відновлення давньої Межигірської обителі так і не увінчались успіхом. По скасуванню Межигірського монастиря у 1786 р., на його місці була влаштована з 1798 р. фаянсова фабрика⁷. У час перебування Муравйова у Межигірському монастирі вона ще діяла і здавалась в оренду⁸. З 1822 р. фабрика була передана з

¹ ІР НБУВ, ф. 301, оп. 692 (Муз. 339), спр. 10, арк. 36.

² Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 207.

³ ОПИ ГИМ, ф. 241, оп. 1, д. 33, л. 4-5.

⁴ Святотатство в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 2. – С. 81.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 828, спр. 7, 29 арк.

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 837, спр. 21, арк. 10.

⁷ Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного / Максим Федорович Берлинский. – СПб: В типографии департамента Народного Просвещения, 1820. – С. 121.

⁸ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 207.

відання київського магістрату у імператорське відання¹. З 1822 по 1858 рр. Києво-Межигірська фаянсова фабрика була державним підприємством, яким управляла призначена царським урядом адміністрація². Врешті територія Межигір'я була продана з публічного торгу³, попри звертання Муравйова до митрополита, міністра двору, графа В.Ф. Адлеберга і навіть до самої імператриці⁴. Відновлена православна святиня (вже як жіночий монастир) була після смерті Муравйова, зусиллями митрополита Платона (Городецького)⁵.

Отже, Андрій Муравйов доклав значних зусиль до збереження православних святинь Києва. Як бачимо, абсолютна більшість ініціатив письменника пов'язана з ім'ям Св. рівноапостольного князя Володимира, що пояснюється уявленням про ідеал християнства Муравйова, який полягав в апостольській церкві. Природно, що представником цієї Церкви Андрій Миколайович вважав саме рівноапостольного Св. Володимира. Основою релігійного світогляду Муравйова було вшанування Св. апостола Андрія Первозванного, як такого, що «воздвиг первый крест над Русскою землею»⁶ (поширення Муравйовим культу Св. Андрія Первозванного розглядається в окремому розділі), та Св. Володимира, котрий впровадженням християнства поклав початок спасіння народу руського. Ініціативи Муравйова довкола спорудження церкви в ім'я Бориса і Гліба, пожертвування для Десятинної церкви, зусилля довкола збереження Ірининської пам'ятки, також пояснюються апостольським ідеалом церкви Київської Русі, та важливістю історичної пам'яті початків руського православ'я. Ратування за

¹ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре / Михаил Александрович Максимович. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1890. – С. 39.

² Герасименко Н. Історія Межигір'я / Неля Олексіївна Герасименко. – К.: Інститут історії НАНУ, 2005. – С. 53.

³ Максимович М. Нечто о Межигорьи / Михаил Александрович Максимович // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 20. – С. 631.

⁴ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 102.

⁵ Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории / А. Андриевский // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С. 178.

⁶ Муравьев А. Таврида. – С. 81.

збереження старого, «святого» Києва через практичні заходи ще раз підкреслює важливість історичного минулого в образі Києва Муравйова.

2.4. Ідея Києва

Під ідеєю Києва розуміємо сенс міста, закріплений в культурі за допомогою літератури¹. Ю. Лотман, характеризуючи семиотику міста, вказував на те, що коли місто ставиться до оточуючого світу як храм, розташований у центрі до нього самого, тобто коли воно стає ідеалізованою моделлю всесвіту, то воно, як правило, розташоване у «центрі Землі» (точніше, де б воно не було розташоване, йому приписується центральне становище, воно вважається центром)². Єрусалим, Рим, Москва, Київ в різних текстах виступають саме як центри світів – в цьому й полягає мисленева ідея названих міст. Як засвідчують дослідники, урбаністичним ідеалом для Константинополя був Єрусалим, в свою чергу сакральна топографія та космогонічна сутність Царгорода – Нового Єрусалиму визначала основні ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва³.

Уподібнення Києва до Єрусалиму у певні історичні епохи актуалізувалось, насамперед, православним духовенством. Інтелектуальна ідея подібності і значення Києва як другого (слов'янського) Єрусалиму фіксується в писемних пам'ятках з XVII ст. (такі думки простежуються у працях Йова Борецького та Захарії Копистенського⁴). Ставлення ж московських правлячих кіл до Києва було

¹ Игнатъева И.А. Образный каркас исторического города / И.А. Игнатъева // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. асоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 433.

² Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города. – С. 13.

³ Ричка В. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / Володимир Михайлович Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 105.

⁴ Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620 – 1640-ві роки) / Наталя Миколаївна Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ.

двоїстим – з одного боку вони намагались мінімізувати його духовний авторитет, з іншого – акцентували на ролі Києва у житті давньоруських земель¹. Ця контраверсійна позиція знаходить своє відображення в розвитку «київської ідеї».

XIX ст. дало ідеї Києва як «другого Єрусалиму» нове життя. В путівниках для паломників (масовій літературі) цього періоду формується, а точніше актуалізується, середньовічний образ Києва – «матері міст руських», святого міста, духовної столиці Російської імперії. Окрім загальних вражень, релігійної атрибуції, богомольці виносили з київського паломництва стереотипне уявлення про Київ як про «загальноросійську» святиню². Це уявлення, сформоване у XIX ст. в масовій свідомості, закріпилось як духовно-світоглядний стереотип. Доречним видається використання в даному контексті терміну «інтелектуального керівництва»³ масовою свідомістю.

Саме в XIX ст. остаточно склалась «духовна географія» Росії, що включала в себе основні об'єкти паломництва православних вірян, важливими центрами якого були Троїце-Сергієва та Києво-Печерська лаври⁴. Крім того, на початок і середину XIX ст. Київ залишався значною мірою польським містом. Пам'ять про Святе місто традиційно приводила всіх самодержців Російської імперії після коронації до святинь Києва та публічного благословення святих подвижників православ'я⁵. Російська влада послідовно проводила політику русифікації міста,

---

Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 310.

¹ Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV – XVI ст. / Олена Володимирівна Русина // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 175.

² Крапліна Л.О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Л.О.Крапліна. – К., 2010. – С. 7.

³ Сторі Д. Теорія культури та масова культура / Джон Сторі; [перекл. з англ. С.Савченка]. – К.: Акта, 2005. – С. 29.

⁴ Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в творчестве. – С. 15.

⁵ Киркевич В.Г. Время Романовых. Киев в Российской империи / Виктор Геннадьевич Киркевич. – К.: Варта, 2004. – С. 7.

тому ідея Києва як своєрідного російського Єрусалиму¹ і позиціонування міста як головного сакрального осередку православної Російської імперії, безперечно, перебували в концепті політики влади. При чому ці ідеї були не новими, ще у 30-х рр. XIX ст. розгорнуту ідеологему значущості Києва сформулював міністр народної освіти С. Уваров². У його викладі «київська ідея» зручно укладалась в загальноімперську, і пропагувалась у масовій культурі. Концепт Уварова полягав у триєдності появи тут основних ознак імперії: «...в Киеве родились: православие, самодержавие и русская народность»³.

На думку київського історика О. Толочка, основоположною ідеєю в осмисленні російської історії в XIX ст. стає образ шляху, відповідно, зовнішня політика сприймається в образі спрямованості подолання простору⁴. Не даремно в такому соціокультурному контексті з'являються чисельні твори «шляхової літератури» - записки паломників, письменників, купців і ін.⁵.

Одним з перших відкривачів східного християнського світу після підписання Адріанопольського мирного договору і стає «простодушный крестоносец», за словами О.С. Пушкіна⁶ - Андрій Муравйов.

Думку про тріаду «вічних» міст (Рим – Єрусалим – Київ) Муравйов проніс крізь роки⁷, що й засвідчують його тексти. Вважаємо проте, що не йдеться про заміну у свідомості Андрія Миколайовича Москви на Київ, а про розмежування ідей цих міст. Ідея Києва присутня як у роботах молодого поета-романтика

¹ Лебединцев А.Г. Русские государи в Киеве (1706 – 1885 гг.) / Лебединцев А.Г. – К.: Типография И.Н. Кушнерев и Ко, 1896. – С. 3.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 64, спр. 269, арк. 147 зв.

³ Киев – Иерусалим земли русской. Несколько слов об основании г. Киева // Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей. – 1857. – Т. I. – С. 1.

⁴ Толочко О. «Проща до святих місць» у російській культурі та політиці XIX століття. – С. 107.

⁵ Моклецова И.В. Русское православное паломничество как явление культуры (на примере приведенной А.Н. Муравьева). – С. 13.

⁶ Моклецова И.В. Традиция паломничества в русской культуре (А.С. Пушкин и А.Н. Муравьев). – С. 146.

⁷ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві. – С. 151.

Муравйова, так і у текстах вже відомого духовного письменника (яким він став після видання «Путешествий ко Святым местам русским»; у 1832 р., ця праця Муравйова стала однією з найпопулярніших у Росії¹).

В працях письменника аспект історії є визначальним, контамінованим з релігійним аспектом (хоч ці складові для доби Київської Русі в текстах автора переважно переплетені). Дуже влучно Муравйов писав у своїх «подорожніх листах», що «есть места, невольно привлекающие путника воспоминаниями великих мужей, великих событий, которых слава вкоренилась в самую землю их родины и из развалин живо говорит воображению людей, жаждущих напитаться их священным минувшим»². За словами письменника, такими містами є Рим і Афіни, а також Єрусалим. Історія міста і її святість є визначальною для Андрія Миколайовича. Не даремно ще в юні роки у молодого тоді ще поета-романтика Муравйова основним при обранні сюжету для поеми/вірша/прозового твору була саме значущість його в історії.

Письменник порівнює Рим переважно і здебільшого з Москвою. Середньовічна ідейно-політична формула «Москви – третього Риму»³, як спадкоємиці Візантії та Ромейського царства, культивована московськими книжниками часів Івана III⁴, була знана в інтелектуальних колах ХІХ ст. Ідея знаходить нове втілення в теоріях слов'янофілів з їх «російським месіанізмом»,

¹ Макаров А. Киевская старина в лицах. ХІХ век / Анатолий Макаров. – К.: Довіра, 2005. – С. 461.

² Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским. – Ч. 1. – С. 228.

³ Бадаланова Ф.К., Плюханова М.Б. Средневековые исторические формулы (Москва/Тырново – Новый Царьград) / Ф.К. Бадаланова, М.Б. Плюханова // Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1989. – Вып. 855. – С. 80.

⁴ Сеницына Н.В. Автокефалия русской церкви и учреждение московского патриархата (1448 – 1589 гг.) / Нина Васильевна Сеницына // Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник Статей. – М.: Наука, 1990. – С. 126-151; Золотухина Н.М. Официальная политическая теория Московского государства – «Москва – третий Рим» / Н.М. Золотухина // Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М.: Юридическая литература, 1985. – С. 56-68.

що знаходить втілення в працях близьких Муравйову людей – О. Хом'якова та Ф. Тютчева¹. В суспільній свідомості 1830 – 1840-х рр. жив образ Вічного міста, як осередку південного начала, що протистоїть Росії, як втіленню північного начала². Московська спадкоємність «християнської першості» видавалась актуальною в контексті східної, балканської політики Російської імперії. Київ відігравав важливу роль в конструкції ідеї третього Риму, так як був своєрідним «вихідним пунктом»³. Ідеї успадкування культурного, церковного та державного складників імперського Риму присвячено значну кількість літератури⁴. В контексті нашого дослідження важливо підкреслити безперечну усвідомленість А.М.Муравйовим цієї «римської ідеї».

Проте цікаво, що в «Римских письмах» думки автора обертаються навколо Москви. Андрій Миколайович, описуючи власні враження, відзначав: «Как объяснить вам первое впечатление Рима?... Это Москва, но без Кремля, хотя и с Капитолием!»⁵. Тут же Муравйов пише про те, що саме є подібним в обох містах – кам'яні уступи, тераси, будинки, величезна кількість церковних бань і дзвіниць,

¹ Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму / Іван Мірчук. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1954. – С. 32-35.

² Кнабе Г.С. Римская тема в русской культуре и в творчестве Тютчева / Г.С. Кнабе // Тютчевский сборник: Статьи о жизни и творчестве Ф.И. Тютчева. – Таллинн: Ээсти раамат, 1990. – С. 262.

³ Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії / Борис Крупницький. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1952. – С. 7.

⁴ Сеницына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV – XVI вв.) / Нина Васильевна Сеницына. – М.: Индрик, 1998. – 416 с.; Стремоухов Д. Москва – Третий Рим: источник доктрины / Д.Стремоухов // Из истории русской культуры. – Т. 2, кн. 1. – Киевская и Московская Русь. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 425-441; Ниче П. Москва – третий Рим? / П.Ниче // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А. Зимина. Москва, 13 – 18 мая 1990 г. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 203-205.

⁵ Муравьев А.Н. Римские письма / А.Н. Муравьев. – СПб: В тиографии III отд. собств. Е.В.И. канцелярии, 1846. – Ч. 2. – С. 2.

хоча у Римі не златоглавих, як у білокам'яній¹, навіть р. Тибр Андрій Миколайович кілька разів називає то братом Москви-ріки, то просто Москвою-рікою і навпаки. Чому для Муравйова, який наголошував на святості Києва, на тому що це серце Русі і її історії, альяція Риму виникає лише стосовно Москви? Припускаємо, що Тибр все ж таки більше уподібнюється Москві-ріці, аніж Дніпру. Якщо спробувати візуалізувати літературні порівняння Муравйова (ширину річок, місце їх протікання, святині на берегах, крутизну схилів річищ), то Москва-ріка і Тибр виявляться певною мірою подібними, врешті обидві річки оточені каменем. У Москві кам'яні набережні споруджували поступово ще після наполеонівської війни, тобто за життя Муравйова, береги були вже в камені. Дніпро з кручами і зеленими берегами є цілком іншим в порівнянні з Тибром і Москвою-рікою. Не варто забувати і про політичний аспект. На першу половину XIX століття об'єднаної Італії ще не існувало, революція і боротьба за об'єднання почнеться пізніше часу перебування у Римі Муравйова. Втім, нагадаємо підкреслений вище концепт: історичний (а не сучасний), що був визначальним в світогляді Муравйова. На думку письменника, Рим це – імперія, яка була, є і буде. Недаремно порівняння Москви з Римом в текстах Андрія Миколайовича носять політичний характер: «Несмотря на величие многовековых развалин Римских, для златоглавой не страшно такое соперничество, ибо и на нее, обильною рукою столетий, излито было державное величие.»². Показовим є й те, як Муравйов переінакшує знану приказку «Доколе стоит Капитолий, будет стоять Рим; доколе стоит Рим, будет стоять и вселенная!»³, подаючи її в новій проросійській інтерпретації: «Доколе стоит Кремль, будет стоять Москва; доколе стоит Москва, будет стоять святая Русь, а с нею и Православие!»⁴.

Для Російської імперії середини XIX ст. Київ був провінційним містом, хоча й зберігав ореол святині, проте ці альяції аж ніяк не мали політичного імперського

¹ Там само. – С. 3.

² Там само. – С. 117.

³ Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским. – Ч. 1. – С. 266.

⁴ Там само.

підтексту. Для характеристики поглядів Муравйова доцільним видається застосування ідей Ю. Лотмана та Б. Успенського про подвійний сенс концепту Рим – Єрусалим. Для вчених ідея «Москва – третій Рим» за своєю природою є дволикою, тут зливаються дві тенденції – релігійна і політична. В сенсі одного трактування підкреслювалось священство, в сенсі іншого – влада і царство. Символічним виразом першого став Єрусалим, а другого – Рим¹. Обидві ці ідеї знаходять втілення в осмисленні Москви як нового Константинополя чи третього Риму, що проявляється після падіння Візантійської імперії. У іншій своїй роботі, присвяченій сприйняттю історії в Давній Русі, Б. Успенський відзначив, що Єрусалим і Рим позначають дві різні перспективи – Божественну і людську, – що відповідає двом розумінням царства: як Царства Небесного, і як Царства земного². У своїх порівняннях Москви і Риму, Муравйов апелює, насамперед, до політики, до наслідування Москвою державної традиції Візантії: «Не должно ли удивляться благому Промыслу, который совокупил вначале всю святыню в Царьград, из сокрушенного Востока, и потом, когда надлежало пасть сему забралу, приготовил сперва новое заветное вместилище, для святыни, в сердце вновь просвещенной Руси, только что избавившейся от тяжкого ига варваров»³.

Муравйов писав про те, що Константинопіль воскресає в обличчі третього Риму на 7-ми пагорбах північних і «по манию Господа возникают всенародные царственные исполины, коим вручается нить событий и мерило судеб! Не без тайного Промысла воздвигся и третий северный Рим, когда угасал второй, как бы светильник возженный от его искры, и ярко горит ныне при оскудении первого»⁴.

¹ Успенский Б., Лотман Ю. Отзвуки концепции «Москва Третий Рим» в идеологии Петра Первого (к проблеме средневековой традиции в культуре барокко) / Б.А. Успенский, Ю.М. Лотман // Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции). – М., 1976. – С. 237-238.

² Успенский Б. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – третий Рим» // Успенский Б. А. Избранные труды. Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 94.

³ Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849 – 1850 годах. – Ч. 2. – С. 361.

⁴ Там само. – С. 417.

Легенда про сім пагорбів, на яких стоїть Москва (в якості аналогії між Москвою та Римом) відома з початку XVI століття, коли Російська держава за Івана III стає світовою державою. Сім пагорбів, про які пише Андрій Миколайович, мають, безперечно, значне ідейне навантаження¹.

У своїх працях Муравйов іноді порівнює і Київ з Римом, проте, на нашу думку, суто в історичній площині – в його викладі не йдеться про наслідування державної традиції. Під час купівлі землі поблизу Андріївської церкви, письменник, підкреслюючи важливість цієї землі, запитує: «Есть ли цена римському форуму, или нашему родному Кремлю если бы кто хотел приобрести его участок?»². Звісно, це метафора, проте форум це, насамперед, історія - «предомною носились образы минувшего; я уже не хотел более спрашивать о предстоявших развалинах: они называли сами себя, в своем красноречивом безмолвии, лучше всякого языка человеческого»³.

Ще одне нашарування алюзій у творах А.М.Муравйова – порівняння Києва з Єрусалимом, що проходить наскрізною ниткою у свідомості та творчості письменника⁴. Дійсно, в структурі Риму, Константинополя, Києва можна побачити риси уподібнення небесному Єрусалиму⁵. Описуючи місто Київ письменник зазначає, що «опять, на несколько мгновений, в Иерусалиме, и град Владимиров казался мне градом Давида»⁶. Контекст порівнянь Києва з Єрусалимом цілком і повністю – святість, ідейне «створення» Нових Єрусалимів та образів Святої Землі⁷ простежується в роботах А.М.Муравйова. Київ

¹ Побережник О.О. Москва – третій Рим, Київ – другий Єрусалим: ідея Києва Андрія Муравйова / О.О. Побережник // Гілея: науковий вісник. – 2012. – Вип. 67. – С. 36.

² Муравьев А.Н. Письмо из Киева – С. 18.

³ Муравьев А.Н. Римские письма. – Ч. 2. – С. 61.

⁴ Муравьев А. Н. Киев и его святыня. – С. 257.

⁵ Кудрявцев М.П. Москва – третий Рим: Историко-градостроительное исследование / Михаил Петрович Кудрявцев. – М.: Сол Систем, 1994. – С. 206.

⁶ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 117.

⁷ Лидов А.М. Новые Иерусалимы. Перенесение Святой земли как порождающая матрица христианской культуры / Алексей Михайлович Лидов // Новые

Муравйов називає Сіоном – «Киев наш родной Сион»¹. Гора Сіон символізує вершину світу у вертикальній моделі простору². Дане порівняння також носить ідейне навантаження, так як відомо, що слово «Сіон» тлумачиться теологами як «стовп», тому Київ в уявленні Муравйова є своєрідним «непорушним стовпом руського християнства».

Говорячи про ідею Києва в текстах Муравйова, вважаємо, що хоч тріада вічних міст Єрусалим–Рим–Київ простежується у творчості Андрія Муравйова доволі чітко, ми відзначаємо різницю ідеї Рим–Москва, як ідеолого-політичної і державної на противагу священному і духовному Єрусалим–Київ. У цьому контексті ми говоримо про ідею міста, як літературного і метатекстуального сенсу. Для Муравйова це Москва–Рим, Київ–Єрусалим. Таким чином, в уявленні ідеї міста Муравйова Київ не витісняє Москву, а перебуває в іншому вимірі. Для XIX століття уявлення про Київ як другий Єрусалим є поширеним і навіть загальноприйнятим у тогочасній паломницькій літературі, розрахованій на пересічного читача, що подорожує до міста древніх святинь. Це переважаюче уявлення про загальну святість Києва актуалізує й саму ідею, якої послідовно дотримувався А.М. Муравйов: Київ – святий Єрусалим землі руської та Російської імперії середини XIX ст.

Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. – М.: Индрик, 2009. – С. 6.

¹ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 265.

² Белова О.В., Петрухин В.Я. «Святые горы», Киев и Иерусалим в славянской мифопоэтической традиции / О.В. Белова, В.Я. Петрухин // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. – М.: Индрик, 2009. – С. 448.

РОЗДІЛ 3

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА: САКРАЛЬНИЙ ТОПОС ТА ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ

3.1. Шанування Андрієм Муравйовим Св. апостола Андрія Первозванного

Провідну роль у світогляді Андрія Муравйова посідало шанування Св. апостола Андрія Первозванного. Андрій Миколайович був охрещений у день Св. апостола Андрія і вважав цього святого власним небесним заступником. Наталія Хохлова вважає, що особливе шанування Муравйовим апостола Андрія було зумовлено двома мотивами: особистими (він вважав його своїм небесним покровителем) і церковно-ідеологічними (ідея апостольського заснування Руської Православної Церкви була основою світогляду письменника)¹. Що стосується особистого мотиву, то дійсно, Муравйов особливо шанував апостола Андрія Первозванного². Як розглядалось вище, ідеалом релігійного світогляду Муравйова було повернення до апостольської Церкви. Мається на увазі та обставина, що у працях письменника чітко простежується ідеал апостольської Церкви та перших християнських громад³. В контексті Російської імперії, релігійний ідеал Муравйова сягав часів Київської Русі, Святих Бориса і Гліба, Ольги, Володимира⁴, що, на нашу думку, знайшло втілення у поширенні письменником культу Святого Володимира в Києві (про це в розділі 2).

¹ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 158.

² Побережник О. Андріївська церква: містичне та практичне втілення шанування Св. апостола Андрія Первозванного А.М. Муравйовим / О.О. Побережник // Одиссо. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса: Поліграфічна фірма ТОВ «Удача», 2012. – С. 215-219.

³ Муравьев А.Н. Первые четыре века христианства / А.Н. Муравьев. – СПб: В типографии Российской академии, 1840. – 484 с.

⁴ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 211-213.

Тож не дивно, що апостол Андрій, який був учнем Іоанна Хрестителя¹ та наближеним до Ісуса Христа², був близький Муравйову, насамперед, за своєю місією.

Андрій Муравйов, будучи істориком Церкви, не розглядав питання достовірності ходінь апостола Андрія, хоча на момент творчості письменника існували наукові праці, що ставили під сумнів реальність легенди³. До часу життя Андрія Миколайовича відноситься і праця митрополита Макарія (Булгакова), автора «Истории Русской Церкви». У 1846 р. він видав монографію «История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю Русской Церкви»⁴, у якій автор фактично визнав історичність літописної розповіді, тим не менше митрополит не вважав апостола Андрія безпосереднім засновником Руської Церкви. Достойно визначити не вдалося, чи був знайомий Муравйов з працями, що ставлять під сумнів апостольську проповідь на київських горах. Проте, можемо припустити, що оскільки Муравйов певний період життя проживав на території петербурзької садиби Троїце-Сергієвої лаври, був близьким до московського митрополита Філарета, то, звісно, міг користуватись монастирською бібліотекою. Відомо, що письменник користувався, безперечно, значною особистою бібліотекою Філарета. Тим не менше Андрій Муравйов навіть не розглядав питання достовірності ходінь Первозванного учня Христового і не намагався їх верифікувати. Ходіння апостола Андрія і його проповідь на руських землях стали своєрідним «наріжним каменем» релігійної свідомості та

---

¹ Яковлев Ф. Апостолы. Выпуск первый. Содержащий в себе очерки жизни и учения святых апостолов Петра, Андрея и Иакова, брата Иоанна Богослова / Ф.Яковлев. – М.: В типографии А.Семена, 1849. – С. 210-211.

² Воробйова І.П. Християнські свята в середньовічному Києві / І.П. Воробйова // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 105.

³ Платон (Левшин), митрополит Московский. Краткая российская церковная история / Платон (Левшин). – М., 1805. – Т. 1. – 405 с.

⁴ Макарій (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю русской церкви. – М.: Издание Спасо-Преображенского монастыря, 1994. – 406 с.

творчості Андрія Миколайовича Муравйова. Легенда про встановлення хреста апостолом Андрієм Первозванним для Муравйова була фактично точкою відліку християнства, а відтак і вітчизняної історії – «...славянские племена, даже в состоянии язычества, уже испытали могущество Первозванного»¹. В цьому сенсі Андріївський пагорб був своєрідним *locus sanctus* – місцем де небесні сили стають більш близькі і можуть бути прикликані для земного благополуччя чи допомозі в спасінні². Не даремно постійними об'єктами робіт Муравйова про Київ є Андріївська церква та Св. апостол Андрій Первозванний. «Храм на горі» ставав квінтесенцією святості³. У своїй роботі, присвяченій Києву, письменник залишив опис Андріївського храму – «... на своем отдельном утесе, как бы на пьедестале, на который восходят пятьдесятью ступенями... он господствует над всею окрестностью и, можно сказать, над всею Русью...»⁴. Вважаємо, що Андріївська церква у свідомості А.М.Муравйова існувала на двох рівнях – як реальний простір, у якому історичні події розгортаються в конкретні моменти часу (його участь у комітеті з відбудови храму) і як стійкі сакральні хронотопи, для яких дієві лише закони міфологічного часу і простір байдужий до історичної достовірності⁵ (віра в проповідання апостола Андрія на руських землях).

Припускаємо, що мотивація Муравйова в особливому шануванні апостола Андрія була зумовлена не тільки, і не стільки датою його охрещення (яке відбулось на день Святого Андрія), а й тим, що діяльність апостола Андрія, його

¹ Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849 – 1850 годах. – Ч. 2. – С. 47.

² Остерхут Р. «Сакральная география» и святые места: Константинополь как Иерусалим / Роберт Остерхут // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – М.: Индрик, 2006. – С. 110.

³ Трушина Л.Е. Образ города и городской среды: дис. ... канд. философских наук: 09.00.13 / Трушина Лариса Евгеньевна. – СПб, 2000. – С. 32.

⁴ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 205.

⁵ Беляев Л.А. Чудотворная икона в сакральной топографии средневекового города: первый престол иконы Владимирской Богоматери в Москве / Леонид Андреевич Беляев // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – М.: МАРТИС, 1996. – С. 303.

місійні подорожі з метою проповідування християнства, були близькі його релігійній свідомості¹.

Шанування Андрієм Муравйовим апостола Андрія, на нашу думку, має кілька видимих втілень – по-перше, Андрій Миколайович вважав Андрія Первозванного власним патроном, по-друге, містичний світогляд духовного письменника пов'язував з святим апостолом поширення християнства на Русі, по-третє, з поширенням культу Андрія Первозванного пов'язані реальні дії Муравйова – щодо відновлення Андріївської церкви, і повернення їй колишньої величі.

Спробуємо поглянути на матеріальний світ Муравйова – чи займає апостол Андрій особливе місце у ньому. Джерелами для дослідження матеріального світу Муравйова є власне видання письменника «Описание предметов древности и святыни собранных путешественником по святым местам»², а також опис його колекції,³ здійснений в Церковно-археологічному музеї при Київській Духовній академії⁴. Один з нащадків Андрія Муравйова – Володимир Сергійович Муравйов передав частину колекції разом з бібліотекою⁵, грецькими рукописами⁶ та навіть

---

¹ Побережник О.О. Поширення культу Святого Андрія Первозванного А.М.Муравйовим: особистісний аспект / О.О. Побережник // Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (25 квітня 2013 року). – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. – С. 288-289.

² Муравьев А. Описание предметов древности и святыни собранных путешественником по святым местам / А.Н. Муравьев. – К.: Типография И. и А.Давыденко, 1872. – 33 с.

³ Петров Н. Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской Духовной Академии. – С. 193-216.

⁴ Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872 – 1922 рр. – К.: Нац. Києво-Печер. іст. - культ. заповідник, 2002. – 244 с., іл. 222 с.

⁵ Дениско Л. Андрій Миколайович Муравйов та його бібліотека / Людмила Миколаївна Дениско // Вісник Книжкової палати. – № 10 (63). – 2001. – С. 33.

⁶ Фонкич Б.Л. Греческие рукописи А.Н. Муравьева / Б.Л. Фонкич // Археографический ежегодник за 1984 год. – М.: Наука, 1986. – С. 235-247.

книжковими шафами¹, у власність Церковно-археологічного музею при КДА². Тоді ж було доручено секретарю Церковно-археологічного товариства М.Петрову прийняти ці предмети. КДА з вдячністю прийняла цей дар і доручила помічнику бібліотекаря П.Слюсаревському скласти каталог³. Детальний опис колекції був видрукуваний у Трудах КДА у 1878 р. На превеликий жаль, безцінна колекція Муравйова в більшості своїй була вивезена «німецькими фашистами» при їх відступі з Києва і зникла або осіла у різних країнах та музеях Європи й Америки⁴.

Ще одне джерело для погляду на матеріальний світ героя – його особисті папери, що зберігаються в Інституті Рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського⁵.

Корисним джерелом також є збірка спогадів графа М.В. Толстого, видана під назвою «Хранилище моей памяти»⁶. Як вказує сам автор у спогадах про Муравйова – він був гостем Андрія Миколайовича в серпні 1874 р.⁷, коли той вже вже був тяжко хворим⁸. Тоді Муравйов показував йому свої скарби і святині,

¹ Библиотека А.Н. Муравьева в Киевской академии // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 26. – С. 12.

² Исаев И. Церковно-археологический музей. Извлечение из отчета о состоянии Киевской духовной академии за 1878/9 учебный год, читанного на годовичном акте 28 сент. 1879 года / И. Исаев // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 42. – С. 6.

³ Дениско Л. Андрій Миколайович Муравйов та його бібліотека. – С. 33.

⁴ Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век / Герольд Иванович Вздорнов. – М.: Искусство, 1986. – С. 187.

⁵ ІР НБУВ, ф. 301, оп. 692 (Муз. 339), спр. 10, 60 арк.

⁶ Толстой М.В. Хранилище моей памяти. – М.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – 317 с.

⁷ Молельня А.Н. Муравьева, комментированная им самим в беседе с графом М.В.Толстым / Михаил Владимирович Толстой // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 3. – С. 102.

⁸ Молельня А.Н. Муравьева, комментированная им самим в беседе с графом М.В.Толстым (окончание) / Михаил Владимирович Толстой // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 4. – С. 160.

зібрані ним. При цьому Толстой намагався зберегти в пам'яті скільки зміг та поквапився записати всю розмову з Муравйовим¹.

Серед переліку переданих до Церковно-археологічного музею 190 предметів частина має відношення до шанування Св. апостола Андрія. Це, насамперед, в збірці «Ікони з Палестини, Сінаю та інших місць Сходу» – дорогоцінна по старовині та мистецтву ікона Андрія Первозванного, подарована Андрію Миколайовичу в благословення від всіх предстоятелів Афонських в Кареї, з їх головного собору, XI ст.². Толстой занотував, що ця ікона найдорогоцінніша і найстаріша в колекції Муравйова³.

Так звана ктиторська ікона апостола Андрія Первозванного і Антонія Великого, надіслана Андрію Миколайовичу зі скиту в пам'ять 25-літнього відвідання (як свідчить напис на звороті); Образ апостола Андрія Первозванного, писаний колишнім духівником Андрія Миколайовича намісником Невської лаври архімандритом Палладієм⁴.

Також в колекції Муравйова перебували такі речі, у яких згадується апостол Андрій. Ікона Господа Вседержителя, з архангелами Михаїлом і Гавриїлом, Богоматір'ю і Предтечею, апостолами Петром, Андрієм, Іоаном і Павлом і преподобними Зосімою і Савватієм Соловецьким; складень грецького письма, зображені пресв. Трійці, а з боків її апостоли Андрій Первозванний і Яків Заведеев, а також преподобні Сергій і Никон, дані Муравйову при переселенні його в Київ, в благословення від намісника Троїцької лаври архімандрита Антонія; великий складень Богородиці на престолі, з предвічним немовлям і янголами і з двома апостолами Андрієм та Яковом, подаровані графом Григорієм Строгановим; Ікона Св. князя Олександра Невського, благословення Новгородського Митрополита Никанора, з часточками мощей Св. апостола

¹ Толстой М.В. Хранилище моей памяти. – С. 61.

² Петров Н. Муравьевская коллекция... – С. 202.

³ Толстой М.В. Хранилище моей памяти. – С. 66.

⁴ Петров Н. Муравьевская коллекция... – С. 210.

Андрія Первозванного, Архідиякона Стефана, одного з немовлят, убитих Іродом, і преп. Єфрема Сіріна¹.

Толстой також вказав на існування в муравйовській колекції емалевих ікон янгола Андрія Миколайовича – Андрія Первозванного з апостолом Яковом та Іллею пророком, як пам'ять його повернення з Єрусалиму. Від царевича грузинського Фарнаваза, сина царя Іраклія, Муравйов отримав в золотому медальйоні часточки мощей апостолів Андрія Первозванного і Якова, брата Господня².

Мемуарист також описує ікону апостола Андрія Первозванного, прикрашену коштовним окладом в різьбленому кіюті. Як відзначав Муравйов «это драгоценная для меня память многих моих приятелей, которые принесли мне ее в дар в день моего ангела, вырезав на бронзовой доске свои имена. В числе подписавшихся и бывший князь сербский Михаил Обренович...»³.

Муравйову також належить заслуга написання першого акафісту⁴ Андрію Первозванному⁵, перше видання якого побачило світ 1869 р.⁶. У спогадах Андрій Муравйов вказував, що це було здійснено за бажанням священника Андріївської церкви⁷, ймовірно, Павла Подвисоцького. Як видно з листів Андрія Миколайовича до Семенова, Муравйов мав дружні стосунки з Подвисоцьким⁸, який протягом десятиліть був помічником та учасником робіт Муравйова довкола Андріївської церкви. До цього існував акафіст апостола Андрію, написаний тестем Подвисоцького, проте «...составленный большею частию из общих

¹ Там само. – С. 211.

² Толстой М.В. Хранилище моей памяти. – С. 69.

³ Там само. – С. 70.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 95, 14 арк.

⁵ Муравьев А.Н. Служба Св. Акафистом Святому Андрею Первозванному / А.Н.Муравьев. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1869. – II, 121 с.

⁶ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк, спр. 1028, 32 арк.

⁷ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 217.

⁸ Подвысоцкий П. Киево-Печерская лавра. Лавра – училище христианской жизни / Павел Федорович Подвысоцкий. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1888. – 24 с.

хвалений, относящихся ко всем апостолам»¹. Муравйов же, за його словами, написав його в історично послідовному дусі. Так як Андрій Миколайович недостатньо знав церковнослов'янську мову, то просив ученого вікарного єпископа Порфирія (Успенського) відредагувати текст (попри те, що дружніх стосунків між Муравйовим та Порфирієм не склалося², духовні діячі постійно сперечались і навіть ворогували³, можна сказати, що вони були навіть суперниками у деякій мірі, так як обидва здійснили подорож до Афону приблизно в один час, і описали це у своїх творах⁴). Не дивлячись на побоювання Муравйова, що «...Акафист мой подвергнется многим притязанием от Петербургской цензуры»⁵, Св. Синод його схвалив до друку та церковного використання⁶, він витримав шість перевидань⁷.

Як бачимо, апостол Андрій Первозванний займав особливе місце у матеріальному світі Андрія Муравйова, письменник колекціонував православні святині і значна частина його колекції присвячена апостолу Андрію. Крім того, Андрій Миколайович написав перший акафіст апостолу Андрію Первозванному.

¹ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 217.

² «Ученого Викария Порфирия Муравьев не выносил. Он упрекал его за безобразия Михайловского монастыря, в котором жил Порфирий, где под носом у него Бог знает что происходило...» (Шереметев С. Домашняя старина. – С. 114-115.)

³ Порфирий (Успенский) у своїх «Щоденниках» подає відверто негативну оцінку Муравйова-людини і Муравйова-діяча, називаючи його «писакою» «світським монахом, незносним егоїстом, пугалом духовенства» і ін. (Титов А.А. Порфирий Успенский (Из «Книги Бытия моего»). – С. 516.)

⁴ Успенский (Порфирий) Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты Архимандрита, ныне Епископа, Порфирия Успенского в 1845 году. – К.: Типография В.Л. Фронцкевича, 1877. – Ч. 1, Отд.1. – 386 с.

⁵ Шереметев С. Домашняя старина. – С. 101.

⁶ Попов А. Акафист святому апостолу Андрею Первозванному / А. Попов // Православные русские акафисты, изданные с благословения Святейшего Синода, история их происхождения и цензура, особенности содержания и построения. – Казань, 1883. – С. 257.

⁷ ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 друк, спр. 633, 49 арк.; ІР НБУВ, ф. 160, спр. 1722, 4 арк.

Наступний сюжет, який безпосередньо пов'язаний з шануванням Андрієм Муравйовим святого апостола Андрія Первозванного є доволі неоднозначним. Справа стосується ситуації, що склалась довкола мощей апостола Андрія, привезених Муравйовим в Андріївську церкву, проте які опинились там не одразу, і обставини їх прибуття до Києва викликали невдоволення Святійшого Синоду.

Незручним для дослідника видається той факт, що найбільше інформації про мощі Св. апостола Андрія міститься у досить пізніх спогадах, чи у листі з Києва, що був виданий у 1859 р. (на 9 років пізніше від повернення Муравйова зі Сходу зі святинею)¹. Очевидно, що найбільш достовірна інформація про скарб, привезений Андрієм Миколайовичем, містилась би у листах зі Сходу, написаних безпосередньо після подорожі, і виданих вже через рік після повернення Муравйова. Проте у цих листах доволі небагато уваги приділено мощам, лише постфактум вказано, що «когда мы воротились в гостиницу и ко мне собрались, вместе с консулом нашим, номарх или начальник области, и священники различных церквей Парастаса, я сказал пресвитеру храма Первозванного: «что мне больно видеть лишение города, не имеющего у себя сокровища мощей Апостольских, а так как меня благословили, двумя частицами мощей его, на Св. горе Афонской, то я приношу одну из них в дар соборной церкви моего Ангела, другую же отнесу на родину, в Киев, на то место, где он нам проповедовал»².

Під час другої подорожі на схід у 1849 – 1850-х рр. «...со мною была неразлучна мысль о храме Первозванного; я спросил на Святой горе, в ските Пророка Ильи, у русского игумена Паисия, частицу мощей апостольских – мизинец от левой его стопы, стоявшей на горах киевских, в ту минуту, как водружал он здесь первый крест, предрекая будущую славу места сего»³. Під час

¹ До Києва з мощами Муравйов повернувся у березні 1850 року (ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 6).

² Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849 – 1850 годах. – Ч. 2. – С. 50.

³ Муравьев А. Письмо из Киева. – С. 8.

своєї подорожі Андрій Миколайович носив на грудях цю святиню¹, щоб доставити її у цілісності в Київ і «...принесши, устроил для нее малый серебряный ковчег, предназначая оный в храм Первозванного»². Проте, як пише сам Муравйов у своєму листі, «по возникшему недоумению» святиня ця перебувала у Києво-Печерській лаврі протягом 8 років, і лише 1858 р. на апостольське свято, була передана Андріївській церкві. «Это еще более привязало меня к храму Первозванного»³ – занотував Андрій Миколайович. Терміном «недоумение» Муравйов назвав у своєму листі, написаному через 9 років після повернення зі Сходу, і що, здається, більш важливо – написаному після смерті київського митрополита Філарета (Амфітеатрова), цілу справу, учасником якої був митрополит, і яка почалась з привезенням мощей до Києва.

Ця історія викладена і у спогадах Муравйова – «...я озаботился принести для него (киевского храма апостола Андрия – О.П.) с Св. горы Афонской частицу мощей Первозванного апостола, мизинец от левой его стопы. Она хранится в Русском ските Илии Пророка и была пожертвована императором Андроником Палеологом младшим в обитель Пантократора на Афоне...»⁴. Письменник занотував, що «тайно уделил сию частицу игумен скитский Паисий»⁵. Вдалося віднайти особистого листа до Муравйова ієромонаха Паїсія зі скиту Св. пророка Ільї від 18 жовтня 1850 р. (тобто писаного фактично одразу після повернення письменника з подорожі). У листі Паїсій пише слова вдячності Андрію Миколайовичу за отримання паспорта «на беспрепятственное жительство в Турции»⁶, чому ніби то посприяв Муравйов. Чи стало це винагородою за мощі, чи було просто дружньою допомогою впливового духовного письменника –

¹ «...надобно Св. мощи зашить в бархат и надеть на себя под рясу. Так носил я целые полгода перст от мощей Первозванного доколе не принес его в Киев» (НИОР РГБ, ф. 262, оп. 36, д. 109, л. 3 зв.).

² Муравьев А. Письмо из Киева. – С. 8.

³ Там само.

⁴ Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 215.

⁵ Там само.

⁶ НИОР РГБ, ф. 188, оп. 9, д. 14, л. 1.

достойно не відомо. Проте, очевидно, допомога Паїсію не була одноразовою, у листі до ігумена Андрій Миколайович вказував «я всегда для Вас делал, что мог, и доставлением Вам нового заграничного паспорта оградил Вас от притязаний турецких...»¹. Після принесення святині до Києва, за словами Муравйова «Митрополит Киевский Филарет удержал для своей лавры это духовное сокровище, и только через семь лет, при новом уже митрополите Исидоре, мог я спросить обратно пожертвованный мною ковчежец со Святыми мощами...»².

Питання достовірності цієї історії побіжно розглядає Наталя Хохлова, посилаючись на «Дело о дозволении А.Н. Муравьеву выставить в Андреевском соборе в Киеве частицы мощей Андрея Первозванного, привезенные им с Афона. 1850 – 1851 гг.», що зберігається в фондах Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі. Копії документів, потрібних для розв'язання справи, яка ставить більше питань, ніж дає відповідей на них у візії Муравйова, знаходяться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського.

Після приїзду до Києва Муравйовим був складений лист на ім'я Київського митрополита, датований 14-м квітня 1850 р.³. Ця ж дата стоїть під свідцтвом, даним Андрієм Миколайовичем, у якому він зафіксував – «...долгом поставляю засвидетельствовать письменно, с приложением руки моей и печати истину непреложную сего сокровища...»⁴. У листі Андрій Миколайович описує обставини, за яких мощі опинились у нього. За свідченням Муравйова, він придбав їх у скитського схимонаха Сави, який в свою чергу у 1815 р.⁵ «...приобрел сие сокровище дорогою ценою, вместе с частию животворящего дерева от местных жителей, искупивших оныя из рук варваров, и древнее богатое убранство серебряной раки в виде ноги, свидетельствуют, что это был какой либо

¹ НИОР РГБ, ф. 188, оп. 3, д. 29, л. 1.

² Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. – С. 215.

³ ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 заг, спр. 2200, арк. 3-4.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 58, арк. 4.

⁵ «Они (мощи – О.П.) приобретены были для скита в 1815 году, старцем схимонахом Саввою, посланным за сбором милостыни в Анатолию...» (ІР НБУВ, ф. 230, спр. 58, арк. 3-4.)

царственный вклад Императоров Греческих в обитель Св. Еванмии»¹. Тоді ж, як свідчить Андрій Миколайович у листі – «...мне пришло на мысль, испросить хотя малую частицу сего сокровища, для церкви Первозванного в наше Отечество, в Богоспасаемый град Киев...»². Вказує автор листа і на шлях, згідно з яким моці опинились у нього – «...благочестивый игумен Паисий, бывший долгое время в Бессарабии ризничим и духовником при архиерейском доме, склонился на мою убедительную просьбу, и уделил мне часть мизинца от сей левой стопы апостольской, которая некогда стояла на горах Киевских»³. Скарб, здобутий таким чином, Муравйов носив на грудях у тому самому срібному ковчегу, описаному у пізніх спогадах. У листі Андрій Миколайович просить передати моці у храм Первозванного для «всенародного чествования».

У відповідь на листи Муравйова київський митрополит Філарет (Амфітеатров) подав донесення у Святійший Синод, очевидно, з проханням підтвердження дозволу публічно виставити моці. Не вдалося віднайти ні оригіналу, ні хоча б копії листа Філарета, проте у відповіді, наданій зі Св. Синоду, вказано, що донесення митрополита було прийнято 17 квітня. Тут же вказується і мета листа Філарета – «...испрашивание благословения внести оную в Киевский храм имени сего Святого для всенародного чествования...»⁴. Відповідь Святійшого Синоду прийшла у грудні, цього ж 1850 р. Синод визначив «...признать нужным потребовать, чрез подлежащее начальство, удостоверения установленной Церковной Власти о безсомнительности сих мощей»⁵. Так як Муравйов «... получил сии мощи, по местным обстоятельствам, втайне, и не желает оглашать лица, принесшего их в дар...»⁶, Святійший Синод визначив «...предписать Вашему Преосвященству положить их так же без огласки где по

¹ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 58, арк. 1 зв.

² Там само.

³ Там само, арк. 2.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 58, арк. 5 зв.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

усмотрению Вашему окажется сие удобнее и приличнее...»¹. За особистим рішенням київського митрополита Філарета мощі були покладені в Успенській Церкві Києво-Печерської лаври, оскільки в церкві Св. апостола Андрія Первозванного «...положить частицу мощей его совершенно не возможно без огласки...»². Вже 10 січня 1851 року мощі були покладені в храмі Святого апостола та євангеліста Іоанна Богослова церкви Успіння Божої Матері, про що Філарет доповідав у Св. Синод.

Мощі опинились, як планувалось Муравйовим від початку, в Андріївській церкві лише у 1858 р., після смерті Київського митрополита Філарета, і на особисте прохання Андрія Миколайовича³ перед новим владикою. Збереглася розписка настоятеля Андріївської церкви протоієрея Іоанна Шаббатовича⁴, який з благословення митрополита Ісидора прийняв часточку мощей з Києво-Печерської лаври до Андріївської церкви 28 листопада 1858 р.⁵. Микола Сементовський у своїй праці, присвяченій опису київських святинь, писав про те, що мощі були внесені до храму 30 листопада 1858 р.⁶, цього дня відбулось урочисте служіння митрополита Ісидора в Андріївській церкві⁷. Очевидно, можливість повернення мощей до храму Андрія Первозванного була пов'язана не лише зі смертю київського митрополита Філарета і появою нового митрополита, який міг не знати подробиць справи, викликані привезенням святині до Києва, а і з використанням Андрієм Миколайовичем особистих зв'язків. Цікавим є віднайдений лист

¹ Там само, арк. 6.

² Там само, арк. 7 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг, спр. 2200, арк. 10.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 935, арк. 1.

⁵ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 58, арк. 9.

⁶ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимыя для его почитателей и путешественников, политипажами, изображающими виды Киева, его древние и замечательные храмы, монастыри, чудотворные иконы, гробницы св. угодников, внутренности пещер, памятники, здания, мозаики, фрески и другие древние предметы / Николай Максимович Сементовский. – К. – СПб: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1900. – С. 55.

⁷ Св. П.П. 30-е ноября 1861 г. в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 20. – С. 604.

Муравйова до імператора, у якому він описує вже відомий нам шлях, яким мощі потрапили до нього, доповнивши його свідченнями про те, звідки взялась святиня в скиту Святого Пророка Ільї – «...туда пожертвовав в XIV веке Император Греческий Андроник, обитавший в Солуни...»¹. Зрозумілою стає і недовіра Синоду до історії про здобуття мощей Муравйовим, викладена у переписці 1850 – 1851 рр., адже, на прохання Андрія Миколайовича ігумен Паїсій «...ночю в алтаре, в тайне уделил мне просимую частицу святых мощей...»². І сам Муравйов наполіг, щоб справа не вийшла за межі синодального обговорення, так як «...едва не возникла переписка с Патриархом Константинопольским, которая могла бы неприязно отзываться Игумену Паисию на Св. горе»³. Тож Андрію Миколайовичу Миколайовичу вдалося відхилити переписку власним роз'ясненням перед Синодом, чим справа ніби то і обмежилась. У листі на ім'я імператора Андрій Муравйов пише про те, що київському митрополиту Філарету було дозволено внести мощі до храму Первозванного, однак «...престарелый Владыка, по особенной любви своей к лавре, удержал в ней сию святиню, для которой уже устроено было приличное место в церкви Печерской...»⁴. Тут Муравйов явно приховує істину, як видно з документів, що стосувались справи довкола мощей Андрія Первозванного, цитованих вище: Філарету не дозволили виставляти мощі, так як обставини привезення цих мощей Муравйовим до Києва викликали невдоволення і підозри Святійшого Синоду.

Зрозумілою і цілком прогнозованою видається позиція Св. Синоду. З листів московського митрополита Філарета (Дроздова) до Муравйова зрозумілим стає, що не дивлячись на особисту дружбу з Андрієм Миколайовичем, Філарет не став на захист письменника. Московський митрополит писав Муравйову, що навіть у таких справах, предмет яких святий і наміри чисті, не можна не зважати на

¹ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 5 зв.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, арк. 6 зв.

⁴ Там само.

встановлений порядок¹. З пояснень, даних Муравйовим, в тому числі і Філарету, цілком зрозумілим стає, що мощі Паїсій дав Андрію Миколайовичу без будь-якого дозволу з боку єпархіального начальства. А отже такі дії Паїсія були неприпустимими.

Лише після смерті Філарета (Амфітеатрова), новий київський митрополит Ісидор дозволив передати мощі у храм Андрія Первозванного. Сам Муравйов, описуючи урочисте святкування столітнього ювілею Андріївської церкви, писав, що «четыре Архимандрита подняли серебряную раку, в которой хранится часть мощей Первозванного, принесенная паломником Русским с горы Афонской, мезинец священной стопы его, стоявшей некогда на этом холме, при водружении им честного креста: – таким образом сам апостол, как бы соприсутствовал крестному ходу в предносимой раке, утверждая своим осенением и холм и край свой»². Рака для мощів з срібним образом апостола була влаштована на пропозицію самого Андрія Миколайовича у 1861 р., митрополит московський Філарет надіслав оксамитовий з золотим покров для раки³.

Нез'ясованими залишаються і питання про час та обставини появи мощей Андрія Первозванного в Афонському монастирі⁴, з якого привіз їх Муравйов. Київська дослідниця життя Муравйова Жанна Литвинчук вказує, що подальша доля мощей апостола Андрія, як і інших подарунків, зроблених до столітнього ювілею церкви, залишається невідомою, очевидно, що вони були вилучені або знищені під час закриття Андріївської церкви як діючої⁵.

У зв'язку з усією справою довкола мощей Андрія Первозванного та їхнього, врешті, оприлюднення, після 8-ми років зберігання, постає питання чому Андрій

¹ Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву... – С. 337-338.

² Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 302-303.

³ Св. П.П. 30-е ноября 1861 г. в Киеве. – С. 605.

⁴ Виноградов А.Ю., Сургуладзе М., Анохина Т.В., Лосева О.В. Андрей Первозванный / А.Ю. Виноградов, М. Сургуладзе, Т.В. Анохина, О.В. Лосева // Православная энциклопедия. – М., 2001. – Т. 2. – С. 375.

⁵ Литвинчук Ж.Г. А.Н. Муравьев и столетний юбилей киевской Андреевской церкви // Софіївські читання. – К., 2009. – С. 277.

Муравйов отримав мощі таким чином? Невже відомий духовний письменник не знав про наслідки фактично незаконного отримання святині? За свідченнями самого Муравйова (що мінялись з плином часу, та поступово обростали подробицями), рівно як і з пояснень письменника, даних Святійшому Синоду, незрозумілими залишаються мотиви дій Андрія Миколайовича. Частково відповіді на ці питання містять листи московського митрополита Філарета до Муравйова. У час, коли тривала переписка між Київським митрополитом та Святійшим Синодом з приводу роз'яснення шляху, яким мощі опинились в Києві, московський митрополит Філарет написав листа Київському митрополиту. Чи писав Московський митрополит, фактично наставник Муравйова, на його прохання, нам невідомо, проте Філарет вказав на справедливість зауважень Синоду. З листа Московського митрополита видно, що він пояснює Муравйову його неправоту. З самих же свідчень письменника, очевидним видається той факт, що він не підозрював, що привезення мощей до Києва стане такою резонансною справою. Муравйов і раніше привозив зі своїх подорожей православні святині, проте не мощі, він діяв «по вере к святыне, и по доверию к верующим»¹. На нашу думку, Андрій Муравйов також не уявляв собі таких неочікуваних проблем, що виникли з прибуттям святині до Києва.

3.2. Організація ремонтних робіт Андріївського храму

За легендою святий апостол Андрій Первозванний поставив хрест на вершині одного з київських пагорбів² з пророчим словом: «что на сих горах возсияет благодать Божия, и град великий возникнет, и церкви многие воздвигнет в нем Бог»³, яке, услід за літописом, цитував А.М.Муравйов. На якому саме місці старокиївської гори був поставлений хрест, літописні джерела не вказують. Проте

¹ Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву... – С. 337-338.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 841, арк. 114.

³ Муравьев А.Н. Киев и его святыня. – С. 41.

легеда, що з'явилась у Повісті минулих літ, була достатньо поширеною і у XIX ст. та спонукала київських археологів-аматорів до віднайдення святині. Вже у квітні 1832 р. Кіндрат Лохвицький, відомий дослідник київських древностей, розпочав пошуки хреста, в результаті яких було віднайдено дерев'яні рештки, які Лохвицький вважав Андріївським хрестом¹, проте сам археолог не приділяв особливого значення знахідці². «Андріївський хрест» віддали на зберігання київському любителю старовини Должикову, проте повідомлення про знахідку міських газет викликало паломництво до читальні, тому хрест передали в Андріївську церкву³. Саме цей хрест, нібито збережений дивним чином до 1832 р., був внесений до храму і значився в описі майна Києво-Андріївської церкви⁴. У посібнику для паломників, розрахованому на пересічного читача, було вказано, що в храмі Андрія Первозванного зберігається той самий хрест, встановлений апостолом Андрієм⁵.

Питання достовірності легенди про встановлення хреста та історичності проповідування апостола Андрія на майбутньому місці Києва неодноразово розглядалось в історіографії⁶. Загалом, як точно відзначив В. Зелінський, ця

¹ Шленский Д., Браславец А. Андреевский спуск. Культурологический путеводитель / Д. Шленский, А. Браславец. – К.: Амадей, 1998. – С. 38-39.

² Что достоверно в известии о кресте, устроенном г. Лохвицким в 1832 г. и внесенном г. Должиковым в Киево-Андреевскую церковь в 1864 году? // Киевские епархиальные ведомости. – 1865. – № 8. – С. 337.

³ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / Анатолий Макаров. – К.: Довіра, 2005. – С. 503.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 92, арк. 2.

⁵ Киев – азбука православия. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1885. – С.13.

⁶ Бурега В. Освещение миссионерской деятельности апостола Андрея Первозванного в российской церковно-исторической науке [Электронный ресурс] / Доклад прочитан на конференции «Первозванный апостол» в Варне (Болгария) 31 октября 2006 г. / В. Бурега. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/put/061212170435.htm>

легенда відноситься скоріше до «сакрального часу» і належить метаісторії¹. Вже за життя літописця Нестора шанування апостола Андрія на Русі втілювалось у наявності як мінімум трьох Андріївських церков – в Києві, Переяславі та Новгороді². Церковні служби апостола Андрію (30 листопада) засвідчені в руській рукописній традиції ще з XII ст.³ Однозначно можна твердити, що саме повідомлення Нестора сприяло утвердженню в Києві культу святого апостола Андрія Первозванного – майбутній Руській землі потрібен був свій апостол⁴. Безумовно, це збільшувало авторитет Києва, київської князівської династії, руської Церкви (київської митрополії) і місцевої ієрархії⁵. Занесена до літописів та житій святих легенда про ходіння апостола Андрія по руській землі поступово стала загальноруським віруванням⁶. Раннім ідеологам руського православ'я імпонувала свідомість того, що передпросвітником країни виступив удаваний зановник Царгородської єпархії, це (принаймні, в плані історичної традиції) ставило Київ на один щабель з Константинополем⁷.

Для Муравйова християнство на руській землі почалось з відвідування її Св. апостолом Андрієм⁸. Легенда носила глибоке ідеологічне навантаження –

¹ Зелинский В. Дар и загадка «Святой Руси» / В. Зелинский // Тысячелетие введения христианства на Руси. 988 – 1988. – ЮНЕСКО. Институт славяноведения и балканистики Российской Академии наук, 1993. – С. 130.

² Мурьянов М.Ф. Андрей Первозванный в Повести временных лет // Палестинский сборник / М.Ф. Мурьянов. – 1969. – Вып. 19 (82). – С. 162.

³ Чичуров И.С. «Хождение Апостола Андрея» в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции / И.С. Чичуров // Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник Статей. – М.: Наука, 1990. – С. 10.

⁴ Петрухин В.Я. Иеротопия Русской земли и начальное летописание // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси / В.Я. Петрухин. – М.: Индрик, 2006. – С. 483.

⁵ Воробйова І.П. Вказ. праця. – С. 106.

⁶ Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташев. – Париж, 1959. – Т. 1. – С.136.

⁷ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 10-11.

⁸ Моклецова И.В. Русское православное паломничество как явление культуры (на примере призываний А.Н. Муравьева). – С. 125.

прийняття християнства від апостола Андрія робило Росію самостійною в церковному відношенні не лише від римського папи, а й від самих греків¹. Це вірування стало основоположним у світогляді Андрія Муравйова: у виданні Житія Святого апостола Андрія Первозванного духовний письменник відзначив, що «ему не иначе должно стоять во главе наших святых, чтобы и стране полнощной было участие в славе апостольской; не без причины внес имя Первозванного в свою благочестивую летопись и блаженный Нестор, как духовное начало наше...»². Легенда фактично стала тією необхідною підосною, своєрідною ланкою, що за словами Муравйова, приєднала слов'янську сім'ю до священного ланцюга народів, навернених проповіддю інших апостолів. Іншими словами, для кожного православного в Російській імперії впевненість у реальності апостольської проповіді на рідній землі знаменувала собою первинний і непорушний зв'язок наших предків з Вселенським православ'ям³. Безперечно, це сприяло піднесенню статусу Києва як однієї з найважливіших і найдавніших святинь православного світу⁴. Російський вчений Б. Упенський, досліджуючи сприйняття часу в Давній Русі, вказував на існування двох моделей – «історичної» і «космологічної». Історична свідомість організує події минулого в причинно-наслідковий ряд, тоді як космологічна передбачає співвіднесення подій з якимось первинним, вихідним станом, яке ніби ніколи і не зникає, бо продовжує

¹ Робинсон М.А., Досталь М.Ю. Лекция Е.Ф. Шмурло «Москва – третий Рим» / М.А. Робинсон, М.Ю. Досталь, Е.Ф. Шмурло // Славяноведение. – 1997. – № 5. – С. 62.

² Муравьев А.Н. Жития святых российской церкви, также Иверских и Славянских / А.Н. Муравьев. – СПб, 1855. – С. 121-143.

³ Филарет, митрополит Минский и Белорусский Установление христианства на Руси. Крещение Святого князя Владимира и русской земли // «Тысячелетие крещения Руси»: международная церковно-историческая конференция, Киев, 21 – 28 июля 1986 г. – М.: Издание Московского патриархата, 1988. – С. 42.

⁴ Краплина Л.О. Трансформація образу Києва в текстах туристичних путівників другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. / Л.О. Краплина // Трансформаційні процеси в сучасній українській культурі: Зб. матеріалів Всеукр. наук. теоретич. конф., Київ, 19 – 20 квітня 2007 р. – К.: Видавн. центр «КНУКіМ», 2007. – С. 130.

відчуватись весь час¹. Такою космологічною моделлю в світогляді Муравйова можемо впевнено назвати андріївську легенду, як первинний/вихідний стан.

Андріївська церква, що вразила молодого поета Муравйова ще під час перших відвідин Києва, стала постійним учасником текстів духовного письменника про Київ, а апостол Андрій Первозванний – своєрідним предтечею християнства на руських землях. Інтелектуальними зусиллями Муравйова у Києві другої половини ХІХ ст. було не лише актуалізовано образ «матері міст руських», а й підкреслено роль міста, у якому проповідував першоапостол Ісуса Христа. Безумовно, центром концепції християнського міста Муравйова став сам пагорб пророцтва, на якому з часів Київської Русі будувались церкви. За численними описами Андріївської церкви, храм в текстах письменника був «між небом і землею» – «...парит в небе, едва касаясь земли, как бы некое видение времен апостольских»².

Києвознавці часів А.М.Муравйова стверджували, що на уявному місці пророцтва апостола вже з ХІ ст. будувалися церкви³, переважно зроблені з дерева, тож існували вони не довго. Причина полягала у тому, що Андріївську гору насичено ґрунтовими водами, й будівлі падали внаслідок того, що їх підмивали підземні джерела⁴. За київською легендою, щойно апостол Андрій поставив хрест в землю, в ту ж хвилину з'явилась звідти вода і з тих пір постійно там б'є ключ⁵.

¹ Успенский Б. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – третий Рим». – С. 84.

² Муравьев А.Н. Судьба Андреевской церкви в Киеве / А.Н. Муравьев // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1864. – Т. 4, кн. II. – С. 72.

³ Максимович М. О месте киевской церкви Св. Андрея / Михаил Александрович Максимович // Археологические записки о Киеве. – К., 1866. – С. 11; За свідченнями очевидців ще на початку ХVІІІ ст. на місці пророцтва стояла дерев'яна церква в ім'я Св. Андрія. (Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. Священник Иоанн Лукьянов. 1701 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 121.)

⁴ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 164.

⁵ Е.К. Храм Св. Апостола Андрея Первозванного в Киеве / Е.К. // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 1. – С. 17.

Настоятель Андріївської церкви та дослідник її історії Федір Тітов вказував у своїх «Замітках з історії Києво-Андріївської церкви», що при вивченні Андріївського храму він не зустрів жодних вказівок на те, що при будівництві церкви враховували факт присутності в ґрунті місця, обраного для зведення храму, підземних джерел¹, що стало причиною недовговічності дерев'яних споруд.

Кам'яна церква була закладена 1744 р. за наказом імператриці Єлизавети. Творець храму, Растреллі склав проект будівництва церкви без урахування характеру ґрунтів², тому будівельнику церкви І. Мічуріну, довелося міняти плани в ході спорудження храму – значно поглибити підмурки³ та здійснити ряд самостійних інженерних рішень, які ґрунтувались на геологічних дослідженнях⁴. Після завершення будівництва, залишившись без коштів та будь-якого керівництва, церква поступово руйнувалась⁵. Коли, нарешті, у серпні 1767 р. київський митрополит Арсеній Могилянський освятив храм, церква мала жалюгідний вигляд: розтріскався фундамент і на стінах з'явилися тріщини⁶.

Проблемою утримання церкви від часу її заснування стала невизначеність у приналежності до будь-якого відомства. Відсутність коштів на ремонтні роботи пояснюється значною мірою і тим, що київська Андріївська церква була в повному сенсі слова «безпризорною» церковно-художньою пам'яткою⁷. Церква

¹ ІР НБУВ, ф. 175, спр. 64-65, арк. 11 зв.

² Шленский Д., Браславец А. Вказ. праця. – С. 34.

³ Кальницький М.Б. Храми Києва / Михайло Борисович Кальницький. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. – С. 123.

⁴ Білокінь С., Корнеєва В., Федорова Л., Фурман Р., Чулипа І. Андріївська церква. 1747 – 62 / С. Білокінь, В. Корнеєва, Л. Федорова, Р. Фурман, І. Чулипа // Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С. 155.

⁵ Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви / Федор Иванович Титов. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого. – С. 5.

⁶ Сазонова Н. Красуня з галантною доби / Н. Сазонова // Утевська П., Сазонова Н., Горбачов Д. Київські святині. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 1999. – С. 139.

⁷ ІР НБУВ, ф. 175, спр. 64-65, арк. 21.

будувалась як придворна¹, та зі смертю імператриці Єлизавети статус її лишився невизначеним – так як засновниця церкви померла до її посвяти, храм не був зачислений до жодного відомства. Хоч в джерелах цього періоду церква називається ружною² – тобто утримуваною на кошти двору. Врешті вже у 1787 р. церкву довелось рятувати силами киян, на зібрані кошти вдалося провести деякі роботи з відведення ґрунтових вод, закріплення ґрунтів і ремонту самої споруди³. Основна ж сума, необхідна для рятунку пам'ятки, була здобута зусиллями митрополита Самуїла (Мисловського), який звернувся по допомогу до малоросійського намісника М.П. Рум'янцева⁴, таким чином вдалося отримати перші кошти на ремонт храму від київської міської думи⁵. За відсутності юридичної визначеності, фактично церква вважалась такою, що знаходиться у дворовому відомстві – у документах цього періоду вона називалась государевою. Проте ця обставина на долю церкви істотного впливу не мала – нащадки Єлизавети мало цікавились Андріївським храмом. У 1763 р. імператриця Катерина II наказала передати справу про управління Андріївською церквою в комісію, що займалась церковним майном, щоб вона стала соборною, а кошти на її утримання взяти з міських прибутків Києва⁶. Комісія передала це питання на розгляд київського митрополита і генерал-губернатора, – щоправда, на утримання церкви так і не було визначено жодної суми. Переписка між комісією, сенатом, малоросійською колегією та київським магістратом протягнулась 18 років⁷, як

¹ Єлизавета Петрівна одночасно з Андріївською церквою будувала в Києві свій палац, при якому і мала знаходитись церква. (ІР НБУВ, ф. 175, спр. 64-65, арк. 21).

² Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. Новгородцев. 1784 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 148.

³ Силин О.П. Андріївська церква в Києві – витвір високо мистецтва / О.П. Силин // Український історичний журнал. – 1974. – № 5. – С. 127.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 69, арк. 1 зв.

⁵ Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – С. 6.

⁶ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 69, арк. 22.

⁷ Закревский Н. Вказ. праця. – С. 183.

вказував у своїй праці Микола Закревський, та не завершилась нічим. Врешті у 1804 р., за клопотанням київського митрополита Серапіона (Александровського)¹ вирішено було кошти на витрати по утриманню причту брати з прибутків міського магістрату², питання ж фінансування будівлі церкви та виділення коштів на ремонтні роботи вирішене до початку ХІХ ст. не було.

Від початку церква засновувалась як безприходна і фактично з ХVІІІ ст. існувала на свічний збір і милостиню богомольців³. У 1820 р. Максим Берлінський у своєму «Кратком описании Киева...» вказував, що Андріївська церква утримується з міських прибутків⁴. Микола Закревський у своїй праці, присвяченій історії Києва писав, що у 1841 р., коли духовенству західних губерній назначено від казни жалування, причт Андріївської церкви був зрівняний з причтами інших київських церков, і отримував утримання з казни, але разом з тим, на утримання будівлі церкви не було назначено жодної суми⁵. Точніше, у 1842 р. Андріївська церква була віднесена до міських церков першого класу, були виділені кошти на утримання священно та церковнослужителів⁶, про будівлю храму тоді не йшлося. Не змінилась ситуація і надалі, у 90-х рр. ХІХ ст. (чернетка віднайденого листа не містить дати, відновлюємо її за змістом⁷) священник Андріївської церкви Павло Подвисоцький писав листа графу Ігнатьєву з проханням допомогти у причисленні храму до будь-якого відомства, яке б виділяло постійні кошти на підтримання існування будівлі церкви⁸. Отже,

¹ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 782, арк. 253.

² ІР НБУВ, ф. 230, спр. 68, арк. 9.

³ Мурашев А.Н. Судьба Андреевской церкви в Киеве. – С. 71.

⁴ Берлинский М. Вказ. праця. – С. 63.

⁵ Закревский Н. Вказ. праця. – С. 185.

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 719, арк. 1.

⁷ У тексті П. Подвисоцький вказує, що від часу останнього державного дару на потреби церкви (1867 р.) минуло 25 років, в цьому ж листі священник пише що служить в Андріївській церкві 32 роки («переведений на посаду священника 1860 р.» (Друг О., Малаков Д. Особняки Києва / О. Друг, Д. Малаков. – К.: КИЙ, 2004. – С. 352), отже датувати листа можна 1892 роком.

⁸ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 91, арк. 3 зв.

фактично від заснування до кінця XIX ст. Андріївська церква не мала постійних джерел фінансування, які б забезпечували її існування, адже пам'ятка вимагала постійних витрат.

На початку XIX ст. необхідним було проведення ремонтних робіт значного масштабу задля збереження пам'ятки¹. Церква з часу її заснування зазнала пошкоджень, насамперед, через природний чинник, і потребувала постійних коштів для підтримання її існування в належному вигляді. Процес руйнації не припинявся, про що свідчить значна кількість справ про виділення коштів на ремонт церкви, датованих 1804-1805², 1838³ (справа тягнулась до 1844 р.⁴), 1852⁵ 1852⁵ – 1854⁶, 1858⁷, 1867⁸, 1871⁹ та 1900¹⁰ рр. Коштів не вистачало, для того щоб щоб добитись грошей на укріплення церкви та пагорбу, на якому вона була побудована, треба було пройти бюрократичну тяганину, починаючи від дозволу Київської духовної консисторії, створення проектів укріплення, численних рапортів, кошторисів, закінчуючи затвердженням київського міського голови, генерал-губернатора та Святійшого Синоду. Суттєво ускладнював пошуки коштів той факт, що церква фактично не належала до жодного відомства.

Не дивлячись на значну кількість віднайдених архівних джерел з приводу ремонтних робіт Андріївської церкви у XIX ст., ці справи рідко виходили за межі

¹ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 68, 31 арк.

² ЦДІАК України, ф. 553, оп. 1, спр. 426, 26 арк; ф. 553, оп. 1, спр. 782, арк. 253-253 зв.; ф. 553, оп. 1, спр. 783, арк. 44-44 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, 257 арк; ф. 442, оп. 73, спр. 213, 19 арк; ф. 127, оп. 876, спр. 1232, 8 арк.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 161-а, 116 арк; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 805, спр. 18, 6 арк; Держархів м. Києва, ф. 19, оп. 2, спр. 41, 10 арк.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 824, спр. 209, 17 арк; Держархів м. Києва, ф. 316, оп. 1, спр. 197, 2 арк.

⁶ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 59, 16 арк; Держархів м. Києва, ф. 316, оп. 1, спр. 206, 1 арк.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 830, спр. 122, 17 арк.

⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 838, спр. 15, 10 арк.

⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 104, спр. 40, 7 арк.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 91, 2 арк.

паперової тяганини. Фактично в першій половині XIX ст. такими, що дійсно відбулись, проте не претендували на масштабність, були ремонтні роботи 1826 – 29 рр.¹, що виконувались за проектом та під наглядом А. Меленського², головного архітектора міста³. Складання проекту наступного ремонту будівлі, зніційованого причтом Андріївської церкви, було доручено помічнику київського міського архітектора П. Ознобішину, що і було виконано вже 1838 р.⁴. Власне проект, план фасаду та кошторис (на суму 47714,27 руб. сріблом) для його перевірки, підтвердження актуальності і затвердження було у 1840 р. передано київському епархіальному архітектору Максимовичу⁵. Хоча за свідченням архітектора Спарро від 10 липня 1839 р., який здійснив детальний огляд Андріївської гори, пагорб, розмитий проливним дощем у шести місцях, дійсно потребував укріплень, передбачених проектом Ознобішина⁶. З переписки дізнаємось, що ще влітку 1839 р. Андріївській церкві загрожувала небезпека зсуву ґрунтів. Очевидно, активна розробка проектів з укріплення пагорбу пов'язана з трагедією, що сталася внаслідок зсуву землі. М. Закревський у своїй праці, присвяченій історії Києва, занотував, що на Подолі обрушилась частина Андріївської гори, зруйнувала один будинок, що знаходився біля підніжжя гори, та вбила жінку, що проживала в цьому будинку⁷. Внаслідок перевірки кошторису Максимовичем, було вирішено зменшити його на третину – така сума «при хозяйственном распоряжении»⁸ визнавалась достатньою. Отже, на 1840 рік був розроблений проект укріплення Андріївського пагорбу і внаслідок численних

¹ За іншими даними – 1825 – 1828 років (Дегтярьов М. Лебедина пісня зодчого М. Дегтярьов // Людина і світ. – 1981. – № 7. – С. 48-52.)

² Литвинчук Ж.Г. Андріївська церква. Путівник / Жанна Григорівна Литвинчук. – К.: Купріянова О.О., 2006. – С. 47.

³ Грабар С. Головний архітектор міста / С. Грабар // Пам'ять століть. – 1999. – № 2 (17). – С. 50.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, арк. 40.

⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 73, спр. 213, арк. 1-1 зв.

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, арк. 6.

⁷ Закревський Н. Вказ. праця. – С. 125.

⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 73, спр. 213, арк. 1-1 зв.

перевірок та оглядів визнано необхідність негайного укріплення пагорбу. Проте проект залишився на папері, більше того, за віднайденим листом обер-секретаря Святійшого Синоду до київського митрополита Філарета (Амфітеатрова), виділення коштів на ремонт пам'ятки Синод передавав на розгляд будівельної комісії лише на 1842 рік¹. Цього року, з дозволу Святійшого Синоду, з казни передбачалось виділення суми у 12449,64 руб. сріблом² (вдвічі меншої, від визначеної достатньою Максимовичем), насправді ж на ремонт храму виділили 8000 руб. сріблом. У цьому ж таки році за сприяння КДК був створений спеціальний комітет для репарації Андріївської церкви, до складу якого увійшли здебільшого причт Андріївського храму³ та київський епархіальний архітектор Спарро⁴. Чи не найпершою справою в укомплектуванні комітету стало прохання до КДК про виділення чиновника для ведення діловодства та звітності з ремонту Андріївської церкви⁵. Київська Духовна Консисторія розробила спеціальну інструкцію для комітету, що займався ремонтними роботами⁶. Загальний кошторис на виконання вказаних робіт за підрахунками епархіального архітектора сягав 19848,24 руб. сріблом, додатково був створений кошторис на суму 6442 руб. сріблом на роботи щодо укріплення пагорбу та найм робітників⁷. Проте у вересні 1843 р. інженер-полковник Готман, очевидно, запрошений до складу комітету за інструкцією КДК, засвідчив стан Андріївського пагорбу та прийшов до висновку, що сам проект є небезпечним для архітектурного витвору, так як передбачає

---

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, арк. 46.

² Там само, арк. 12.

³ До комітету увійшли протоієрей І. Орлов, протоієрей Києво-Подольської Предтечівської церкви О. Колтановський, священник Андріївської церкви М.Залеський та київський епархіальний архітектор Спарро. Київська духовна консисторія наполягала також на входженні до складу комітету досвідченого чиновника від інженерів. (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, арк. 53 зв.)

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 161-а, арк. 1-1 зв.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, арк. 64-64 зв.

⁶ Там само, арк. 56-59 зв.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1232, 8 арк.

присипку значної кількості землі, що призведе до зсувів ґрунту¹. Зрештою, так як кошти на ремонтні роботи не були виділені у повному обсязі, заплановане укріплення пагорбу залишилось не реалізованим. У 1846 р. інженер полковник Клименко розробив новий проект укріплення схилу з влаштуванням жолобів для водостоків². Проте, як писав у 1858 р. протоієрей Андріївської церкви Іоан Шаббатович, проект цей, як і записка, залишаються на папері³.

Справи з укріплення Андріївської гори на 40-ві рр. ХІХ ст. завершилися тим, що киянам заборонили ходити по відкосу пагорбу⁴. Подібні проекти з ремонту чи укріплення пагорбу не могли залишатися актуальними десятки років, адже час, зливи та інші природні фактори змінювали ґрунт. Тому вже у 1859 р. інженер штабс капітан Проскураков розробив новий проект з укріплення Андріївської гори, який передав під розписку Іоану Шаббатовичу⁵. У 1861 р. священник Андріївської церкви Павло Подвисоцький звітував перед київським митрополитом, що не може віднайти цих документів серед паперів покійного Шаббатовича. Тому інженер Полібін на прохання Подвисоцького видав цей план, який в свою чергу було надано митрополиту з проханням «дать этим документам надлежащий ход»⁶.

Попри те, що від початку ХІХ ст. Андріївська церква та пагорб вимагали постійних укріплюючих робіт, абсолютна більшість проектів залишились не реалізованими. В цей час тривав активний пошук джерел фінансування для відновлення та збереження пам'ятки.

Саме у 40-х рр. ХІХ ст. було зініційовано, проте не зреалізовано, дві пропозиції з облаштування екстер'єру храму, а разом з тим і укріплення

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 73, спр. 213, арк. 16-17.

² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 15-а, арк. 202-202 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 830, спр. 122, арк. 1-1 зв.

⁴ Здравомыслов К. Данные Архива Святейшаго Синода о киевской церкви во имя Св. апостола Андрея Первозванного / К. Здравомыслов // Киевская старина. – 1897. – Т. LVII. – С. 12.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 830, спр. 122, арк. 12.

⁶ Там само, арк. 16.

Андріївського пагорбу. У 1844 р. благочинний києво-печерських церков Ремезов написав лист-прохання до київського митрополита про дозвіл огородити пагорб за рахунок самої Андріївської церкви¹ (так як місцеві жителі викопують на горі глину і пісок, що може спричинити зсуви). У листі також містилось прохання про надання дозволу обсадити пагорб деревами і дрібними кущами бұзку для укріплення ґрунту, і у зручному місці влаштувати город для причту з обсаженням довкола фруктовими деревами. Хоча дані пропозиції були передані на розгляд єпархіальному архітектору Спарро, який відзвітував в КДК що «польза устройства сих садов, не только предотвратит на дальнейшее время все расходы, со стороны казны, но также будет служить верною надпорою церковным валам»², дозвіл виданий не був. Київський єпархіальний архітектор у звіті звертався в КДК, щоб київський міський землемір надіслав план землі, приналежної до Андріївської церкви, необхідний для насадження дерев. Наступного року Спарро надіслав в КДК ескізи огороджувального тину, проте місце, що межувало з церквою ще у 1846 р. дісталось статському раднику Попову, який зобов'язався укріпити гору, огородити полісадом, прикрасити алеями дерев та влаштувати чавунну залізну огорожу. Майже через 10 років після цього, 1856 р. причт Андріївської церкви звітував благочинному Ремезову про невиконання Поповим зобов'язань стосовно огороження Андріївського пагорбу³. Жодне із вказаних зобов'язань виконано не було і як писав священник Андріївської церкви Павло Подвисоцький у листі до київського митрополита від 18 жовтня 1860 р. «результатом кроме значительного накопления бумаг, не осталось никаких»⁴. Обидві ініціативи (і огороження пагорбу і влаштування на ньому саду) залишились на папері, доки за їх реалізацію не взявся Андрій Миколайович Муравйов.

---

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 813, спр. 213, арк. 1.

² Там само, арк. 5.

³ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 64, 2 арк.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 813, спр. 213, арк. 153 зв.

Андріївська церква вразила Андрія Муравйова ще під час його першого візиту до Києва, у спогадах письменник називав церкву рідною¹. З придбанням будинку в Києві 1859-го р. Муравйов почав брати активну участь в існуванні цієї церкви. Про стан Андріївського храму напередодні Муравйова яскраво свідчить віднайдена чорнетка проекту ремонту Андріївської церкви: пропозиції, складені на підставі Указу Київської духовної консисторії від 11 червня 1856 р., що стосувались внутрішніх та зовнішніх виправлень пошкоджень Києво-Андріївської церкви². Документ містить перелік необхідних робіт, масштаб яких просто вражає – роботи стосувались мало не всієї будівлі – починаючи від ремонту сходів та водосточної системи, та перестилання підлоги, закінчуючи зовнішніми виправленнями стін храму. Даний проект ремонту демонструє просто жалюгідний, напіврозвалений вигляд церкви.

Найперше ж письменник взявся за наведення порядку на Андріївському узвозі – місці свого безпосереднього проживання. Як тільки Андрій Миколайович переїхав до Києва, він зіткнувся з дійсністю Андріївського узвозу³. Вся Андріївська вулиця була обсажена будинками розпусти, звичним явищем для цієї місцевості були постійні гулянки, бійки, «...так что порядочные люди совестились ходить по ней вечером»⁴. Консервативного Муравйова неприємно вразив «материальный и нравственный упадок, в котором находится сей чудный храм»⁵. Власником межуючої з муравйовською ділянкою землі був поміщик Грабовський⁶, який придбав її також 1859 р.⁷, проте за півроку до Андрія Миколайовича, тому поміщик дуже зрадів, коли Муравйов придбав землю по

¹ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 215.

² ІР НБУВ, ф. 230, спр. 63, 2 арк.

³ Кальницький М. Писал неразборчиво, но порядок на Андреевском спуске навел / Михайло Борисович Кальницький // Киевские ведомости. – 1994. – 6 августа. – С. 14.

⁴ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 208.

⁵ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 81, арк. 25.

⁶ Держархів м. Києва, ф. 17, оп. 5, спр. 61, 34 арк.

⁷ Держархів м. Києва, ф. 110, оп. 1, спр. 19, арк. 83; Там само, спр. 20, арк. 25.

сусідству. Хоч у листі до М. Семенова зустрічаємо інформацію про те, що письменнику не радили тут будуватись, і близький сусід-поляк (очевидно, Грабовський) гірко каявся у виборі власного місця для будинку¹. У власних спогадах Муравйов записав, що просто не міг залишатись осторонь такого стану справ, кожного разу коли князь і княгиня Васильчикови відвідували Андрія Миколайовича, він не забував звертати їх увагу на Андріївський узвіз і питав їх – чи можна в християнському місці терпіти таке беззаконня, «также надоедал я и губернатору, и полицеймейстеру»². Врешті зусилля Муравйова почали давати результати, хоча спочатку закрили лише ті будинки, які було видно з вікон письменника. Перепис, проведений в Києві 2 березня 1874 р., засвідчує значну ефективність зусиль Муравйова щодо закриття будинків розпусти в історичній частині міста³. Як записав у своїх спогадах Андрій Миколайович, скоро замість звалищ нечистот біля Андріївської церкви був влаштований сад⁴.

Все це, за словами самого письменника, спонукало його скоріше зайнятись «обделкой так называемого кокоревского места на Андреевской горе»⁵. У 1861 р. комерції радник Василь Кокорев, перебуваючи проїздом у Києві та, захоплюючись видом на Поділ та Дніпро біля Андріївського храму⁶, придбав земельну ділянку біля церкви Святого Андрія Первозванного (пізніше територія розташована поруч з цим місцем дісталась Муравйову, про що дізнаємось з «Листа з Києва»⁷) з метою побудувати будинок та «огородить замечательный храм приличною обстановкою»⁸. Сама земля коштувала В. Кокореву дві тисячі

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 99.

² Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 209.

³ Ковалинский В. Андреевский спуск. Путеводитель по Андреевскому спуску / Виталий Васильевич Ковалинский. – К.: Плетяды, 2001. – С. 16.

⁴ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 81, арк. 25.

⁵ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 210.

⁶ Кальницький М. Как забывчивые бюрократы помогли купцу Кокореву облагодетельствовать Киев / Михайло Борисович Кальницький // Киевские ведомости. – 1993. – 27 февраля. – С. 8.

⁷ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 10.

⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 2.

рублів сріблом¹. Проте, за певних обставин він не зміг виконати заявлений план у встановлений міськими правилами строк², «...потому что не хотел тратить тут больших денег на постройку дома, какой от него требовался по городским условиям»³.

Справа в тому, що з початку ХІХ ст. відбувається планова забудова Андріївського узвозу. Адаже в цей час через віддаленість вулиці від центру її забудова залишалася розрідженою і складалася з одно- та двоповерхових, переважно дерев'яних будинків (саме такі будинки тривалий час становили основу забудови Києва⁴) з прилеглими садами⁵ (здебільшого це були особняки⁶). Масова ж забудова Києва розпочнеться лише з 80-х рр. ХІХ ст.⁷. На початку ж століття була проведена спеціальна ревізія, результатом якої стала «Опись розданным пустопорожним местам под постройку деревянных домов разным обитателям, состоящих в четырех частях города Киева. Учинено на 1805 год»⁸. На підставі цього опису, з розпорядження губернатора виділялися ділянки для будівництва. При цьому від особи, котра бралась за спорудження будинку, вимагалась розписка у тому, що протягом двох років забудівля ділянки буде

¹ Ковалинский В., Ветрова Л. Путеводитель по Андреевскому спуску / В.Ковалинский, Л. Ветрова. – К.: Плеяды, 2000. – С. 22.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 2.

³ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 210.

⁴ Малаков Д. Прибуткові будинки Києва / Дмитро Малаков. – К.: Кий, 2009. – С. 7; Шулькевич М.М. Київ (архітектурно-історичний нарис) / Михайло Миронович Шулькевич. – К.: Державне видавництво літератури з будівництва та архітектури УРСР, 1958. – С. 53.

⁵ Горбик В., Скібіцька Т. Андріївський узвіз, 18 – 20 ст. / В. Горбик, Т. Скібіцька // Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С. 160-161.

⁶ Сердюк О.М. Історичні особливості формування житла Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та сучасні засади його охорони: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 26.00.05 / О.М. Сердюк. – К., 2011. – С. 8.

⁷ Третяк К.О. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / К.О. Третяк. – К., 1999. – С. 1.

⁸ Шленский Д., Браславец А. Андреевский спуск. Культурологический путеводитель. – С. 39-40.

здійснена у відповідності до затвердженого плану, у разі невиконання цих умов, земля поверталась у власність міста¹. В. Кокорев уповноважив майора у відставці Григорія Щербакова, повідомити київську владу, що він відмовляється від придбаного ним місця біля Андріївської церкви і надає 5 тис. руб. сріблом з тим, щоб сума була використана на побудову альтанки в стилі російського зрубу та заведення саду на означеній території². Протягом двох років київська міська влада так і не прийняла рішення про використання грошей Кокорева. Парадокс справи заключався в тому, що ніхто не хотів займатись пожертвованими грошима і виконувати побажання Кокорева щодо їх використання. Очевидно, гроші б так і не були використані за призначенням, коли б у справу не втрутився Муравйов.

У вересні 1863 р. дійсний статський радник Андрій Миколайович Муравйов надав київському генерал-губернатору лист від Кокорева³, яким той уповноважував Муравйова «...занятися обделкою городского места, прилегающего к Андреевской церкви в Киеве, с разведением сада и устройством беседки с тем, чтобы из предназначенных им, Кокоревым, на этот предмет пяти тысяч руб., четыре тысячи употреблены были на устройство сада и беседки, а одна тысяча отложена была на ежегодный ремонт оных»⁴. Цьому передувало прохання Муравйова – «...я просил Кокорева поручить мне устройство этого сада...»⁵. Саме за сприяння і безпосередньої участі письменника справа зрушила з місця.

Проблемою стала та обставина, що земля довкола Андріївської церкви не належала ані церкві, ані її причту, і перебувала у приватній власності. Ще 1845 р. почалась справа з приводу місцевості довкола Андріївської церкви, вирішення якої пов'язано з Андрієм Миколайовичем Муравйовим. Статський Радник Попов, купуючи землю біля Андріївської церкви зобов'язався укріпити гору та

¹ Щітківський І. До історії забудування м. Києва на початку ХІХ століття / І.Щітківський // Київський збірник з історії й археології побуту й мистецтва. – К., 1930. – С. 321.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 17.

³ Держархів м. Києва, ф. 17, оп. 5, спр. 64, арк. 13.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 23-23 зв.

⁵ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 210.

побудувати довкола церкви огорожу, проте нічого з вищеназваного він не виконав. Земельна ділянка, призначена для побудови кам'яного будинку, що межувала з Андріївською церквою, була відведена ще в липні 1846 р.¹. Переписки-скарги, «паперова війна» за виконання Поповим зобов'язань тривала до того ж 1863 р., доки у справу не втрутився Муравйов. Так як він взяв на себе обов'язок на кошти Кокорева, влаштувати сад довкола Андріївської церкви (а частина цієї землі належала Попову), то він запропонував «...зачислить это пространство в городское ведомство, а Поповых от означенного обязательства уволить...», оскільки від спадкоємців Попових (сам Попов помер, так і не виконавши зобов'язань) «...нельзя ожидать выполнения означенного обстоятельства...»². Дана пропозиція була надіслана до генерал-губернатора та віддана на розгляд Київської міської думи. Міська ж Дума доручила провести слідство за позовом Муравйова про передачу частини землі Попова у міську власність. Інша ж земля довкола Андріївського храму, на якій проводились роботи, належала притчу церкви від 60-х рр. XIX ст.³, хоч справа з приводу дозволу на використання і забудову місцевості довкола храму тривала від 1839 р.⁴. Врешті Муравйову був виданий дозвіл на виконання вказаних робіт.

Тож спочатку Муравйов активно взявся за влаштування місцевості на Андріївській горі з тим, щоб «привести это место в приличный вид, дабы не повторился на нем прежний позор, если долго останется в запустении»⁵. Роботи йшли пришвидшеними темпами і вже 29-им вересня 1865 р. датований лист-прохання Андрія Муравйова до київського генерал-губернатора Олександра Павловича Безака. В ньому вказувалось, що за два роки Муравйов виконав прохання Кокорева, та зазначалося: «...и Ваше Высокопревосходительство

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 813, спр. 213, арк. 13.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 88, спр. 412, арк. 25-26.

³ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 61, 36 арк.

⁴ ЦДІАК України, ф. 182, оп. 1, спр. 76, 2 арк; Держархів м. Києва, ф. 19, оп. 2, спр. 25, 22 арк.

⁵ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 210.

изволили сами видеть, в какой вид приведена гора сия ныне, бывшая дотеле весьма безобразною»¹. Муравйов просив ще 500 рублів з тисячі, що зберігалась в міській думі, бо через пагорбисту місцевість земля осипається від підземних джерел, тож необхідні додаткові кошти на укріплення пагорбу. У відповідь генерал-губернатор запропонував міському голові виконати вимогу Муравйова. Роботами з влаштування місцевості на гроші Кокорева займався Санніков, який тоді проживав у Муравйова², «так как я сам (Муравйов – О.П.) был неопытен в земляных работах...»³. Але «...надеясь слишком на свое знание, он действовал опрометчиво и предпринял много лишнего в работах, что стоило довольно денег»⁴. При цьому роботи Саннікова заторкнули і підземні джерела, їх було засипано під час зведення терас для укріплення Андріївського пагорбу.

Страшна злива спровокувала обвал терас, зрозумілим стало, що необхідні значно більші кошти, вже з міського бюджету. «...Это произвело неудовольствие в гражданском начальстве, которое на меня обрушилось...»⁵ – занотував у спогадах Андрій Миколайович. В той час, коли стався обвал терас, Муравйов перебував у Петербурзі, його про це повідомили телеграмою, текст якої вдалося віднайти. Очевидно, тоді ж Муравйов дізнався про звинувачення київської влади, на що письменник відповів досить різким листом до київського генерал-губернатора Безака, у якому наголосив, що «кажется не с разрушением, но с обновлением местностей и древних святынь, соединена будет моя память в Киеве»⁶. На грані відчаю, Муравйов написав листа генерал-губернатору, у якому просив «...освидетельствовать опытному инженеру Кокоревское место и то, что было мною (Мурайовим – О.П.) сделано в продолжении двух лет для городского

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 31.

² Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 9.

³ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 210.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 115.

сада, а потом передать все сии работы специалисту по инженерной части...»¹. Оскільки внаслідок жахливої негоди зруйнувались тераси, «...таким образом дело это вышло из обыкновенных размеров и частными средствами нельзя продолжать работы...»². Таким чином, Муравйов просив і сподівався, «...что Вы (Олександр Павлович Безак – О.П.) окажете благосклонное участие Ваше, в таком деле, где может пострадать драгоценная для всех святыня великолепного храма, сооруженного на том месте, где Первозванный апостол воздрузил первый на Руси крест»³. Київський генерал-губернатор доручив інженеру генерал-майору Бобріщеву-Пушкіну засвідчити проведені роботи⁴.

За сприяння київського генерал-губернатора був дійсно створений комітет для засвідчення проведених земельних робіт довкола Андріївської церкви. Нам вдалося віднайти записку генерал-губернатора Безака до Муравйова від 6 жовтня 1865 р., у якій вказується і склад комітету, створеного під головуванням начальника Десятого Округу шляхів сполучення інженера генерал-майора Бобріщева-Пушкіна, члена Окружного правління інженер-підполковника Полібіна, одного з польових інженерів, губернського інженера Будівельного відділення Губернського управління, губернського архітектора, землеміра і міського голови⁵.

Навіщо був створений комітет, якщо роботи велися раніше? Логічним було створення комітету, до складу якого увійшли б спеціалісти з подібних робіт, перед їх початком. Причина створення комітету – засвідчення робіт, виконаних раніше, до того ж зрозумілим стало, що справа вимагає значно більших витрат. Адже Муравйов, будучи недосвідченим у подібних справах, судячи з усього, не користувався допомогою спеціалістів. Ми не знаходимо, у листах відправником, чи отримувачем яких був Муравйов до 1865 р., будь-яких вказівок на залучення

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 52, арк. 37.

² Там само, арк. 37 зв.

³ Там само, арк. 38 зв.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 68 зв.

⁵ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 7-7 зв.

до керівництва ремонтними роботами жодних інших людей, окрім Саннікова (а пізніше Семенова¹). Більше того, так як письменник посезонно жив в Києві, всі роботи у час його від'їзду оговорювались у переписці з Семеновим, у цих листах немає інформації про причетність до робіт спеціалістів з земляних робіт чи інженерів. Сам Семенов у своїх коментарях до листів Муравйова писав, що причиною створення комітету стала та обставина, що «работы по разведению сада и откосов около Андреевской церкви приняли дурной оборот и все насыпи от подземных родников оборвались»². За порадою саперного капітана, і фактичного керівника ремонтних робіт, Муравйов звернувся до генерал-губернатора з проханням назначити комісію з спеціалістів техніків, щоб приступити до радикального укріплення гори.

Вважаємо, що зі зверненням Андрія Муравйова до генерал-губернатора з проханням про створення комітету з спеціалістів можна виокремити інший етап участі письменника у справі довкола Андріївської церкви (ми свідомо не називаємо справу ремонтними роботами, адже участь Андрія Миколайовича в Андріївській церкві не обмежилась ремонтом). Тому від жовтня 1865 р. починається новий етап участі письменника у справі довкола Андріївської церкви – від цього часу у роботах починають брати участь професійні інженери та всі роботи контролює київська влада, хоч головою, ініціатором, а подекуди і натхненником робіт залишається Андрій Муравйов.

Отже, найперше у влаштуванні місцевості довкола Андріївської церкви Муравйов домігся очищення Андріївського узвозу від «домов терпимости и свалок нечистот»³. Цей акт, здійснений письменником, можна протрактувати у двох сенсах: будинок Андрія Миколайовича знаходився у безпосередньому

---

¹ Після одруження Санніков переїхав з будинку Муравйова і перестав брати участь у господарських справах (Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 11.)

² Там само.

³ ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 81, арк. 25.

сусідстві з «непотребними домами»¹, тож, очевидно, що особистий мотив у постійних клопотаннях письменника присутнім таки був. Тим не менше, вважаємо, що суспільна мотивація дій Муравйова була визначальною. Сам Андрій Миколайович записав у спогадах, що просто не міг залишатись байдужим до такого «поругання близької мне к сердцу святыни»². Другим напрямком участі Муравйова у справі Андріївської церкви стало влаштування присадибної території довкола церкви та обсадження пагорбу деревами за «кокорівські» кошти. Цю діяльність хронологічно можна датувати 1863 р. (цього року письменник надав київській владі листа з особистим дозволом Кокорева) – 1865 р. (виділяємо кінець аматорського засадження Андріївського пагорбу).

Приступаючи до відновлення Андріївської церкви, яка стала предметом особливих турбот Муравйова, він, насамперед, зайнявся «підхрамовою» її частиною, де в обширних підмурках «преполагалась некогда церковь, а между тем они были в совершенном запустении»³. Дійсно, в Андріївській церкві існувала тепла церква Св. Єлизавети⁴, що була влаштована 1858 р. зусиллями жертводателів⁵ в нижній частині храму⁶. Її освячував єпископ чигиринський Антоній⁷ (вікарій київської єпархії). Вдалося віднайти лист-прохання про влаштування теплої церкви за підписами церковнослужителів Андріївської церкви протоієрея І. Шаббатовича та дияконів І. Гуляницького та К. Воліковського, у якому вказана і причина прохання – холод восени та взимку, за якого просто неможливо

¹ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 208.

² Там само. – С. 208.

³ Семенов М. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 100.

⁴ В Києві існував приділ посвяти Св. Єлизавети в церкві Св. Апостолів Петра і Павла, проте в середині ХІХ ст. він був переосвячений в ім'я Алексія (Лебединцев П. Исторические заметки о Киеве. О преобразовании бывшего в Киеве на Подоле доминиканского костела Св. Николая в православную церковь во имя Св. апостолов Петра и Павла / Петр Гаврилович Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 233-234.)

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 719, арк. 1.

⁶ Титов Ф.И. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. – С. 83.

⁷ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 62, арк. 4.

здійснювати служіння у головному верхньому храмі¹. В Києві на 1864 рік було небагато теплих церков². Спеціально для влаштування цієї церкви, проводились роботи з укріплення підвальних приміщень Андріївської церкви, яким загрожувала руйнація³. З цією метою у 1853 р., за сприяння генерал-губернатора І.Васильчикова було утворено спеціальний комітет, який керував роботами з укріплення приміщень під церквою.

У власних спогадах Андрій Миколайович записав, що колишній протоієрей Андріївського храму (ймовірно, Іоан Шаббатович) звернув увагу Муравйова на цей склеп, що особливо цікаво – «предлагая устроить в нем для себя усыпальницу»⁴. Спочатку, зазначає Муравйов, він не думав про влаштування тут церкви, але оглянувши підземелля все ж вирішив реалізувати цю задумку. Семенов докладно описує благословення задуму спорудження церкви: «20 июля в три часа дня, мы отправились разсматривать темные своды под церковью, и камердинер в это время прибежал доложить о приезде митрополита Арсения... он поспешил выйти к гостю...повел его прямо в пещеру с просьбою благословить место для церкви преподобного Сергия»⁵. Сам Муравйов згадував, що отримав у київського митрополита благословення на влаштування церкви на Іллін день. 28-го липня цього ж року Андрій Миколайович вже офіційно (як того вимагав привід) звернувся до київського митрополита Арсенія (Московіна) із клопотанням влаштувати церкву, вказавши, що в обширних та глибоких підмурках Андріївського храму існує під вітарем підземний склеп «как бы нарочисто устроенный для церкви»⁶, і так як це підземелля тепле взимку і прохолодне влітку, то бажано було б влаштувати невелику церкву в ім'я преп. Сергія. У відповідь

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 830, спр. 144, арк. 1.

² Об устройстве теплых церквей // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 4. – С. 111.

³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 84, спр. 562, арк. 1-12.

⁴ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 215.

⁵ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 10.

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 836, спр. 203, арк. 1.

митрополит Арсеній дозволив побудову церкви, так як «склеп этот видел и нашел весьма пригодным для новой церкви»¹.

Вже у листі від 8 серпня 1864 р. московський митрополит Філарет (Дроздов) благословив наміри Муравйова щодо влаштування церкви в пам'ять преп. Сергія². Тоді ж Муравйов замовив у нього ікону преп. Сергія в самій обителі Святого – Троїце-Сергієвій лаврі³.

Андрій Миколайович зібрав 2 тис. руб. в «обеих столицах»⁴ на влаштування церкви преп. Сергія. Письменник сам займався внутрішнім оздобленням церкви, замовляв елементи убранства, що було переважно дерев'яним⁵. Чавунний подвійний іконостас для церкви пожертвував генерал-майор С.І. Мальцов⁶ (від початку існування церкви іконостас був дерев'яним, його замінили на чавунний у 1868 р.⁷ у зв'язку підвищеною вологістю дерев'яне оздоблення псувалось⁸). А.М.Муравйов був з дитинства вхожим в дім Мальцових⁹. С. Шереметєв у своїх спогадах про Муравйова писав, що у домі Мальцових Андрія Миколайовича приймали як людину близьку, майже рідну, і після смерті голови родини – Івана Якимовича, письменник зберіг близькі стосунки з його сином – Сергієм Івановичем¹⁰, він і подарував іконостас у церкву, влаштовану Муравйовим.

В жовтні церква була готова і освячена київським митрополитом Арсенієм, котрий «...остался весьма доволен ее сооружением и произнес по сему случаю

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 10-11.

² Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву. 1832 – 1867. – С. 618.

³ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 1.

⁴ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 100.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 852, спр. 350, арк. 1-1 зв.

⁶ Казанский П. Вказ. праця. – С. 374.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 756, спр. 227, 1 арк.

⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 852, спр. 350, арк. 1.

⁹ Муравьев А. Мои воспоминания // Русское обозрение. – 1895. – № 12, т. 36. – С. 591.

¹⁰ Шереметев С.Д. Домашняя старина. – С. 109.

трогательное слово»¹, у якому наголосив на подвижництві віри та благочесті преподобного Сергія². Храмові свята у церкві преп. Сергія здійснювались 5 липня липня та 25 вересня³.

Наталія Хохлова вбачає в побудові Сергієвої церкви символічний сенс. На її думку, за нею простежується історичний ряд: катакомбні церкви, київські печери, загалом ідея повернення до «правдивої», «чистої» віри перших християн була близька релігійній свідомості Муравйова⁴. Дійсно, символічною видається і посвята церкви в ім'я преподобного Сергія Радонезького, російська дослідниця припускає, що під склепінням храму, зведеного на тому місці, звідки «засяло світло істини» на Руську землю, Муравйов хотів возз'єднати пам'ять стовпів російської православної церкви – первоначальників Антонія та Феодосія Печерських, які уособлюють Південну Русь, та преп. Сергія «щоби пам'ять угодника Божого було широко шановано на півдні, як і на півночі Росії, поряд із преподобними Печерськими, у стопи яких він ішов»⁵. До освячення церкви посвяти преп. Сергія Київські єпархіальні відомості видрукували статтю, у якій також йшлося про своєрідне об'єднання традицій («преподобный Сергей, который для севера имеет почти такое же значение, как для нас преподобный Антоний – и вот, теперь эти два светильника как бы видимо объединяются»⁶). Дійсно, на чолі численного сонму руських сподвижників стоять три загальноросійські – преподобні Антоній і Феодосій Печерські та преподобний

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 216.

² Речь на освящение храма, под нижними сводами Киево-Андреевской церкви устроенного во имя Преподобного Сергия, Радонежского Чудотворца. Произнесена Высокопреосвященнейшим Арсением, митрополитом Киевским и Галицким 25 октября 1864 года. – К.: В Университетской типографии, 1864. – С. 6.

³ Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – С. 13.

⁴ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 161.

⁵ Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским. – Ч. 2. – С. 310.

⁶ Освящение вновь устроенного храма во имя преподобного Сергия, в фундаменте Киево-Андреевской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 21. – С. 670.

Сергій Радонезький¹. Якщо ідейне порівняння Сергія Радонезького та Феодосія Печерського видається логічним, адже навіть при порівнянні житій обох святих подвижників можна помітити багато спільного в життєвому шляху як Феодосія Печерського, так і Сергія Радонезького: в їх прагненні до монашества, поведінці як голів монастирів, не дивлячись на те що у часі та просторі їх розділяло кілька століть². То ідея сакрального місця тут видається не розкритою. Адже Андріївський пагорб не мав жодного відношення до Антонія з Феодосієм, так само як і культ печерських святих аж ніяк не є центральним, чи принаймні провідним у творчості Андрія Муравйова. Звісно, письменник «звертався» у своїх творах до печерських подвижників, зрештою розділ в «Киеве и его судьбе» присвячений Києво-Печерській лаврі, у якому він детально розглядає діяльність Антонія та Феодосія. Образ святого міста Муравйова, очевидно, був би не повним без печерських святих. Порівняння ж значення Сергія для Північної Русі з Антонієм та Феодосієм – для Південної зустрічаємо і в листі Андрія Миколайовича до митрополита московського Філарета (Дроздова): «пам'ять преподобного Сергия, который заменил вам здешних первоначальников Антония и Феодосия; он разделил с ними отечество иноков русских, усвоив себе весь север, как имя и благословение Печерских преимущественно на юге»³.

Крім того Сергій Радонезький з усіх російських святих був Муравйову особисто близький⁴. Муравйов був тісно пов'язаний і з Троїце-Сергієвою пустинню під Петербургом, і з Троїце-Сергієвою лаврою, засновником якої був

¹ Голубинский Е.Е. Преп. Сергей Радонежский и созданная им лавра / Е.Е.Голубинский // Жизнь и житие Сергия Радонежского. – М.: Сов. Россия, 1991. – С. 149.

² Васиховская Н.С. Феодосий Печерский и Сергей Радонежский – отцы-основатели «истинного монашества» на Руси / Наталья Сергеевна Васиховская // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2011. – Вып. 3. – С. 76.

³ Муравьев А.Н. Письмо из Киева. – С. 3-4.

⁴ Муравьев А. Путешествие ко святым местам... – С. 162.

преп. Сергій Радонезький¹. Врешті, перебуваючи у Петербурзі, він проживав на території Троїце-Сергієвого подвір'я в покоях митрополита Філарета (Дроздова). У описі колекції Муравйова, переданій спадкоємцями після його смерті у Церковно-Археологічний музей КДА, зазначається образ преп. Сергія у весь зріст², тож образ цього святого був в особистій молільні Муравйова.

У своїй праці, присвяченій відвідуванню Руських Святинь, Муравйов писав про власні подорожі по місцям Св. Сергія³. Повернувшись з подорожі на Схід, Муравйов привіз до Троїце-Сергієвої лаври деякі святині і церковні старожитності, за що отримав малий хрест з часткою мощей преп. Сергія (1850 р.), про що дізнаємось з листа московського митрополита Філарета до Муравйова (від квітня 1854 р.⁴).

Символічність заснування Муравйовим церкви посвяти Сергія Радонезького, очевидно, виявляється і у ролі самого святого. Адже Сергій Радонезький багато зробив для духовності північних земель, благословив Св. князя Дмитрія на боротьбу проти татаро-монгольської навали, та був засновником лаври. Святий відзначився своєю сподвижницькою роллю у захисті православ'я⁵. До того ж, час життя преподобного Сергія – фактично час виникнення Московської Русі⁶, тому ідейно Сергія Радонезького можна вважати своєрідним засновником православної традиції північних земель Русі.

Мету утворення церкви саме посвяти Сергія Радонезького Муравйов виклав у листі до митрополита Арсенія, в якому письменник відзначив, що просить «устроить небольшую церковь во имя преподобного Сергия, память коего здесь мало чествуется в народе по неимению в Киеве церковей во имя сего великого

¹ Киркевич В. Собор Святого Владимира в Киеве. Историко-искусствоведческий очерк / Виктор Киркевич. – К.: Задруга. – С. 18.

² Петров Н. Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской Духовной Академии. – С. 207.

³ Муравьев А.Н. Мысли о православии при посещении Святых Русской. – С. VII.

⁴ Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву... – С. 454.

⁵ Киркевич В. Собор Святого Владимира в Киеве. – С. 18

⁶ Флоренский П. Троице-Сергиева лавра и Россия / П. Флоренский // Жизнь и житие Сергия Радонежского. – М.: Сов. Россия, 1991. – С. 276.

угодника Божия»¹. На час Муравйова церкви посвяти Сергію в Києві справді не існувало².

Муравйов залишив докладний опис церкви, що є особливо цінним, адже церква наразі не збереглася, у спогадах письменник зазначив, що замовляв ікони в лаврі, і від початку старався надати їм погребального значення³. Церква мала форму восьмиконечного хреста. В середині вівтаря, за словами Муравйова, між трьох Святителів Грецьких (Св. Василій Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст) і трьох Київських і Московських (Петра, Алексія, Іони), Господь на горньому місці зображений як в Апокаліпсисі, серед світильників, бо він тримає ключі пекла і смерті, а над ним Східна Божа Матір в іконографічному типі Нерушимої стіни Софійського собору. При цьому він зазначив, що ці картини і оздоблення йому нагадували римські катакомби. Священник Андріївської церкви Павло Подвисоцький також писав про те, що у всіх іконах, що прикрашали храм преп. Сергія, проведена думка про загробне життя і сам Андрій Миколайович називав цю церкву усипальницею⁴. Щодо термінів, якими письменник називав церкву, то зазначено – «теплая», «подземелье» (хоча підземеллям це приміщення назвати важко, так як воно розташовувалось на першому поверсі Андріївської церкви, не «під землею» в прямому сенсі слова), «пещерная» (що також пояснює контекст ідейного поєднання Антонія та Феодосія з Сергієм). Після смерті тіло Андрія Муравйова було поховано під склепінням Андріївської церкви⁵, саме у цих підвальних приміщеннях церкви преп. Сергія⁶, де на пропозицію Семенова

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 836, спр. 203, арк. 1 зв.

² Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. – С. 49.

³ Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительна часть. – С. 216.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 765, спр. 617, арк. 11.

⁵ Кальницький М. Могила Муравйова А.М. / Михайло Борисович Кальницький // Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С. 166.

⁶ Некролог // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 17. – С. 499.

членами Свято-Володимирського братства було поставлено кращу ікону з колекції братства та лампаду¹.

Описуючи влаштування церкви, письменник постійно називав підвальні приміщення храму катакомбами, а у листі до Семенова – печерною церквою². Ймовірно, що Муравйов у влаштуванні церкви посвяти Сергія Радонезького втілює у життя ідеал власного релігійного світогляду – церкви перших християнських общин, не даремно він порівнював внутрішнє оздоблення церкви з римськими катакомбами. Припускаємо, що ідеї Муравйова щодо повернення до апостольської Церкви були широко відомі його особистому оточенню. С.Шереметєв порівнював печери Києво-Печерської лаври з Римом, проводячи паралелі знову ж таки з катакомбами – «этот подземный мир, подобно подземному Риму, озарил светом истинным Землю Русскую»³. Близький знайомий Муравйова, відомий поет Федір Тютчев, вихований як і Андрій Миколайович С. Раїчем⁴, неодноразово був гостем письменника в Києві та присвятив Муравйову вірш⁵, теж називав Київ містом катакомб⁶.

Влаштувавши у нижній частині Андріївського храму церкву преподобного Сергія, Муравйов почав активно думати про відновлення верхньої церкви⁷. Власне брати безпосередню участь у роботах довкола Андріївського храму

¹ Протокол заседания совета киевского Свято-Владимирского братства, бывшего 1-го октября, 1874 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 23. – С. 276.

² Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 37.

³ Шереметев С. Киев / Сергей Дмитриевич Шереметев. – СПб: Типография М.М.Стасюлевича, 1893. – С. 10.

⁴ Аксаков И.С. Федор Иванович Тютчев (Биографический очерк) / Иван Сергеевич Аксаков. – М.: Типография В. Готье, 1874. – С. 15; Рогов К.Ю. К истории «московского романтизма»: кружок и общество С.Е. Раича / К.Ю. Рогов // Лотмановский сборник. – М.: Издательство РГГУ «О.Г.И.», 1997. – С. 523-576.

⁵ РГАЛИ, ф. 505, оп. 1, д. 83, л.1.

⁶ Тютчев в письмах и дневниках членов его семьи и других современников. 434. Эрн. Ф. Тютчева – К. Пфеффелю // Литературное наследство. – М.: Наука, 1989. – Т. 98, кн. 2. – С. 405.

⁷ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 100.

письменник почав з 1863 р., коли Андрій Миколайович взявся за влаштування саду на гроші Кокорева.

Вже наступного 1864 р. Андрій Миколайович опублікував «краткое, но сильное воззвание»¹ про долю Андріївської церкви – стаття вийшла без підпису у «Віснику Південно-Західної та Західної Росії». Основна її мета – звернути увагу на руйнацію пам'ятки («...чудному зданию угрожает опасность, но об этом только молча пожимают плечами!»²) була досягнута. Необхідними були кошти на проведення капітального ремонту не лише самої будівлі, а й укріплюючі заходи, що стосувались пагорбу. Проте від початку і цілком усвідомлено пріоритет було зроблено на ремонт і відновлення церкви: роботи з укріплення пагорбу на 1865 рік планувалося провести поперехові, а основні зусилля були зосередженні довкола храму. Втім, переписка з приводу укріплення Андріївського пагорбу тривала ще від 1861 р., коли внаслідок негоди в Києві відбувся зсув гори, на якій розташована церква Св. апостола Андрія Первозванного³. На весні 1861 р., коли почалося танення снігу, на київських пагорбах утворилися обвали і зсуви, не стала винятком і Андріївська гора: через підвищену вологість вона втратила стійкість, що стало загрожувати самій церкві⁴. Дослідити причини зсувів доручили київському інженеру Клименку, він склав стратиграфію ґрунту схилу, визначив кут його нахилу, і зробив висновок, що у разі невтручання (тобто відсутності робіт по укріпленню) схилу загрожує сповзання⁵. За висновками спеціально складеної з членів інженерно-будівельного відомства комісії, причиною цих явищ була наявність двох басейнів джерельної води, які розріджували ґрунти⁶. У вересні 1861 р. інженер-полковником Полібіним була закінчена розробка проекту

¹ Там само. – С. 101.

² Муравьев А.Н. Судьба Андреевской церкви в Киеве. – С. 73.

³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 1 б – 1 зв.

⁴ Там само, арк. 1-1 зв.

⁵ Мироненко О.К. Андріївська церква (історико-архітектурний нарис) / Олександр Костянтинівич Мироненко. – К.: Будівельник, 1978. – С. 56.

⁶ Дегтярьов М.Г., Корнеєва В.І. Андріївська церква / М.Г. Дегтярьов, В.І. Корнеєва. – К.: Техніка, 1999. – С. 61.

укріплення Андріївського пагорбу зі створенням спеціального водоприймача. Цього ж року Управління округу шляхів сполучення затвердило проект водостоків конструкцій¹. Проект Проскуракова передбачав утворення системи колодязів. На виконання таких робіт необхідна була мінімальна сума у 300 руб., роботи ж пропонувалось виконувати силами арештантів. Проте категорично проти влаштування колодязів виступив інженер генерал-майор, начальник Десятого округу шляхів сполучення Бобріщев-Пушкін (був членом Св. Володимирського братства разом з А.М.Муравйовим²). На його думку, колодязі могли лише зашкодити горі, і єдино вірним тимчасовим заходом з укріплення пагорбу може бути побудова продольної канави³. Думки інженерів розійшлися: Полібін, Людевич та Бокшанський одноголосно підтримували проект побудови колодязів, тоді як Бобріщев-Пушкін висловлював категоричну незгоду з таким рішенням.

Проте, як красномовно відзначив Андрій Муравйов у своєму листі від 2 листопада 1865 р. до київського генерал-губернатора О. Безака, «...в теченні многих лет составлялись сметы для укрепления горы, но до сих пор ограничивались одними только проектами, не приступая к делу»⁴. Тут же Андрій Миколайович відзначив, що у 1865 р. створено новий проект з укріплення пагорбу, цього разу кошторис склав 27 тис. руб. Проте, на думку письменника, і цей проект фактично залишиться нездійсненим через його дорожнечу, тому він просив терміново виділити хоча б 1750 руб. для відновлення верхньої паперти, доручивши при цьому догляд за справою досвідченому інженеру округу шляхів сполучення. Зазначені кошти виділені були лише у листопаді 1865 р. після численних листів Муравйова, у одному з яких Андрій Миколайович наголосив, що «уверен, что ежели о том доложено было Государю Императору, то не пожалел бы он каких нибудь 10-ти тыс. рублей для сохранения храма

¹ ЦДІАК України, ф. 692, оп. 1, спр. 7047, арк. 1.

² Держархів м. Києва, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 6 – 6 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 21 зв.

⁴ Там само, арк. 61.

Первозванного»¹. Навряд чи це твердження можна назвати голосливим, ймовірно, Муравйов попереджав київську владу, що у разі невтручання у справи, він звернеться до імператора. Задовольнившись на 1865 рік незначними укріпленнями пагорбу, всі зусилля були кинуті на відновлення храму та пошуки коштів задля цього.

У своїх спогадах Муравйов писав, що звернувся до міністра внутрішніх справ (П.Валуєва) з листом, у якому «...изобразил я резкими чертами опасность, угрожающую изящному храму, и то, что необходимо для его обновления, предоставив при этом и смету сих расходов»². Михайло Семенов у власних спогадах писав, що кошторис, складений Муравйовим, вимагав витрат до 37 тис. рублів. З допомогою П. Батюшкова, який в той час завідував будівництвом церков у західному краї, частина суми була отримана³ – йому вдалося випросити у імператора 10 тис. рублів для відновлення храму. Насправді ж згідно віднайдених архівних документів, розробкою кошторису необхідного для виділення коштів на ремонт храму, займався підполковник Генерального штабу Вісковатов, сам проект був готовий вже у грудні 1865 р.⁴. Крім того, як вдалося встановити за допомогою численних архівних джерел, від початку кошторис включав в себе лише витрати на відбудову церкви. Тобто Вісковатов, провівши ретельне обстеження храму, підготував проект його ремонту, вартість якого склала 10 тис. руб. Павло Подвисоцький у своєму звіті до генерал-губернатора від 19 грудня 1865 р. писав, що до складу кошторису Вісковатова не включено витрат, пов'язаних з укріпленням пагорбу, тому що він ще не зібрав необхідних даних⁵. Сума ж у 37 тис. руб., яка вказана у спогадах Андрія Муравйова – загальна, вона включала в себе витрати на відбудову храму та на заходи з укріплення пагорбу, її

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 87 зв.

² Муравьев А. Мои воспоминания. Заключительная часть. – С. 216.

³ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 15.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 838, спр. 15, арк. 1-1 зв.

⁵ Там само, арк. 1 зв.

визначили вже після обстеження пагорбу, а отже Андрій Миколайович ніяк не міг одразу скласти кошторис з проханням про виділення коштів.

Для усвідомлення розміру суми, необхідної для проведення ремонту Андріївської церкви, для прикладу можна привести відомість приходу грошових сум, щоправда за 1860 – 1861 рр. (єдині відомості, складені П.Подвисоцьким, що вдалося віднайти: річний прибуток церковного приходу за 1860 р. склав 2637,55 руб. сріблом¹). Вважаємо, що і у 1865 р. прибуток не зазнав суттєвих змін, адже ні статус церкви (яка була безприходною), ані її приналежність до будь-якого відомства не змінилися. Тож у будь-якому випадку, припускаємо, що на 1860-ті рр. річний дохід Андріївської церкви не перевищував 3 тис. руб. сріблом. Для збільшення прибутків церкви, які б можна було використовувати на її потреби, в тому числі і на ремонтні роботи, у 1865 р. Павло Подвисоцький намагався дістати дозвіл на відкриття лавки для продажу ікон при церкві². Проте у такому проханні причту було відмовлено, що не завадило Подвисоцькому самовільно влаштувати торгівлю, за що настоятелю Андріївської церкви довелось відповідати перед Консисторією, за вчинений «проступок против благоустройства»³.

Врешті 1866 р. було створено комітет, метою діяльності якого стала організація ремонтних робіт довкола Андріївського храму та укріплення пагорбу⁴. Вказівку на точну дату створення комітету знаходимо у спогадах Михайла Семенова, який вказує, що в результаті розпорядження генерал-губернатора від 9 червня 1866 р., по приїзді Андрія Миколайовича з Петербургу, був створений Тимчасовий Господарський комітет⁵. Перше його засідання відбулось 7 липня 1866 р., про що Муравйов повідомив у листі до митрополита Арсенія⁶. Очевидно, що утворення комітету було пов'язано з тим, що у 1867 р. мало відбутися

¹ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 65, арк. 1 зв.

² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 837, спр. 257, арк. 1 – 1 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 758, спр. 1271, арк. 1 зв.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 838, спр. 15, арк. 3 зв.

⁵ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 15.

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 838, спр. 15, арк. 5.

святкування столітнього ювілею церкви, тож її необхідно було відремонтувати. Значна частина архіву цього комітету збереглася і перебуває у Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки у фонді Муравйова та Семенова¹. На підставі цих документів російська дослідниця Наталія Хохлова відновлює склад Комітету, до якого увійшли: священник Андріївської церкви протоієрей Павло Подвисоцький², губернський інженер (інженер-капітан) Олексій Проскураков, колезький секретар Васильєв, підпоручник Семенов (діловод). Тимчасовими членами (на початку робіт) були: військовий інженер, підполковник Зверєв і архітектор Юргенс³. За віднайденою перепискою між Андрієм Миколайовичем, генерал-губернатором та київським митрополитом впевнено можемо назвати ще одного повноправного члена комітету з відбудови Андріївського храму – підполковника Вісковатова⁴. Проте він не став членом комітету з проведення укріплювальних робіт на Андріївській горі: у січні 1869 р. Вісковатов попросив звільнити його зі складу комітету у зв'язку з відсутністю досвіду у справах укріплення ґрунту⁵. Безпосереднім головою комітету був сам Муравйов. Вдалося віднайти лист Муравйова в якості голови комітету від 7 липня 1866 р., у якому вказано, що цього числа відбулось перше засідання комітету. За листами Андрія Миколайовича цього часу, адресованими до Безака, зрозуміло, що він сам просив про затвердження у складі комітету Михайла Семенова, який отримав інженерну освіту у Петербурзі та був секретарем і напарником Муравйова у його ініціативах, пов'язаних з Андріївською церквою. Також дізнаємось про ще одного фактично члена комітету – полковника Людевича: оскільки Полібін виїхав з Києва, то досвідчений інженер Людевич обіцяв час від часу наглядати за роботами⁶.

¹ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 166.

² «7 июля 1866 г. назначен Членом Комитета учрежденного для исправления Андреевской церкви и укрепления горы.» (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 832, арк. 11 зв.)

³ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 167.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 838, спр. 15, арк. 3 зв.

⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 227 – 228.

⁶ Там само, арк. 146.

Очевидно, що створення даного комітету було пов'язано зі зміною позиції Андрія Миколайовича по відношенню до ремонтних робіт. Адже від початку проведення будь-яких робіт довкола Андріївської церкви (насадження дерев, укріплення пагорбу, побудова терас) Муравйов не користувався допомогою спеціалістів. Роботами керував сам письменник, а у час відсутності Андрія Миколайовича в Києві керівником роботи Комітету був Михайло Семенов.

Додатковим і безперечно цінним джерелом для дослідження діяльності Комітету є листування Муравйова з Семеновим. Адже до 1868 р. Муравйов проживав у Києві посезонно, влітку і восени, а на зиму повертався до Петербургу. Практично кожен лист Муравйова до Семенова цього часу присвячений роботам довкола Андріївської церкви. Як писав сам Андрій Миколайович у своєму листі від 24 лютого 1868 р., комітет для того і був створений, щоб керувати господарством та паперами¹. Причому, за свідченням цих же листів, досить довго комітетом не велося жодних фінансових документів чи звітів. Спочатку цим займався Семенов, оскільки у листі від 20 лютого 1868 р. Муравйов наставляв Семенова: «не запутайся при составлении отчета»². Так тривало доки фінансова діяльність комітету не почала перевірятись. Муравйов писав до М. Семенова, що його непокоїть питання з контролю, тому що жодного кошторису чи звіту витрат не існувало. За словами самого Андрія Миколайовича, це пояснювалось тим, що необхідність робіт відкривалася поступово, тож повний кошторис як такий зробити було неможливо. З цієї причини Муравйов просив капітана Проскуракова створити такий кошторис, щоб надати його в контроль, як загальний звіт по всіх роботах у храмі.

Головну увагу протягом 1866 – 1867 рр. було приділено храмові, оскільки необхідно було встигнути завершити його ремонт до ювілею (19 серпня 1867 р.)³. Організація комітету, активні ремонтні роботи у церкві, що заторкнули як

---

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 45.

² Там само. – С. 43.

³ Хохлова Н. Діяльність Андрія Муравйова в Києві... – С. 167.

внутрішнє, так і зовнішнє убранство храму, відбувались пришвидшеними темпами. Церква була знову відштукатурена, всі орнаменти позолочені, іконостас поновлено, галерея замість залізних плит, вистелена асфальтом¹. Зусиллями Андрія Муравйова, який звернув увагу своїми численними клопотаннями на жалюгідний вигляд церкви, завдяки його безпосередньої організації і керівництва ремонтними роботами вдалося відновити зовнішнє і внутрішнє убранство Андріївського храму.

Проте після урочистого відзначення 100-літнього ювілею Андріївської церкви Комітет не припинив діяльності, адже заплановані масштабні роботи з укріплення пагорбу не проводились. Вже у вересні 1867 р. Андрій Муравйов звітував генерал-губернатору, що роботи з укріплення Андріївської гори почнуться на весні 1867 р., а поки що комітет буде займатись попередньою підготовкою². У зв'язку із затримкою проведення укріплювальних робіт Андрій Миколайович просив Безака клопотати перед міністром фінансів про продовження кредиту на рік, тобто до 1-го червня 1869 р. Решту суми вдалося отримати завдяки клопотанню Безака, який через міністра внутрішніх справ випросив дозвіл на відпуск коштів на укріплення пагорбу, згідно кошторису, у сумі 26 тис. рублів³. Зрештою вже 3-го жовтня 1869 р. Андрій Муравйов звітував генерал-губернатору про завершення комітетом робіт з укріплення Андріївської гори, і надав всі звіти, тому від цієї дати комітет припинив своє існування⁴. Щоправда заходи виявились тимчасовими: вже у вересні 1871 р. статським інженером Шумським була подана записка про засвідчення пошкоджень Андріївської та Александрівської гір з пропозиціями щодо їх нового укріплення⁵.

---

¹ Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – С. 7.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 151.

³ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 14.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 92, спр. 54, арк. 239.

⁵ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 67, арк. 6 – 7 зв.

Нам вдалося віднайти фотографічні знімки Андріївської церкви, на яких видно сам пагорб¹. На знімках, датованих 1846 – 1853 рр., видно, що пагорб не засаджений – на той час на цих землях не було жодного дерева чи куща². На значно пізніших знімках церкви, датованих 1890-ми рр., пагорб рясніє деревами та бузковими кущами³ (Муравйов виконав прохання Ремезова і побажання Спарро 40-х рр. XIX ст. щодо засадження пагорбу), їх в'яжуче коріння було необхідним для попередження сповзання пагорбу⁴.

Підготовка Андріївської церкви до відзначення ювілею висвітлювалась київською пресою. У газеті «Киевлянин» у липні 1867 р. було опубліковано замітку про дари імператора для храму, у якій вказувалось, що всім відомий паломник А.М. Муравйов клопотав перед імператором, і доклав значних зусиль, щоб до святкування Андріївська церква набула «благолепного вида»⁵.

Спеціально до ювілею храм не лише приводився в порядок, але йшлося навіть про відновлення зовнішнього вигляду церкви у первоздатності. З цією метою у старожилів Києва та людей, які пам'ятали внутрішній вигляд храму, збирали свідчення про його внутрішнє убранство⁶. Таким чином, вдалося відновити місце розташування «царського місця» в Андріївській церкві. Оскільки церква засновувалась як «государева», то у ній від початку існувало царське місце, оздоблене червоним оксамитом і сукном, із золотим різьбленням та орлами. За свідченнями священника Модеста Залеського, «царське місце» у 1835 р. за наказом митрополита Євгенія (Болховітінова) було ліквідовано, як таке, що з часом втратило належний вигляд⁷.

¹ ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, од. обл. 0-72193, 1875 р.

² ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 87, арк. 2.

³ Там само, арк. 4, 5, 6; ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, од. обл. 0-188952.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 67, арк. 7 зв.

⁵ Дары Августейшего Царского дома в Киево-Андреевскую церковь // Киевлянин. – 1867. – № 88. – С. 347.

⁶ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 23 зв. - 24 зв.

⁷ Там само, арк. 24.

До свята імператор пожалував на користь церкви Святе Євангеліє у срібному визолоченому окладі з образами 4-х євангелістів, а також ікону Спасителя; від імператриці – блакитне соборне облачення з Андріївськими хрестами¹. На той час ризи кольору Андріївської стрічки з хрестами цього ордену «пришли в столь ветхое состояние, что не могут быть употребляемые при торжественных богослужениях»².

У київських газетах підкреслювалось, що імператор та імператриця робили пожертвування для цього важливого для Росії храму³, з тим, щоб в день 19-го серпня ці дари були використані при здійсненні урочистого богослужіння⁴. Андрій Миколайович написав вдячні листи імператорській родині за дари для храму, вказавши при цьому, що вони служать втіхою не лише для «священнослужителей сего храма, но и всех благочестивых богомольцев, которые его посещают и в нем возносят теплые молитвы о благоденствии Царствующего Дома»⁵.

Від Міністерства внутрішніх справ Андріївська церква отримала дві ікони візантійського стилю в багатих кіотах із зображеннями на одній – святих, тезоіменитих царському подружжю, за яких церква існувала, й на другій – святих, які відзначаються у день освячення храму – 19 серпня⁶. Зберігся навіть лист із канцелярії з забезпечення сільського духовенства і побудови православних церков про передачу поштою образів, писаних академіком Солнцевим, для церкви Святого апостола Андрія Первозванного⁷.

¹ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 27.

² ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 21.

³ Еще Монарший дар в Киево-Андреевскую церковь // Киевлянин. – 1867. – № 10. – С. 399.

⁴ Монарший дар в Киево-Андреевскую церковь // Киевские губернские ведомости. – № 101. – 1867. – С. 404.

⁵ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 13.

⁶ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 27-28.

⁷ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 19.

З числа ікон, пожалуваних імператором західним церквам, завідуючий справами із забезпечення сільського духовенства і побудови православних церков П. Батюшков передав Андрію Муравйову для Андріївської церкви спеціально до 100-літнього ювілею храму Св. ікону Господа Вседержителя у срібній визолоченій ризі, що волею випадку була отримана у Києві в той самий день, «когда мы праздновали чудное спасение нашего возлюбленного Государя»¹.

До свята Андріївської церкви митрополит Арсеній подарував у храм картину Бориспольця², на якій зображалась проповідь Андрія Первозванного в Києві³. Митрополит Арсеній відправив картину Муравйову ще 1 червня, привіташи письменника з майбутнім торжеством, «усматривая во всем этом Ваше (Муравйова – О.П.) похвальное содействие»⁴. Сам Муравйов мав замовити для картини раму з позолотою «так, чтобы она соответствовала прочим украшениям храма»⁵. Художник Борисполець, написав це зображення в Парижі, і у 1866 р. подарував картину митрополиту київському Арсенію⁶. Граф Шереметєв подарував до свята Андріївській церкві картину «Вибір віри князем Володимиром»⁷.

Після замаху на життя імператора, Муравйов написав ще одного листа, у якому підкреслив значення православної віри, і в цьому сенсі Андріївської церкви. Письменник, зокрема, відзначив, що у храмі Первозванного, «который обновляется щедротами Царскими ко дню его столетнего юбилея, благочестивые молитвенники не перестанут и в будущия времена, возносить благодарные молитвы к Богу, дивно спасшему их возлюбленного Государя, во свидетельство милости Своей к Верным чадам Православной церкви и в знамение иноверным»⁸.

¹ Там само, арк. 26.

² ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк, спр. 1005, 5 арк.

³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 839, спр. 123, арк. 2.

⁴ ІР НБУВ, ф. 230, спр. 66, арк. 17.

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 839, спр. 123, арк. 2 зв.

⁶ Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – С. 10.

⁷ Литвинчук Ж.Г. Андріївська церква. Путівник. – С. 48.

⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 839, спр. 123, арк. 5 зв.

Нагадаємо, що 1858 р. вдалося передати часточку мощів Андрія Первозванного до Андріївської церкви, дозвіл на що Андрій Миколайович отримав лише завдяки своїм особистим зв'язкам та клопотанню перед імператором. Під час торжества мощі посіли місце головної святині Андріївського храму, й у хресному ході обносились навколо церкви¹.

У своєму описі столітнього ювілею Андріївської церкви, що був також опублікований у скороченому вигляді у газеті «Киевлянин», Андрій Муравйов наголосив, що «все было устроено, чтобы придать торжеству церковному подобающее великолепие и знаменательность»². Врешті 19 серпня було урочисто відзначено ювілей Андріївської церкви, на якому була присутня, за словами Семенова, вся військова й цивільна влада. Службу правив митрополит з двома архієреями: вікарієм Київським і єпископом Полтавським Іоанном, який спеціально приїхав цього дня.

Після, так би мовити, офіційної частини святкування відбулося частування в будинку «виновника торжества»³, якому клір підніс срібний кошик для хліба. На чествування до будинку письменника були запрошені представники духовенства, генералітету та київської влади⁴. Дійсно, збереження Андріївської церкви як пам'ятки архітектури, і відновлення її величі як сакрального скарбу Києва, відбулося цілком і повністю стараннями Андрія Муравйова, який доклав значних зусиль до організації ремонтних робіт довкола церкви та увійшов в історію міста як «благотворитель сего храма»⁵. Після відзначення ювілею, Андрій Миколайович клопотав перед генерал-губернатором з приводу нагородження учасників відновлювальних робіт, його помічників, старост Андріївської церкви

¹ Юбилей Андреевской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 18. – С. 555.

² Юбилей Андреевской церкви // Киевлянин. – 1867. – № 103. – С. 406.

³ Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – С. 27.

⁴ Столетний юбилей Киево-Андреевской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 17. – С. 548.

⁵ Захарченко М.М. Киев, теперь и прежде / М.М. Захарченко. – К.: Паровое Лито-Типографическое заведение С.В. Кульженко, 1888. – С. 211.

С.Бурмістрова (був старостою з 1860-го р.¹) та Кулакова срібними медалями з надписом «за усердие»².

Символічним видається і той факт, що до свого 100-літнього ювілею церква отримала в подарунок дві картини – «Проповідь апостола Андрія» і «Вибір віри князем Володимиром»³. Таким чином, у храмі посвяти янгола Андрія Миколайовича опинились зображення двох святих, які займали, безперечно, центральне місце в релігійній свідомості письменника. Муравйов віддавна пов'язував Св. апостола Андрія Первозванного з початками християнства на землях майбутньої Русі, та шанував Св. Володимира як поширювача християнства у Руській державі. Обидві постаті є ключовими у творчості духовного письменника, більшість київських проектів та ініціатив А.М.Муравйова пов'язана з іменами цих Святих.

---

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 832, спр. 252, арк. 3.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 46, спр. 401, арк. 5 зв.

³ Литвинчук Ж.Г. Андріївська церква. Путівник. – С. 43.

ВИСНОВКИ

Тема діяльності Андрія Муравйова у Києві в історіографії висвітлена недостатньо і потребує ретельного дослідження у зв'язку з непересічною значущістю його внеску в формування образу та формулювання ідеї Києва. Нашими попередниками фрагментарно досліджені окремі аспекти життя письменника, здебільшого, «до київського» періоду. Наявну історіографію умовно поділяємо на три осібних періоди. Перший – імперський, у якому окремо виділяємо «посмертні публікації»: одразу після смерті письменника виходили роботи про нього, проте вони носили переважно некрологічний характер, відтак змальовували А.М.Муравйова виключно в позитивному світлі та внаслідок жанрових особливостей не містили значної фактологічної інформації. Тим не менше, некрологи були як офіційними (подавали публічний образ письменника), та неофіційними, що належали перу близького кола осіб А.М.Муравйова. Цей період, репрезентований текстами сучасників письменника, є доволі показовим, адже саме в цей час формується образ Муравйова – поборника православ'я. Даний період носив суб'єктивований характер, залежний від ступеня наближення й особистого ставлення автора до Андрія Миколайовича. Окремо виділяємо біографічні студії О. Третьякова, оскільки дослідник не був знайомий з письменником, а взурувався на твори попередніх авторів. В радянський період вивчення життя і творчості А.М.Муравйова залишались «забороненими», адже тематика творчості письменника стосувалась здебільшого історії Церкви та християнства та не була предметом дослідження з ідеологічних причин. Від 90-х років ХХ ст. триває третій, сучасний період історіографії, в цей час перевидаються численні праці Андрія Миколайовича, з'являються перші роботи про нього, засновані на принципово новій методології, ознаками цього періоду є широка тематика досліджень та залучення значного кола джерел. Проте сучасна

історіографія досліджень Андрія Миколайовича обмежується «до київським» періодом, внаслідок об'єктивних та суб'єктивних факторів. До об'єктивних відносимо значне скорочення видання А.М.Муравйовим праць у київський період (пік творчості Муравйова-духовного письменника припадає на московсько-петербурзький час його життя), до суб'єктивних – відсутність інтересу російських дослідників до київського періоду життя письменника.

Стан джерельної бази теми визначається наявними опублікованими та неопублікованими джерелами. Їх можна поділити на кілька груп відповідно до ступеня інформативності. В першу чергу це джерела «внутрішнього» походження – власні спогади Андрія Миколайовича, використання інформації яких вимагає верифікації. До даної групи джерел також відносимо його приватні та «публічні» листи та літературні праці у яких в більшій чи меншій мірі висвітлено образ Києва Муравйова. Другорядними джерелами є спогади сучасників Андрія Муравйова про нього, що мають різні рівні інформативності, та вимагають обережного ставлення, адже становлять «суб'єктивовану» групу джерел. Разом з тим, даний вид джерел є особливо цінним для дослідження історії особистості в контексті епохи. На жаль, матеріали присвячені Андрію Муравйову не становлять окремого особового фонду, проте загалом інформативний потенціал українських та російських архівів дозволяє верифікувати джерела персонального походження, внести корективи у трактування подій сучасниками А.М.Муравйова, а також дослідити невідомі аспекти діяльності письменника в Києві. Загалом стан джерельної бази вважаємо таким, що дозволяє в повній мірі дослідити життя та діяльність Андрія Муравйова у Києві.

Знайомство письменника з Києвом відбулось за особливих обставин, яким він в час редагування спогадів надав сенсу своєрідного «спасіння вірою». Постійними чинниками, що впливали на життя духовного письменника та особливо на вибір його місця проживання були передвизначення та «провидіння Боже». А.М.Муравйов підкреслював «допомогу» вищих сил у придбанні київської землі. Влаштування київського маєтку Муравйов так само осмислив як провиденцію

Божу: символічними видаються йому дати придбання земельної ділянки (30 червня – день дванадцяти апостолів), та закладення будинку (15 липня – день Св. рівноапостольного князя Володимира). Саме місце було надзвичайно важливим для релігійної свідомості А.М.Муравйова не лише тому, що ділянка придбаній землі знаходилась поруч з церквою посвяти Св. апостола Андрія Первозванного, й мала глибокий історичний сенс (письменника приваблювала «історична пам'ять» місцевості). Київський будинок мав особливе значення для Андрія Миколайовича і тому, що це був перший власний дім письменника.

Образ Києва для Муравйова формувався поступово, зі зміною світогляду самого письменника. Проте Київ для письменника – насамперед, осередок святинь. Своєю діяльністю Андрій Муравйов прагнув зберегти старий Київ, відбудувати його святині, повернути Києву роль православного центру Російської імперії. Вважаємо, що образ Києва Муравйова включав кілька сенсів, котрі можна накласти на семіотичну концепцію Ю. Лотмана, та пов'язати з уявленням часу Августина Блаженного. У такому трактуванні складові образу Києва мають наступну послідовність (хоч ці складові переплітаються між собою): минуле (історичний контекст київських старожитностей), сучасне (православ'я, відновлення його величі), майбутнє (Київ має стати російським православним центром, на протиположності латинському, польському впливу в місті). До кожного з означених трактувань письменник доклав зусиль безпосередньо: він брав участь у відбудові київських святинь переважно давньоруського періоду; був автором численних праць з історії православ'я, що між іншим носили місіонерський характер; був учасником, а пізніше очолив Київське Свято-Володимирське братство, метою якого була боротьба з латинським впливом у південно-західному краї. Вважаємо, що Київ для Андрія Муравйова став тим Домом, якого письменник ніколи не мав. Цей Дім Муравйова може розглядатися у кількох аспектах: місто, як Дім християнства (що пов'язувалось у свідомості Муравйова з апостолом Андрієм Первозваним, що приніс на ці землі початки християнства); як Дім Росії (в духовному та історичному контексті (Київська Русь); та Дім

особистий (в Києві письменник побудував свій особистий будинок, поруч з церквою посвяти власного патрона).

Провідну роль у діяльності Андрія Миколайовича в Києві займало поширення двох культів – Святого апостола Андрія Первозванного та Святого рівноапостольного князя Володимира. Більшість київських ініціатив письменника пов'язані з іменами цих святих. Пояснюємо дану обставину релігійним святоглядом Андрія Муравйова, котрий вбачав у ідеалі християнства «первинну» апостольську Церкву, що в контексті Російської імперії трансформувалось в уявлення про ідеал православ'я – Київську Русь, її перших святих і сподвижників віри. Відтак, Св. рівноапостольний князь Володимир, з ім'ям якого пов'язане запровадження християнства на Русі, в уявленні Андрія Миколайовича був представником тої самої апостольської, «первинної» Церкви. Саме зусиллями та ініціативою А.М.Муравйова було влаштовано каплицю над відновленим хрещатицьким джерелом, за сприяння письменника відновили хресний хід в ім'я Св. Володимира, мета якого мала не лише духовний, а й політичний підтекст (вперше хід відбувся 15 липня 1861 р. – якраз напередодні польського повстання). Значною мірою з політичною метою було організовано Свято-Володимирське братство, одним з засновників якого був Андрій Муравйов. Врешті, саме слово Андрія Миколайовича, як захисника пам'яток давнього Києва, стало визначальним у відміні проекту військового укріплення та руйнування старого міста Е. Тотлебена. Андрій Муравйов докладав зусиль до відновлення й збереження пам'яток, історичний код яких, пов'язувався з православним значенням Києва.

У творчій спадщині Андрія Муравйова чітко простежується тріада вічних міст Єрусалим – Рим – Київ. Проте, вважаємо, що «ідея Києва» (як сенс міста, закріплений в культурі за допомогою літератури) в роботах А.М.Муравйова не є прямим продовженням ідеї «Москва – третій Рим», хоч, звісно, письменнику вона була відома. У текстах письменника простежується різниця порівнянь Рим – Москва, як політичного і державного, на протиположності священному і духовному –

Єрусалим – Київ. Таким чином, в уявленні ідеї міста Муравйова Київ не витісняє Москву, а перебуває в якісно іншому вимірі. У XIX ст. подібний образ «Києва – другого Єрусалиму» як святого міста Російської імперії, з якого поширилось християнство на Русь, є відомим і навіть загальноприйнятим, насамперед, у паломницькій літературі, розрахованій на пересічного читача. В час Андрія Миколайовича російська влада послідовно проводила політику русифікації Києва, що був на початку 60-х рр. XIX ст. переважно польським містом, тому образ Святого міста А.М.Муравйова цілком вписувався в пануючу у масовій свідомості ідею «Києва – Єрусалима».

Пріоритетним напрямком київської діяльності Андрія Муравйова стала церква посвяти Св. апостола Андрія Первозванного. В опікуванні церквою був і особистий мотив: Муравйов особливо шанував святого апостола Андрія Первозванного, якого вважав своїм небесним покровителем (Андрій Муравйов був охрещений в день Св. Андрія). Крім особистого мотиву, шанування апостола Андрія, вважаємо, що діяльність Андрія Первозванного, його місійні подорожі з метою проповідування християнства, були близькі релігійній свідомості Муравйова. Ходіння апостола Андрія і його проповідь на руських землях стали своєрідним «наріжним каменем» релігійної свідомості Андрія Миколайовича. Легенда про встановлення хреста апостолом Андрієм на київському пагорбі для письменника була фактично точкою відліку початків християнства для вітчизняної історії, тому Андріївська церква та Св. апостол Андрій Первозваний були постійними учасниками творів письменника про Київ.

На підставі опису колекції Андрія Муравйова, переданої його спадкоємцями після смерті письменника до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, а також особистих матеріалів, збережених в фондах ІР НБУВ відновлено перелік предметів колекціонування Муравйова за їх тематикою. Абсолютна більшість зібраних А.М.Муравйовим старожитностей стосується Св. апостола Андрія Первозванного. Шанування письменником апостола Андрія має кілька видимих втілень: Андрій Миколайович вважав його власним

патроном; містичний світогляд письменника пов'язував з святим апостолом поширення християнства на Русі; з поширенням культу Андрія Первозванного пов'язані реальні дії Муравйова – відновлення Андріївської церкви.

Виявивши та проаналізувавши недосліджені архівні матеріали, що стосуються справи довкола мощей Андрія Первозванного, привезених до Києва Муравйовим, вважаємо, що письменник не передбачав, що привезення святині до Андріївського храму стане такою резонансною справою, адже це була не перша святиня, привезена відомим паломником на батьківщину. Одразу по привезенні святині київський митрополит Філарет (Амфітеатров) звернувся до Святійшого Синоду за дозволом виставити мощі в Андріївському храмі, а також до письменника, з метою виявлення обставин привезення мощів. Проте свідчення, дані Андрієм Миколайовичем щодо законності набуття святині, не задовольнили керівний церковний орган Російської імперії. Лише новий київський митрополит Ісідор (Нікольський) дозволив передати мощі у храм Св. апостола Андрія Первозванного напередодні ювілею храму. На нашу думку, Андрій Муравйов не уявляв собі таких неочікуваних проблем, що виникли з набуттям мощей та їх офіційним покладанням у Києві.

Андріївська церква була постійним сюжетом літературних праць Андрія Муравйова про Київ, а апостол Андрій Первозваний – своєрідним предтечею християнства Російської імперії. Від часу заснування до кінця XIX ст. Андріївська церква не мала постійних джерел фінансування, які б забезпечували її існування, адже пам'ятка вимагала постійних витрат на укріплюючі роботи, так як побудована була на пагорбі, насиченому ґрунтовими водами. Архівні джерела містять значну кількість матеріалів з приводу ремонтних робіт церкви в першій половині XIX ст., проте такими, що дійсно відбулися, були роботи 1826 – 29 рр. за керівництва А. Меленського. На 1840-ві рр. було розроблено детальний проект укріплення Андріївського пагорбу та пропозиції щодо облаштування зовнішнього вигляду храму, за реалізацію яких у 60-х рр. взявся А.М.Муравйов.

Найпершою справою, участю у якій відзначився Андрій Муравйов, стало наведення порядку на Андріївському узвозі. Письменник своїми численними клопотаннями добився очищення узвозу від будинків розпусти та звалок нечистот. Другим напрямом заходів А.М.Муравйова у справі Андріївської церкви стало влаштування присадибної території довкола храму та обсадження пагорбу деревами на кошти, пожертвовані російський купцем В. Кокоревим. Хронологічно датуємо цю працю 1863 – 1865 рр. і цей етап діяльності письменника вважаємо аматорським, оскільки у роботах не було задіяно професійних інженерів, до того ж роботи під керівництвом Муравйова врешті призвели до обвалу терас храму.

У жовтні 1864 р. за ініціативи та безпосередньої організації Андрія Муравйова у підвальних приміщеннях Андріївської церкви було влаштовано теплу церкву посвяти преподобного Сергія Радонезького. Важаємо, що у влаштуванні письменником церкви саме такої посвяти було кілька мотивів: особистий (Муравйов був тісно пов'язаний з Троїце-Сергієвою лаврою, засновником якої був преподобний Сергій Радонезький); історичний, що виявляється у ролі самого святого (Сергій Радонезький відзначився сподвижницькою працею у захисті православ'я); апостольський (Муравйов постійно порівнював влаштовану ним церкву з римськими катакомбами, вважаємо, що Муравйов у влаштуванні церкви посвяти преподобному Сергію Радонезькому втілює у життя ідеал власного релігійного світогляду – церкви перших християнських общин).

Від 1866 р. почався «професійний етап» участі А.М.Муравйова у ремонтних роботах довкола Андріївської церкви. З ініціативи письменника було організовано комітет по ремонту храму та укріпленню пагорба, на якому вона була збудована. До складу комітету увійшли інженери та землеміри, тому вважаємо даний етап участі А.М.Муравйова у відбудові Андріївської церкви професійним. Від початку головну увагу було приділено храму, оскільки необхідно було встигнути завершити його ремонт до ювілею (19 серпня 1867 р.),

комітет діяв до жовтня 1869 р., коли були завершені роботи з укріплення пагорбу. Муравйов особисто керував ремонтними роботами (у час відсутності письменника у Києві він у листах до М. Семенова давав всі необхідні доручення щодо робіт) по збереженню цієї пам'ятки історії та архітектури.

Урочисте святкування 100-літнього ювілею стало підсумком активної діяльності Андрія Муравйова у Києві. Свято знаменувало, на думку письменника, велич і значення православного древнього Києва в Російській імперії. Мощі Св. апостола Андрія Первозванного, привезені письменником з подорожі по Св. місцям, врешті, посіли місце головної святині Андріївського храму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні документи і матеріали

Державний архів м. Києва

Ф. 4 Владимирский собор в г. Киеве

Оп. 1

1. Спр. 1. Часть общего плана г. Киева с указанием места для постройки Владимирского собора. 1859 г., 3 арк.

Ф. 14 Киевское Свято-Владимирское братство

Оп. 1

2. Спр. 1. Акт об открытии Киево-Владимирского братства. 1864 г., 10 арк.

3. Спр. 2. Протоколы заседаний совета братства. 1864 – 1865 г., 21 арк.

4. Спр. 3. Ведомость о пересылке религиозной литературы церковно-приходским школам Звенигородского уезда за 1864 – 66 гг., 33 арк.

5. Спр. 4. Переписка с Киевской духовной консисторией. 1865 г., 79 арк.

6. Спр. 6. Протоколы заседаний совета братства. 1866 г., 22 арк.

7. Спр. 7. Отчет Св. Владимирского, при Софийском Соборе, братства, за 2-й год его существования с 15 июля 1865 г. по 24 августа 1866 г., 14 арк.

8. Спр. 9. Переписка с Киевской духовной консисторией, Киевским генерал-губернатором и священниками Киевской епархии об открытии церковно-приходских школ, о печатании и распространении религиозной литературы, о запрещении театральных представлений и др. 1866 г., 69 арк.

9. Спр. 12. Протоколы заседаний совета братства. 1867 г., 37 арк.

10. Спр. 13. Отчет Киевского Св. Владимирского, при Софийском соборе братства, за 3-й год его существования с 24 августа 1866 г. по 19-е июля 1867 г., 7 арк.

11. Спр. 18. Протоколы заседаний совета братства. 1868 г., 20 арк.

12. Спр. 22. Протоколы заседаний совета братства. 1869 г., 18 арк.
13. Спр. 26. Протоколы заседаний совета братства. 1870 г., 19 арк.
14. Спр. 29. Протоколы заседаний совета братства. 1871 г., 17 арк.
15. Спр. 32. Протоколы заседаний совета братства. 1872 г., 19 арк.
16. Спр. 34. Протоколы заседаний совета братства. 1873 г., 18 арк.
17. Спр. 37. Протоколы заседаний совета братства. 1874 г., 18 арк.

Ф. 17 Київська міська дума

Оп. 5

18. Спр. 61. Дело о продаже участка земли помещику Грабовскому под постройку дома. 1859 г., 34 арк.
19. Спр. 64. Дело о разведении сада возле Андреевской церкви. 1861 – 1869 гг., 65 арк.

Ф. 19 Киевский строительный комитет

Оп. 2

20. Спр. 25. Переписка с Киевской духовной консисторией и заключение о предоставлении свободной площади при Андреевской церкви церковному причту для строящихся жилых помещений. 1839 – 1844 гг., 22 арк.
21. Спр. 41. Переписка с Консисторией и генерал-губернатором об ассигновании денег на ремонт Андреевской церкви. 1842 – 1843 гг., 10 арк.

Ф. 110 Киевский городской землемер

Оп. 1

22. Спр. 19. Дело об отводе земли жителям г. Киева для построек. 1859 г., 103 арк.
23. Спр. 20. Отношение Киевской губернской строительной комиссии об измерении местности отведенной для построек жителям г. Киева. 1859 г., 45 арк.

Ф. 163 Київська міська управа

Оп. 41

24. Спр. 1804. Дело о выдаче разрешения надворному советнику Чарнышу на постройку трех домов по Андреевскому спуску и Десятинному переулку. 1880 г., 21 арк.

Ф. 298 Комитет по постройке Владимирского собора

Оп. 1

25. Спр. 33. Дело о пересмотре проекта и сметы, о выборе места под постройку Владимирского собора. 1860 – 1862 гг., 222 арк.

Ф. 316 Благочинный Киево-Печерских и Старо-Киевских церквей

Оп. 1

26. Спр. 197. Рапорт священников, церковнослужителей и старосты о осмотре Киево-Андреевской церкви. 1852 г., 2 арк.

27. Спр. 206. Рапорт протоиерея Киево-Андреевской церкви Завадского о ремонте церкви. 1853 г., 1 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

імені В.І. Вернадського

Ф. І Літературні матеріали

28. Спр. 7815. Сомонов Н. Краткое описание о бывших развалинах церкви во имя Св. Ирины в г. Киеве. б/д, 4 арк.

Ф. ІІІ Листування

29. Спр. 1312. Муравьев А. – Галагану. 1870 р., арк. 20-21.

Ф. XIII Канцелярія обер-прокурора Священного Синоду

30. Спр. 5469-5471. Письма А.Н. Муравьева к митрополиту Арсению. б/д, 6 арк.
 31. Спр. 2436-2437. Предложение по восстановлению порядка в церковном управлении с письмом Муравьева на имя Толстого Александра Петровича по этому же вопросу. 1857 г., 10 арк.

Ф. 160 Київська духовна академія

32. Спр. 1722. Объявление об издании сочинений Андрея Николаевича Муравьева. Цензурный экземпляр и типографская опись. 1889 г., 4 арк.

Ф. 175 Титов Федор Иванович

33. Спр. 64-65. Заметки по истории Киево-Андреевской церкви. 1910 г., 94 арк.

Ф. 230 Андріївська церква у Києві

34. Спр. 58. Указ Синода, свидетельство, доношение митрополита Киевского и Галицкого Филарета Синоду и др. материалы о приобретении мощей Андрея Первозванного для Киево-Андреевской церкви. 1850 – 1858 гг., 10 арк.
 35. Спр. 59. Тетрадь для записи приема материалов, предназначенных для ремонта Киево-Андреевской церкви. 1854 г., 16 арк.
 36. Спр. 61. Дело о предоставлении земельного участка причту Киево-Андреевской церкви. Приложены две карты. 4 февраля 1856 г. – 5 сентября 1860 г., 36 арк.
 37. Спр. 62. Переписка о постройке придела в Киево-Андреевской церкви. 1856 – 1858 гг., 9 арк.
 38. Спр. 63. Проект ремонта Киево-Андреевской церкви. Черновик. 1856 г., – 2 арк.
 39. Спр. 64. Журнал регистрации исходящих документов Киево-Андреевской церкви. 1856 г., – 2 арк.

40. Спр. 65. Ведомость прихода денежных сумм в Андреевской церкви (г. Киева) за 1860 – 1861 гг., – 8 арк.
41. Спр. 66. Материалы к празднованию 100-летнего юбилея открытия Киево-Андреевской церкви. 1864 –1867 гг., 30 арк.
42. Спр. 67. Докладные записки, протоколы заседаний, акты и др. материалы о ремонте Киево-Андреевской церкви и укреплении Андреевской горы. Оригиналы, копии и черновики. 1871 – 1919 гг., 73 арк.
43. Спр. 68. Материалы к истории Киево-Андреевской церкви. 1879 – 1850 гг., 31 арк.
44. Спр. 69. Докладная записка настоятеля Киево-Андреевской церкви протоиерея Подвысоцкого в Киевскую городскую управу о необходимости предоставления жилого помещения для церковнослужителей (имеются краткие сведения по истории Андреевской церкви). 1889 г., 2 арк.
45. Спр. 91. Игнатьеву, графу. Письмо с просьбой оказать содействие в выделении постоянных средств на ремонт Киево-Андреевской церкви. б/д, 2 арк.
46. Спр. 92. Опись имущества Киево-Андреевской церкви. XIX в., 4 арк.
47. Спр. 95. Акафист Святому апостолу Андрею Первозванному. 1868 г., 14 арк.

Ф. 301 Церковно-Археологічний музей Київської духовної академії

Оп. 690 (Муз. 888)

48. Бумаги прот. П.Г. Лебединцева, XVIII-XIX вв. Спр. 2144. Дела о штундизме в киевской епархии, 1870 гг. Письмо П. Капниста А.М. Муравьеву. б/д, арк. 657-660.
49. Спр. 1863. О Софийском соборе, выписки, заметки А.Н. Муравьева и контр-записка, представленная императрице чрез Д.С. Арсеньева. Записки, составленные А.Н. Муравьевым и поданные Ее Величеству в Киеве. б/д, арк. 204-207.

Оп. 692 (Муз. 339)

50. Спр. 10. Записки о церквях Киева, Москвы, Ростова, Суздаля, Владимира и Новгорода. б/д, 60 арк.

Оп. 695 (Муз. 875)

51. Спр. 6. Отправление Крестного хода в Киев, 15-го июля, в день Благоверного и равноапостольного князя Владимира. б/д, 16 арк.

Научно-исследовательский отдел рукописей

Российской государственной библиотеки

Ф. 137 Корсаковы

Оп. 111

52. Д. 6. Письмо А. Муравьева Софье Николаевне Корсаковой. 1872 г., 12 л.

Ф. 169 Милютины

Оп. 70

53. Д. 45. Письма А. Муравьева к Милютину Дмитрию Алексеевичу. 1870 г., 26 л.

Ф. 188 Муравьев А.Н.

Оп. 9

54. Д. 14. Письма Паисия, настоятеля скита пр. Илии на Афоне. 1850 – 1851 гг., 4 л.

Оп. 3

55. Д. 29. Письма к Паисию, игумену скита Св. пророка Илии на Афоне. 1860-е гг., 4 л.

Ф. 262 Савва, архиепископ Тверской (Тихомиров, Иван Михайлович)

Оп. 36

56. Д. 108. Письма А.Н. Муравьева к Савве (Тихомирову). 1866 – 1869 гг., 20 л.

57. Д. 109. Письма А.Н. Муравьева к Савве (Тихомирову). 1870 – 1874 гг., 38 л.

Ф. 336 Шаховские

Оп. 19

58. Д. 4. Письма А. Муравьева к кн. Александру Валентиновичу Шаховскому. 1861 – 1879 гг., 119 л.

Отдел письменных источников Государственного исторического музея**Ф. 241 гр. Муравьев Николай Леонидович**

Оп. 1

59. Д. 32 Письма московского митрополита Филарета к Андрею Николаевичу Муравьеву. 1860 – 1864 гг., 81 л.

60. Д. 33 Письма московского митрополита Филарета к Андрею Николаевичу Муравьеву. 1865 – 1867 гг., 49 л.

Ф. 254 Муравьев-Карский Н.Н.

Оп. 1

61. Д. 401 Письма, полученные в 1866 г., 100 л.

Российский государственный архив литературы и искусства**Ф. 505 Тютчев Ф.И.**

Оп. 1

62. Д. 83 Письмо Муравьева Андрея Николаевича Тютчеву Федору Ивановичу. 1869 г., 1 л.

Ф. 1337 Коллекция мемуаров

Оп. 1

63. Д. 152 Муравьев, граф, Михаил Николаевич. Воспоминание (1861 – 1865) с послесловием Муравьева Андрея Николаевича. 1866 г., 161 л.

Центральный державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 127 Киевская Духовная Консисто́рия

Оп. 750

64. Спр. 733. Дело о смерти состоящего на дьячковской вакансии при Киево-Андреевской церкви Дякона Климента Валиковского и об определении на место его Владимира Недельского. 1866 г., 13 арк.

Оп. 756

65. Спр. 227. Дело о разрешении поставить чугунный иконостас в приделе устроенном в фундаменте Киево-Андреевской церкви. 1868 г., 1 арк.

Оп. 758

66. Спр. 1271. Дело о самовольной постройке в Киеве при Андреевской церкви лавки, и что виновным по этому делу представляется священник той церкви Павел Подвысоцкий. 1869 – 1874 гг., 6 арк.

Оп. 765

67. Спр. 617. Дело о погребении тела Действительного Статского Советника Андрея Николаевича Муравьева в склепе церкви Святого Андрея Первозванного. 1874 гг., 12 арк.

Оп. 805

68. Спр. 18. Дело по отношению Комитета об устройстве в г. Киеве касательно ремонтных денег отпускаемых для Андреевской церкви. 1842 г., 6 арк.

Оп. 813

69. Спр. 213. Дело по рапорту благочинного Ремезова об Андреевской горе, тут же дело об уступке горы наново по просьбе Завадского. 1844 – 1861 гг., 216 арк.

Оп. 824

70. Спр. 209. Дело по рапорту причта Киево-Андреевской церкви о разрешении произвести починки. 1852 – 1853 гг., 17 арк.

Оп. 828

71. Спр. 7. Дело об указании способов к охране Старокиевской Андреевской церкви. 1856 – 1862 гг., 29 арк.

Оп. 830

72. Спр. 122. Дело по рапорту благочинного Шаббатовича об укреплении горы вокруг Андреевской церкви. 1858 г., 17 арк.

73. Спр. 144. Дело по прошении причта и старосты Киево-Андреевской церкви, устроить теплую церковь. 1858 г., 1 арк.

Оп. 832

74. Спр. 6. Дело о постройке церкви над источником, где стоит старый памятник, в честь равноапостольного князя Владимира, в г. Киеве. 1860 – 1866 гг., 75 арк.

75. Спр. 252. Дело по рапорту благочинного Мысловского о смерти старосты Киево-Андреевской церкви Григоровича. 1860 г., 6 арк.

Оп. 836

76. Спр. 203. Дело об устройстве церкви во имя преподобного Сергия в фундаменте Первозванного апостола Андрея, в г. Киеве. 1864 г., 2 арк.

Оп. 837

77. Спр. 21. Дело по рапорту Благочинного Старо-Киевских и Печерских церквей протоиерея Мисловского о похищении неизвестно кем из Десятинной церкви образа Св. Николая, пожертвованного Действительным Статским Советником Муравьевым. 1865 – 1867 гг., 27 арк.

78. Спр. 257. Дело о разрешении построить при Киево-Андреевской церкви лавку для продажи икон. 1865 – 1866 гг., 5 арк.

Оп. 838

79. Спр. 15. Дело об исправлении Киево-Андреевской церкви и об укреплении Андреевской горы. 1866 – 1867 гг., 10 арк.

Оп. 839

80. Спр. 123. Дело по отношению действительного Статского Советника Муравьева, о высочайшем пожертвовании в Киево-Андреевскую церковь икон, изображающей Господа Вседержителя, Евангелия и ризницы. 1867 г., 6 арк.

Оп. 852

81. Спр. 350. Дело об устройстве в теплом храме Киево-Андреевской церкви чугунного пола, Св. престола и жертвенника. 1880 г., 3 арк.

Оп. 875

82. Спр. 15-а. Дело о ремонте Андреевской церкви. 1838 г., 257 арк.

83. Спр. 161-а. Дело о ремонте Андреевской церкви в Киеве. 1844 г., 116 арк.

Оп. 876

84. Спр. 1232. Смета на ремонт Андреевской церкви г. Киеве. 1858 г., 8 арк.

Оп. 1009

85. Спр. 719. Клировые ведомости церковей Киевского уезда за 1860 г. О церкви Св. апостола Андрея Первозванного. 1860 г., арк. 1-8.

86. Спр. 832. Клировые ведомости церковей г. Киева за 1869 г. О церкви Св. апостола Андрея Первозванного. 1869 г., арк. 8-15.

Оп. 1015

87. Спр. 935. Исповедные розписи Старокиевских и печерских церквей. Андреевская церков. 1858 г., арк. 1-4.

Ф. 128 Києво-Печерська лавра

Оп. 1 друк

88. Спр. 633. Дело Духовного Собора Киево-Печерской Успенской лавры. Об отпечатании в лаврской типографии Акафиста Св. апостола Андрею Первозванному для Андреевской церкви в Киеве и для Андреевского скита на Афоне. 1869 – 1878 гг., 49 арк.

89. Спр. 1005. Дело типографии Киево-Печерской лавры. О пожертвовании художником подполковником Бориспольцем картин Св. апостола Андрея Первозванного. 1866 г., 5 арк.

90. Спр. 1028. Дело типографии Киево-Печерской лавры. Об отпечатании для Киево-Андреевской церкви и Афонского Андреевского скита акафиста Св. апостола Андрею Первозванному. 1869 г., 32 арк.

Оп. 1 заг

91. Спр. 2200. Дело о частице мощей Св. апостола Андрея Первозванного, приобретенных Камергером Двора Его Императорского Величества Статским Советником Муравьевым во время путешествия его по Св. местам Востока, положенных в приделе лаврской Соборной Успенской Церкви. 1851 г., 10 арк.

92. Спр. 2498. Дело Духовного Собора Киево-Печерской лавры. О эпидемической холере. Содержать чистоту и проч. 1866 – 1869 гг., 20 арк.

Оп. 2 заг

93. Спр. 210. Памятник или часовня именуемая Владимирскою. 1853 г., 6 арк.

Ф. 182 Канцелярия Киевского митрополита

Оп. 1

94. Спр. 76. Письмо протоиерея Киево-Андреевской церкви Иакова Завадского Киевскому митрополиту об отводе земли под строительство церковных зданий. 1848 г., 2 арк.

Ф. 442 Канцелярия Киевского Подольского и Волынского Генерал-Губернатора

Оп. 34

95. Спр. 841. Описание Андреевской церкви в г. Киеве. 1860 – 1864 гг., арк. 113 зв. - 114.

Оп. 36

96. Спр. 1691. Переписка с митрополитом киевским и галицким о сооружении в ограде Софиевского собора памятника Св. Владимира. 1859 – 1860 гг., 8 арк.

Оп. 44

97. Спр. 560 П. Дело по донесениям разных мест и лиц о заболевающих в крае холерою. 1865 – 1866 гг., 639 арк.

Оп. 46

98. Спр. 401. Дело по ходатайству Муравьева о награждении Бурмистрова и Кулакова серебрянными медалями. 1867 – 1868 гг., 11 арк.

Оп. 64

99. Спр. 269. Дело об открытии в г. Киеве чиновником 5-го класса Лохвицким памятника Златых врат и церкви Св. Ирины; о дозволении ему продолжать раскрытие древностей. 1832 – 1840 гг., 228 арк.

Оп. 71

100. Спр. 80. Дело по отношению Попечителя Киевского учебного округа о месте показывающем остатки церкви Св. Ирины, принадлежащем к дому отставного подпоручика Воронцова. 1838 г., 5 арк.

Оп. 73

101. Спр. 213. Дело по отношению киевского митрополита Филарета о командировании архитектора и чиновников инженерного ведомства для освидетельствования Андреевской церкви и проверки сметы на ее ремонт. 1840 г., 19 арк.

Оп. 83

102. Спр. 441. Дело по Высочайшему повелению об устройстве г. Киева. 1850 – 1866 гг., 178 арк.

Оп. 84

103. Спр. 13. Отчет о проведении строительных работ в г. Киеве. 1851 г., 32 арк.

104. Спр. 562. Дело по предложению Г. И. и Генерал-Губернатора об исправлении подвального жилого строения под погостом церкви Св. Андрея Первозванного. 1853 г., 13 арк.

Оп. 88

105. Спр. 412. Дело об устройстве статским советником Поповым железно-решетчатой ограды вокруг Андреевской церкви. 1857 – 1865 гг., 76 арк.

Оп. 92

106. Спр. 52. Дело об устройстве возле Андреевской церкви сада. 1861 – 1865 гг., 42 арк.

107. Спр. 54. Дело по прошению жителей г. Киева, предместья Гончаров Янковского и Кленицкого и других об ограждении домов их от обрушившейся горы. Здесь о движении гор в Киеве вообще. Здесь и об укреплении Андреевской горы. 1861 – 1866 гг., 251 арк.

Оп. 104

108. Спр. 40. Дело о ремонте Андреевской церкви и обрушении Андреевской горы в г. Киеве. 1871 г., 7 арк.

Оп. 814

109. Спр. 616. Дело о получении Действительным Статским Советником Андреем Николаевичем Муравьевым от неизвестного лица письма, наполненного дерзостями. 1864 г., 1 арк.

Ф. 533 Киевский Военный Подольский и Волынский Генерал-Губернатор

Оп. 1

110. Спр. 426. Дело об ассигновании средств на содержание Андреевской церкви в г. Киеве. 1804 – 1805 гг., 26 арк.

111. Спр. 782. Дело об ассигновании средств на содержание Андреевской церкви в г. Киеве. Отношение Киевскому митрополиту Серапиону. 1804 г., арк. 253-253 зв.

112. Спр. 783. Сообщение Министра Внутренних Дел от 17 января 1805 г. об ассигновании средств на содержание Андреевской церкви. 1805 г., арк. 44-44 зв.

Ф. 692 Киевский округ путей сообщения

Оп. 1

113. Спр. 7047. Продольный разрез водосточного жолоба на здании Андреевской церкви в Киеве. 1864 г., 1 арк.

Ф. 707 Управление Киевского ученого округа

Оп. 296 (1891)

114. Спр. 27. Дело Управления Киевского учебного округа с перепискою по разным предметам. 1891 г., 246 арк.

Ф. 725 Киевское общество охраны памятников старины и искусства

Оп. 1

115. Спр. 81. Историческая справка об Андреевской церкви в г. Киеве. 1896 г., арк. 70-70 Д.

116. Спр. 87. Фотографические снимки Андреевской церкви в г. Киеве. 1846 – 1853 гг., 7 арк.

117. Спр. 91. Докладная записка совета Андреевской церкви в г. Киеве о необходимости ремонта церкви. б/д, 2 арк.

Ф. 828 Киевский митрополит Арсений

Оп. 1

118. Спр. 79. Письма Лебединцева Петра, протоиерея к Арсению, митрополиту киевскому. 1871 – 1874 гг., 2 арк.

119. Спр. 92. Письма Муравьева Андрея к Арсению, митрополиту киевскому. 1861 – 1872 гг., 2 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України

імені Г.С. Пшеничного

120. Од. обл. 0-72193 Общий вид Андреевского собора в г. Киеве. Репродукция. 1875 р.

121. Од. обл. 0-188952 Андреевская церковь в г. Киеве. Репродукция из А-44, П-28, г. Киев. 90-тые гг. XIX в.

Публікації джерел

122. А.К. О строящемся соборе во имя Св. Владимира в Киеве. А. Беретти. Киев. 1884 г. / А.К. // Киевская старина. – 1884. – Т. IX. – С. 323-326.
123. Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории / А. Андриевский // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С. 178-183.
124. Библиотека А.Н. Муравьева в Киевской академии // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 26. – С. 11-12.
125. Бублик В.Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева / В.Д. Бублик. – К.: Тип. С.Кульженко, 1897. – 266 с.
126. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800 – 1886 гг.) / Иосиф Самчевский // Киевская старина. – 1894. – Т. XLVI. – С. 326-353.
127. Высокопреосвященнейший Филарет, митрополит московский и коломенский (материалы для очерка его жизни и ученой деятельности) // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 24. – С. 811-836.
128. Высокопреосвященнейший Филарет, митрополит московский и коломенский (материалы для очерка его жизни и ученой деятельности) // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 3. – С. 84-113.
129. Гильтебандт П. Воспоминания об Андрее Николаевиче Муравьеве / Петр Андреевич Гильтебандт // Древняя и Новая Россия. Исторический иллюстративный ежемесячный сборник. – 1877. – № 5, т. 2. – С. 88-89.
130. Дары Августейшего Царского дома в Киево-Андреевскую церковь // Киевлянин. – 1867. – № 88. – С. 347.
131. Е.К. Храм Св. апостола Андрея Первозванного в Киеве / Е.К. // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 1. – С. 15-29.
132. Епархиальная хроника // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 11. – С. 349-355.

133. Еще Монарший дар в Киево-Андреевскую церковь // Киевлянин. – 1867. – № 101. – С. 399.
134. Журнал заседаний братства Св. Владимира в Киеве 22 Апреля 1874 года // Киевские епархиальны ведомости. – 1874. – № 10. – С. 146-148.
135. Здравомыслов К. Данные Архива Святейшаго Синода о киевской церкви во имя Св. апостола Андрея Первозванного / К. Здравомыслов // Киевская старина. – 1897. – Т. LVII. – С. 1-12.
136. Из записок А.О. Смирновой / А.О. Смирнова // Русский архив. – 1895. – Вып. 7, кн. 2. – С. 323-348.
137. Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского. Жизнь в отставке / Н.Н.Муравьев-Карский // Русский архив. – 1895. – Вып. 2, кн. 1. – С. 177-212.
138. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. Священник Иоанн Лукьянов. 1701 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 117-124.
139. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей. Новгородцев. 1784 г. // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 125-155.
140. Иконников В. Киев в 1654 – 1855 гг. / Владимир Степанович Иконников // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С. 155-216.
141. Имеретинский Н.К. Воспоминания о графе М.Н. Муравьеве / Н.К.Имертинский // Исторический вестник. – 1892. – № 12, т. 50. – С. 603-643.
142. К биографии Андрея Николаевича Муравьева и письма его к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву / И.Г. // Киевская старина. – 1901. – Т.LXXV. – С. 1-17.
143. Казанский П. Воспоминание об А.Н. Муравьеве / Петр Симонович Казанский // Душеполезное чтение. – 1877. – № 3. – С. 359-389.
144. Киев – Иерусалим земли русской. Несколько слов об основании г. Киева // Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей. – 1857. – Т. 1. – С. 1-7.

145. Киевское Свято-Владимирское, при Софийском соборе, братство // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 19. – С. 591-595.
146. Крамарев Г. Крестный ход в Киеве 1-го июля 1861 года / Григорий Никифорович Крамарев // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 11. – С. 356-362.
147. Крестный ход 15-го июня и открытие Свято-Владимирского братства в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 15. – С. 489-490.
148. Лебединцев П. Исторические заметки о Киеве. О преобразовании бывшего в Киеве на Подоле доминиканского костела Св. Николая в православную церковь во имя Св. апостолов Петра и Павла / Петр Гаврилович Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 227-253.
149. Лесков Н. Алеутский духовидец. Извлечено из записей Андрея Н. Муравьева / Николай Семенович Лесков // Эпоха. – 1886. – № 2. – С. 97-112.
150. Лесков Н.С. Мелочи архиерейской жизни / Николай Семенович Лесков. – Орел: Орловское книжное издательство, 1960. – 147 с.
151. Листовский И.С. Филарет, архиепископ черниговский / И.С. Листовский // Русский архив. – 1887. – Кн. 3. – С. 313-392.
152. Митропольский И.А. Из воспоминаний врача. 1865 – 1875 / И.А. Митропольский // Русский архив. – 1895. – Вып. 10, кн. 3. – С. 225-252.
153. Молельня А.Н. Муравьева, комментированная им самим в беседе с графом М.В. Толстым / Михаил Владимирович Толстой // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 3. – С. 102-109.
154. Молельня А.Н. Муравьева, комментированная им самим в беседе с графом М.В. Толстым (окончание) / Михаил Владимирович Толстой // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 4. – С. 153-160.
155. Монарший дар в Киево-Андреевскую церковь // Киевские губернские ведомости. – 1867. – № 101. – С. 404.
156. Муравьев А. Впечатление Украины и Севастополя / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1859. – 88 с.

157. Муравьев А.Н. Древности и символика Киевософийского собора / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – 24 с.
158. Муравьев А.Н. Жития святых российской церкви, также Иверских и Славянских / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб, 1855. – С. 121-143.
159. Муравьев А.Н. Записка о сохранении самобытности Киева (начало 1870-х гг.) / Андрей Николаевич Муравьев // Єгупець. – К.: Сфера, 1999. – С. 259-267.
160. Муравьев А.Н. Знакомство с русскими поэтами / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: В типографии И. и В.Давиденко, 1871. – 35 с.
161. Муравьев А.Н. История Российской Церкви / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: Паломник, 2002. – 511 с.
162. Муравьев А.Н. История Святого града Иерусалима, от времен апостольских и до наших / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1844. – XIV, 389 с.
163. Муравьев А.Н. Киев (в 1843 году) / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1846. – 224 с.
164. Муравьев А.Н. Киев и его святыня / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры. – 1871. – 322 с.
165. Муравьев А.Н. Краткое начертание Истории церкви новозаветной / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: В Университетской типографии, 1842. – III, 218 с.
166. Муравьев А. Мои воспоминания / Андрей Николаевич Муравьев // Русское обозрение. – 1895. – Т. 33, № 5. – С. 56-85.
167. Муравьев А. Мои воспоминания / Андрей Николаевич Муравьев // Русское обозрение. – 1896. – Т. 37, № 2. – С. 505-543.
168. Муравьев А. Мои воспоминания / Андрей Николаевич Муравьев // Русское обозрение. – 1895. – Т. 36, № 12. – С. 586-606.
169. Муравьев А. Мои Воспоминания. Заключительная часть / [публікація Наталі Хохлової] // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. – Т. 1. – К.: Критика, 2004. – С. 204-244.

170. Муравьев А. Мои воспоминания / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: Синодальная типография, 1913. – 98 с.
171. Муравьев А.Н. Мысли о православии при посещении Святыни Русской / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1850. – XVI, 407 с.
172. Муравьев А. Описание предметов древности и святыни собранных путешественником по святым местам / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: Типография И. и А. Давыденко, 1872. – 33 с.
173. Муравьев А.Н. Первые четыре века христианства / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии Российской Академии, 1840. – 484 с.
174. Муравьев А.Н. Письма о богослужении восточной церкви / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1836. – 136 с.
175. Муравьев А.Н. Письма о православии / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1871. – VIII, 305 с.
176. Муравьев А.Н. Письма о богослужении восточной и католической церкви / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1839. – 448 с.
177. Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849 – 1850 годах / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб, 1851. – Ч.2. – 417 с.
178. Муравьев А. Письмо в С. Петербург / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии Н. Грега, 1858. – 16 с.
179. Муравьев А.Н. Письмо из Киева / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: В типографии В. Готье, 1859. – 26 с.
180. Муравьев А.Н. Правда Вселенской Церкви о римских и прочих патриарших кафедрах / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии К. Крайя, 1849. – II, 264 с.
181. Муравьев А.Н. Прибавление к римским письмам / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1847. – 200 с.

182. Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: Книга – СП Внешиберики, 1990. – Ч. 1. – VIII, 296 с.
183. Муравьев А. Путешествие ко святым местам русским / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: Книга – СП Внешиберики, 1990. – Ч. 2. – 384 с.
184. Муравьев А.Н. Римские письма / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.В.И. канцелярии, 1847. – Ч. 1. – 405 с.
185. Муравьев А.Н. Римские письма / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.В.И. канцелярии, 1846. – Ч. 2. – 392 с.
186. Муравьев А.Н. Русская Вильна. Приложение к Путешествию по Св. местам русским / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1864. – 43 с.
187. Муравьев А.Н. Русская Фиваида на Севере / Андрей Николаевич Муравьев. – СПб: В типографии III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1855. – 504 с.
188. Муравьев А.Н. Служба Св. Акафистом Святому Андрею Первозванному / Андрей Николаевич Муравьев. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1869. – II, 121 с.
189. Муравьев А.Н. Судьба Андреевской церкви в Киеве / Андрей Николаевич Муравьев // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1864. – Т. 4, кн. II. – С. 71-76.
190. Муравьев А. Таврида / Андрей Николаевич Муравьев. – М.: В типографии С.Селивановского, 1827. – 142 с.
191. Наставление на случай появления холеры в г. Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1865. – № 20. – С. 768-778.
192. Науменко В. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864 – 1873) / В. Науменко // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – С. 378-413.
193. Науменко В. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1871 – 1873) / В. Науменко // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С. 454-505.
194. Некролог // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 17. – С. 496-500.

195. Новиков Н. В «вечную память» преосвященнейшему Александру, архиепископу Литовскому и Виленскому / Н. Новиков // Русский архив. – 1885. – Кн. 2. – С. 294-299.
196. Об устройстве теплых церквей // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 4. – С. 105-122.
197. Оглоблин Н.Н. Из бумаг Лохвицкого / Николай Николаевич Оглоблин // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 245-256.
198. О древней киевской церкви Св. Ирины, созданной великим князем киевским Ярославом Владимировичем. – СПб: В типографии Императорской Академии наук, 1836. – 33 с.
199. Оглоблин Н. Слово над гробом Андрея Николаевича Муравьева, при погребении его в Киевской Андреевской церкви, 21-го Августа 1874 г / Николай Николаевич Оглоблин // Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве / Михаил Семенов. – К.: В губернской типографии, 1875. – С. 185-188.
200. Освящение вновь устроенного храма во имя преподобного Сергия, в фундаменте Киево-Андреевской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 21. – С. 668-671.
201. Освящение воды на крещатицком источнике и закладка храма во имя Св. Владимира // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 14. – С. 497.
202. Открытие Киевского Свято-Владимирского при Софийском соборе братства и проект устава братства. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1864. – 8 с.
203. П.Л. Когда и где совершилось крещение киевлян при Св. Владимире / Л.П. // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – С. 175-185.
204. Певницкий В.Ф. Воспоминания о покойном митрополите киевском Арсении / Василий Федорович Певницкий. – К.: Типография В. Давиденко, 1877. – 195 с.
205. Письма митрополита Московского Филарета к А.Н. Муравьеву. 1832 – 1867. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1869. – XII, 692 с.

206. Письма митрополита Филарета к преосвященному Иннокентию Камчатскому (в последствии митрополиту московскому) (1856 – 1864) // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – С. 24-31.
207. Письмо А.Н. Муравьева к графине А.Д. Блудовой / Андрей Николаевич Муравьев // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – С.421-424.
208. Письмо А.С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д.Г. Бибикову / А.С.Анненков // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 152-155.
209. Предохранительные правила на случай появления холеры // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 14. – С. 471-473.
210. Приглашение к пожертвованиям на сооружение в Киеве храма во имя Св. равноапостольного князя Владимира // Киевский епархиальные ведомости. – 1861. – № 8. – С. 266-267.
211. Протокол заседания совета киевского Свято-Владимирского братства, бывшего 1-го сентября 1874 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 21. – С. 246-247.
212. Протокол заседания совета киевского Свято-Владимирского братства, бывшего 1-го октября, 1874 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 23. – С. 275-277.
213. Проект Устава Киевского Свято-Владимирского, при Киево-Софийском соборе, братства // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 19. – С. 595-604.
214. Путята Н. Заметка об А.Н. Муравьеве / Николай Васильевич Путята // Русский архив. – 1876. – № 2. – С. 357-358.
215. Речь на освящение храма, под нижними сводами Киево-Андреевской церкви устроенного во имя преподобного Сергия, Радонежского Чудотворца. Произнесена Высокопреосвященнейшим Арсением, митрополитом Киевским и Галицким 25 октября 1864 года. – К.: В Университетской типографии. – 6 с.
216. Речь, произнесенная высокопреосвященнейшим митрополитом киевским Арсением. 15-го июля 1861 года, по прибытии крестного хода на крещатицкий

- источник в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 11. – С. 329-333.
217. Св. П.П. 30-е ноября 1861 г. в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 20. – С. 603-606.
218. Святотатство в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1866. – № 2. – С. 80-81.
219. Семенов М.О. А.Н. Муравьев в последние годы своей жизни / М.О.Семенов // Русский архив. – 1895. – Вып. 5, кн. 2. – С. 55-85.
220. Семенов М.О. А.Н. Муравьев в последние годы своей жизни / М.О.Семенов // Русский архив. – 1895. – Вып. 6, кн. 2. – С. 139-178.
221. Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве / Михаил Семенов. – К.: В губернской типографии, 1875. – 191 с.
222. Сементовский А. Воспоминание об А.Н. Муравьеве / Александр Максимович Сементовский // Древняя и новая Россия. – СПб: Хромотипография В.Грацианского, 1876. – № 4. – С. 396-397.
223. Смирнова-Россет А.О. Дневник. Воспоминания / Александра Осиповна Смирнова-Россет. – М.: Наука, 1989. – 789 с.
224. Столетний юбилей Киево-Андреевской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 17. – С. 545-548.
225. Сулима С. Андрей Николаевич Муравьев / С. Сулима // Русский архив. – 1876. – № 2. – С. 353-356.
226. Титов А.А. Порфирий Успенский (Из «Книги Бытия моего») / А.А. Титов // Русский архив. – 1905. – № 12. – С. 502-530.
227. Толстой М.В. Мои воспоминания / Михаил Владимирович Толстой // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – С. 42-131.
228. Толстой М. Памяти Андрея Николаевича Муравьева (Письмо к М.М.Евреину) / Михаил Владимирович Толстой. – М.: В университетской типографии, 1874. – 19 с.

229. Толстой М.В. Хранилище моей памяти / Михаил Владимирович Толстой. – М.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – 317 с.
230. Третьяков А. На родине А.Н. Муравьева / А. Третьяков // Русское обозрение. – 1896. – Т. 38, № 4. – С. 897-902.
231. Третьяков А. Памяти А.Н. Муравьева / А. Третьяков // Русское обозрение. – 1895. – Т. 31, № 1. – С. 281-286.
232. Троицкий И. 50-летие Киевского Св. – Владимирского Братства / И.Троицкий. – К.: Тип. Акц. Общ., 1914. – 24 с.
233. Тютчев в письмах и дневниках членов его семьи и других современников.
434. Эрн. Ф. Тютчева – К. Пфэффелю // Литературное наследство. – Т. 98, кн.2. – М.: Наука, 1989. – С. 405.
234. Фаворов Н. Надгробное слово при погребении А.Н. Муравьева / Назарий Антонович Фаворов // Семенов М.О. Воспоминания об А.Н. Муравьеве. – К.: В губернской типографии, 1875. – С. 175-185.
235. Что достоверно в известии о кресте, устроенном г. Лохвицким в 1832 г. и внесенном г. Должиковым в Киево-Андреевскую церковь в 1864 году? // Киевские епархиальные ведомости. – 1865. – № 8. – С. 330-337.
236. Шереметев С.Д. Домашняя старина / Сергей Дмитриевич Шереметев. – М.: Типо-литография Н.И. Куманина, 1900. – 12 с., 152 с.
237. Шереметев С. Киев / Сергей Дмитриевич Шереметев. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1893. – 23 с.
238. Юбилей Андреевской церкви // Киевлянин. – 1867. – № 103. – С. 406.
239. Юбилей Андреевской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 18. – С. 553-564.
240. Ястребов В. Херсонес Таврический / В. Ястребов // Киевская старина. – 1883. – № 5, т. 6. – С. 30-48.
241. 15 июля происходила торжественная церемония в Киеве в память Св. равноапостольного великого князя Владимира // Киевлянин. – 1867. – № 85. – С.335.

ЛІТЕРАТУРА

242. А.Н. Муравьев // Поэты 1820-1830-х годов. – Л.: Советский писатель, 1972. – Т. 2. – С. 107-130.
243. Акимова А. История и биография / А. Акимова // Прометей. Историко-биографический альманах серии «Жизнь замечательных людей». – М., 1968. – Т. 5. – С. 394-413.
244. Аксаков И.С. Федор Иванович Тютчев (Биографический очерк) / Иван Сергеевич Аксаков. – М.: Типография В. Готье, 1874. – 406 с.
245. Александровский И.В. Собор Св. Владимира в Киеве / И.В.Александровский. – К.: Типографии К.Н. Милевского, 1898. – 80 с.
246. Ананьева Т. Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в. : протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам) / Т.Б.Ананьева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1. – С. 603-630.
247. Ананьева Т. «Читайте для познания Киева...» / Тетяна Борисівна Ананьева // Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь-Іса, 1995. – С. 5-34.
248. Артог Ф. Типы исторического мышления: презентизм и формы восприятия времени. Реферат / Франсуа Артог // Отечественные записки. – 2004. – № 5 (20). – С. 214-225.
249. Бадаланова Ф.К., Плюханова М.Б. Средневековые исторические формулы (Москва/Тырново – Новый Царьград) / Ф.К. Бадаланова, М.Б. Плюханова // Ученые записки Тартусского государственного университета. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1989. – Вып. 855. – С. 80-94.
250. Барабанов А.А. Чтение города / А.А. Барабанов // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. ассоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 325-354.

251. Безклубенко С. Мистецтвознавство: терміни і поняття / Сергій Данилович Безклубенко. Енциклоп. вид.: У 2 т.: Т.2 (М-Я). – К.: Інститут культурології НАН України, 2010. – 256 с.: іл.
252. Беленький И.Л. Биография как историко-культурная проблема (к историографии темы в отечественной литературе) / И.Л. Беленький // Историческая биография. Сборник обзоров. К XVII Международному конгрессу исторических наук (Мадрид, август 1990). – М., 1990. – С. 136-164.
253. Беляев Л.А. Чудотворная икона в сакральной топографии средневекового города: первый престол иконы Владимирской Богоматери в Москве / Леонид Андреевич Беляев // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – М.: МАРТИС, 1996. – С. 303-315.
254. Белова О.В., Петрухин В.Я. «Святые горы», Киев и Иерусалим в славянской мифопоэтической традиции / О.В. Белова, В.Я. Петрухин // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. – М.: Индрик, 2009. – С. 445-457.
255. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного / Максим Федорович Берлинский. – СПб: В типографии Департамента народного просвещения, 1820. – 204 с.
256. Білокінь С., Корнеєва В., Федорова Л., Фурман Р., Чулипа І. Андріївська церква. 1747 – 62 / С. Білокінь, В. Корнеєва, Л. Федорова, Р. Фурман, І. Чулипа // Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Ч. 1, кн. 1. – С. 155-159.
257. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 259 с.
258. Бунин А.В. История градостроительного искусства: в 2-х Тт. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма / А.В. Бунин. – М.: Стройиздат, 1979. – Т. 1. – 495 с., ил.

259. Бурегга В. Освещение миссионерской деятельности апостола Андрея Первозванного в российской церковно-исторической науке [Электронный ресурс] / Доклад прочитан на конференции «Первозванный апостол» в Варне (Болгария) 31 октября 2006 г. / В. Бурегга. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/put/061212170435.htm>
260. Валевский А.Л. Основание биографики / Алексей Леонидович Валевский. – К.: Наукова думка, 1993. – 109 с.
261. Васиховская Н.С. Феодосий Печерский и Сергей Радонежский – отцы-основатели «истинного монашества» на Руси / Наталья Сергеевна Васиховская // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2011. – Вип. 3. – С. 75-79.
262. Вацуро В.Э. Эпиграмма Пушкина на А.Н. Муравьева / Вадим Эразмович Вацуро // Пушкин: Исследования и материалы. – Л.: Наука, 1989. – Т. 13. – С. 222-241.
263. Венгеров С.А. Источник словаря русских писателей / С.А. Венгеров. – Пг.: Типография Императорской Академии наук, 1917. – Т. 4. – 542 с.
264. Вечерський В.В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.
265. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век / Герольд Иванович Вздорнов. – М.: Искусство, 1986. – 384 с.
266. Вильсон А. Биография как история / А. Вильсон. – М.: Наука, 1970. – 16 с.
267. Виноградов А.Ю., Сургуладзе М., Анохина Т.В., Лосева О.В. Андрей Первозванный / А.Ю. Виноградов, М. Сургуладзе, Т.В. Анохина, О.В. Лосева // Православная энциклопедия. – М., 2001. – Т. 2. – С. 375.
268. Воробйова І.П. Християнські свята в середньовічному Києві / І.П.Воробйова // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 102-111.
269. Геннади Г. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 гг / Григорий Николаевич Геннади. – Берлин, 1880. – Т. 2. – 424 с.

270. Герасименко Н. Історія Межигір'я / Неля Олексіївна Герасименко. – К.: Інститут історії НАНУ, 2005. – 288 с.
271. Голубинский Е.Е. Преп. Сергей Радонежский и созданная им лавра / Е.Е.Голубинский // Жизнь и житие Сергия Радонежского. – М.: Сов. Россия, 1991. – С. 149-191.
272. Город и время. В беседе с Ю.М. Лотманом принимают участие М.Лотман, Л.Морева и И.Евлампиев // Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры. – 1993. – Вып. 1. – С. 84-92.
273. Горбик В., Скібіцька Т. Андріївський узвіз, 18 – 20 ст. / В. Горбик, Т.Скібіцька // Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С. 160-161.
274. Горський В.С. Святі Київської Русі / Вілен Сергійович Горський. – К.: Абрис, 1994. – 176 с.
275. Грабар С. Головний архітектор міста / С. Грабар // Пам'ять століть. – 1999. – № 2 (17). – С. 50-53.
276. Гринев С.В. Основы семиотики / С.В. Гринев. – М., 2000. – 47 с.
277. Дегтярьов М. Лебедина пісня зодчого / М. Дегтярьов // Людина і світ. – 1981. – № 7. – С. 48-52.
278. Дегтярьов М.Г., Корнєєва В.І. Андріївська церква / М.Г. Дегтярьов, В.І.Корнєєва. – К.: Техніка, 1999. – 120 с.
279. Дегтярьова Н., Дем'янова Л. Основні джерела відомостей про Київ (путівники, довідники, альбоми, карти, плани) / Н. Дегтярьова, Л. Дем'янова // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 10 (63). – С. 12-15.
280. Дениско Л. Андрій Миколайович Муравйов та його бібліотека / Людмила Миколаївна Дениско // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 10 (63). – С. 31-34.
281. Друг О., Малаков Д. Особняки Києва / О. Друг, Д. Малаков. – К.: КИЙ, 2004. – 823 с.

282. Ефремов Л. Жизнеописание ее превосходительства в Бозе почившей Татьяны Борисовны Потемкиной / Лука Васильевич Ефремов. – М.: В Университетской типографии, 1870. – 25 с.
283. Закревский Н. Описание Киева / Николай Закревский. – М.: В типографии В.Грачева и комп., 1868. – IV, 969 с.
284. Захарченко М.М. Киев, теперь и прежде / М.М. Закревский. – К.: Паровое Лито-Типографическое заведение С.В. Кульженко, 1888. – 290 с.
285. Зелинский В. Дар и загадка «Святой Руси» / В. Зелинский // Тысячелетие введения христианства на Руси. 988 – 1988. – ЮНЕСКО. Институт славяноведения и балканистики Российской Академии наук, 1993. – С. 129-143.
286. Золотухина Н.М. Официальная политическая теория Московского государства – «Москва – третий Рим» / Н.М. Золотухина // Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М.: Юридическая литература, 1985. – С. 56-68.
287. Иванов В.В. К семиотическому изучению культурной истории большого города / В.В. Иванов // Ученые записки Тартусского государственного университета. – Вып. 720. Семиотика пространства и пространство семиотики. Труды по знаковым системам. – Тарту: ТГУ, 1986. – С. 7-24.
288. Игнатъева И.А. Образный каркас исторического города / И.А. Игнатъева // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. ассоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 431-440.
289. Исаев И. Церковно-археологический музей. Извлечение из отчета о состоянии Киевской духовной академии за 1878/9 учебный год, читанного на годовичном акте 28 сент. 1879 года / И. Исаев // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 42. – С. 6.
290. Казьмирчук М. Джерела особового походження. Підручник / Марія Дмитрівна Казьмирчук. – К.: Логос, 2010. – 242 с.
291. Кальницький М. Дорога к храму привела в тюрьму / Михайло Борисович Кальницький // Киевские ведомости. – 2000. – 29 февраля. – С. 13.

292. Кальницький М. Как забывчивые бюрократы помогли купцу Кокореву облагодетельствовать Киев / Михайло Борисович Кальницький // Киевские ведомости. – 1993. – 27 февраля. – С. 8.
293. Кальницький М. Писал неразборчиво, но порядок на Андреевском спуске навел / Михайло Борисович Кальницький // Киевские ведомости. – 1994. – 6 августа. – С. 14.
294. Кальницький М., Ноженко С., Скiбiцька Т. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Анненков О.С., Булгаков М.О., Воскресенський І.П., Муравйов А.Н. / М.Кальницький, С.Ноженко, Т.Скiбiцька // Звiд пам'яток iсторiї та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С.164-165.
295. Кальницький М. Могила Муравйова А.М. / Михайло Борисович Кальницький // Звiд пам'яток iсторiї та культури України. – К.: Енциклопедичне видання, 1999. – Кн. 1, ч. 1. – С. 166.
296. Кальницький М.Б. Храмы Киева / Михайло Борисович Кальницький. – К.: Видавничий дiм Дмитра Бураго, 2006. – 252 с., iл.
297. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви / Антон Владимирович Карташев. – Париж, 1959. – Т.1. – 362 с.
298. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологiчного музею. 1872 – 1922 рр. – К.: Нац. Києво-Печер. iст. – культ. заповiдник, 2002. – 244 с., iл. 222 с.
299. Киев – азбука православия. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1885. – 40 с.
300. Киркевич В.Г. Время Романовых. Киев в Российской империи / Виктор Геннадьевич Киркевич. – К.: Варта, 2004. – 263 с.
301. Киркевич В. Собор Святого Владимира в Киеве. Историко-искусствоведческий очерк / Виктор Киркевич. – К.: Задруга. – 46 с.

302. Кнабе Г.С. Римская тема в русской культуре и в творчестве Тютчева / Г.С.Кнабе // Тютчевский сборник: Статьи о жизни и творчестве Ф.И. Тютчева. – Таллинн: Ээсти раамат, 1990. – С. 252-285.
303. Ковалинский В. Андреевский спуск. Путеводитель по Андреевскому спуску / Виталий Васильевич Ковалинский. – К.: Плеяды, 2001. – 92 с.
304. Ковалинский В., Ветрова Л. Путеводитель по Андреевскому спуску / В.Ковалинский, Л. Ветрова. – К.: Плеяды, 2000. – 95 с.
305. Колесникова М.Е. Историческая биография как жанр исторического исследования / М.Е. Колесникова // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: В 2 ч. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. 2. – С. 368-371.
306. Конева Е.В. Образ города как коммуникативная знаковая структура-текст / Е.В. Конева // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. ассоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 413-429.
307. Корсунский И.Н. Памяти святителя Филарета митрополита московского / Иван Николаевич Корсунский. – М.: Университетская типография, 1894. – 74 с.
308. Краплина Л.О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Л.О.Краплина. – К., 2010. – 16 с.
309. Краплина Л.О. Трансформація образу Києва в текстах туристичних путівників другої половини XIX – початку XXI ст. / Л.О. Краплина // Трансформаційні процеси в сучасній українській культурі: Зб. матеріалів Всеукр. наук. теоретич. конф., Київ, 19 – 20 квітня 2007 р. – К.: Видавн. центр «КНУКіМ», 2007. – С. 129-131.
310. Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії / Борис Крупницький. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1952. – 29 с.

311. Кудрявцев М.П. Москва – третий Рим: Историко-градостроительное исследование / Михаил Петрович Кудрявцев. – М.: Сол Систем, 1994. – 256 с.: 184 ил.
312. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – СПб, 1910. – 191 с.
313. Лебедев А. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии / Александр Лебедев. – Саратов: Электротипография «Волга», 1916. – Т. 1. – 472 с.
314. Лебединцев А.Г. Русские государи в Киеве (1706 – 1885 гг.) / А.Г.Лебединцев. – К.: Тип.-лит. Выс. утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1896. – 340 с.
315. Лебединцев П. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор / Петр Гаврилович Лебединцев. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1890. – 107 с.
316. Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования / Алексей Михайлович Лидов // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. – Запоріжжя: Дике поле, 2012. – С. 12-35.
317. Лидов А.М. Новые Иерусалимы. Перенесение Святой земли как порождающая матрица христианской культуры / Алексей Михайлович Лидов // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. – М.: Индрик, 2009. – С. 5-7.
318. Литвинчук Ж.Г. Андріївська церква. Путівник / Жанна Григорівна Литвинчук. – К.: Купріянова О.О., 2006. – 64 с.
319. Литвинчук Ж.Г. А.Н. Муравьев и столетний юбилей киевской Андреевской церкви / Жанна Григорівна Литвинчук // Софіївські читання. – К., 2009. – С. 273-279.
320. Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-культурном контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора) / Юрий Михайлович Лотман // Ученые записки Тартусского государственного университета. Литература и публицистика. Проблемы взаимодействия. Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1986. – Вып. 683. – С. 106-121.

321. Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968 – 1992) / Юрий Михайлович Лотман. – СПб: Искусство, 2000. – 703 с.
322. Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Юрий Михайлович Лотман // Избранные статьи. – Таллин: Александра, 1993. – С. 10-36.
323. Майорова О.Е. Митрополит московский Филарет в общественном сознании конца XIX века / О.Е. Майорова // Лотмановский сборник. – М.: Издательство РГГУ «О.Г.И.», 1997. – С. 613-638.
324. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю русской церкви. – М.: Издание Спасо-Преображенского монастыря, 1994. – 406 с.
325. Макаров А. Киевская старина в лицах. XIX век / Анатолий Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 878 с.
326. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / Анатолий Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 558 с.
327. Максимович М. О месте киевской церкви Св. Андрея / Михаил Александрович Максимович // Археологические записки о Киеве. – К., 1866. – С.11-32.
328. Максимович М. Нечто о Межигорьи / Михаил Александрович Максимович // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 20. – С. 630-632.
329. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре / Михаил Максимович. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1890. – 40 с.
330. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва / Дмитро Малаков. – К.: Кий, 2009. – 383 с.
331. Малахов В. Образ города в современном гуманитарном дискурсе: некоторые проблемные направления / В. Малахов // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. Києвознавчі читання. – К.: Парапан, 2005. – С. 17-18.

332. Маниковский Ф. Вышгород и его святыня / Ф.Маниковский. – К.: Типография С.В.Кульженко, 1890. – 90 с.
333. Маслійчук В.Л. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) / В.Л. Маслійчук // Харківський історіографічний збірник. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Х.: НЦМ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 33-41.
334. Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Методология истории / О.М.Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1997. – 71 с.
335. Медушевская О.М. Эмпирическая реальность исторического мира / О.М.Медушевская // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: В 2 ч. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. 1. – С. 24-34.
336. Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема / Б.С. Мейлах // Человек науки. – М.: Наука, 1974. – С. 7-18.
337. Метилка Д.В. Способы репрезентации пространства и культурные практики / Дмитрий Викторович Метилка // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. – Запоріжжя: Дике поле, 2012. – С. 38-49.
338. Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму / Іван Мірчук. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1954. – 64 с.
339. Мироненко О.К. Андріївська церква (історико-архітектурний нарис) / Олександр Костянтинович Мироненко. – К.: Будівельник, 1978. – 124 с.
340. Миронова И.А. Эпистолярные источники XIX в. / И.А. Миронова // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. Межвузовский сборник. – М.: МГИАИ, 1985. – С. 121-130.

341. Михайлова Л.В. Семантические отношения реального и сакрального в культуре (на примере Валаама): автореф. дис. ... канд. философских наук: 09.00.13 / Михайлова Лариса Владимировна. – СПб, 2009. – 26 с.
342. Моклецова И.В. А.Н. Муравьев и русская культура 1820-х – 1830-х гг. / И.В.Моклецова // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2000. – № 4. – С. 101-116.
343. Моклецова И.В. К вопросу о возрождении духовной педагогической традиции: Н.В. Гоголь и А.Н. Муравьев / И.В. Моклецова // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2010. – № 4. – С. 70-79.
344. Моклецова І.В. Киев в судьбе и творчестве А.Н. Муравьева / І.В.Моклецова // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1 – 2 жовтня 2001 р. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2002. – С. 135-145.
345. Моклецова И.В. Русское православное паломничество как явление культуры (на примере призываний А.Н. Муравьева): автореф. дис. ... канд. культурологии: 24.00.01 / Моклецова Ирина Васильевна; Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. Факультет иностранных языков. – М., 2002. – 24 с.
346. Моклецова И.В. Русское православное паломничество как явление культуры (на примере призываний А.Н. Муравьева): дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 // Моклецова Ирина Васильевна. – М., 2002. – 206 с.
347. Моклецова И.В. Традиция паломничества в русской культуре (А.С. Пушкин и А.Н. Муравьев) / И.В. Моклецова // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1999. – № 2. – С. 145-154.
348. Мурьянов М.Ф. Андрей Первозванный в Повести временных лет / М.Ф.Мурьянов // Палестинский сборник. – 1969. – Вып. 19 (82). – С. 159-164.
349. Мягков Г.П., Недашковская Н.И., Недашковский Л.Ф. Историческое пространство и время средневекового текста: подходы и методы интеллектуальной истории. Учебно-методическое пособие для студентов

- исторических факультетов / Г.П. Мягков, Н.И. Недашковская, Л.Ф. Недашковский. – Казань: Казанский университет, 2011. – 76 с.
350. Нечкина М.В. Загадка художественного образа (художественный образ в историческом процессе) / Милица Васильевна Нечкина. – М.: Знание, 1972. – 32 с.
351. Никитенко А.В. Обзор деятельности второго Отделения Императорской Академии наук за 1874 год / А.В. Никитенко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 4. – С. 81-102.
352. Нікітенко М. Найдавніший киево-руський пантеон святих у Десятинній церкві / М. Нікітенко // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея. Науково-практична конференція «Заповідь нову даю вам: любіть один одного», Київ, 17 – 18 лютого, 1998 р. – К., 1998. – С. 132-137.
353. Ниче П. Москва – третий Рим? / П. Ниче // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А. Зимины. Москва, 13 – 18 мая 1990 г. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 203-205.
354. Обзорение Киева в отношении к древностям, изданное по Высочайшему соизволению киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем / Иван Иванович Фундуклей. – К.: В типографии И. Вальнера, 1847. – XVI, 108 с.
355. Осіп'ян О. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької школи «Анналів» / Олександр Леонідович Осіп'ян. – Краматорськ: Тираж-51, 2007. – 176 с.
356. Остерхут Р. «Сакральная география» и святыя места: Константинополь как Иерусалим / Роберт Остерхут // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – М.: Индрик, 2006. – С. 110-111.
357. Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева (с планом древнего Киева 1638 г.) / Николай Иванович Петров. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1897. – III, 267 с.

358. Петров Н. Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской Духовной Академии / Николай Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 7, т. 3. – С.193-216.
359. Петровская И.Ф. Некрологи в русской печати XIX – начала XX века / И.Ф.Петровская // Русская литература. Историко-литературный журнал. – 1982. – № 3. – С. 223-227.
360. Петровский С. Киев, его святыни и достопримечательности / Сергей Васильевич Петровский. – Одесса: Типография и хромолитография Е.И. Фесенко, 1914. – 102 с.
361. Петрухин В.Я. Иеротопия Русской земли и начальное летописание / В.Я.Петрухин // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – М.: Индрик, 2006. – С. 480-488.
362. Петрухин В.Я. «Киевская Русь» и «Святая Русь». История и эпос / В.Я.Петрухин // Из Истории русской культуры. Древняя Русь. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 1. – С. 19-25.
363. Платон (Левшин), митрополит Московский. Краткая российская церковная история / Платон (Левшин). – М., 1805. – Т.1 . – 405 с.
364. Плюханова М.Б. Сюжеты и символы Московского царства / Мария Борисовна Плюханова. – СПб: Акрополь, 1995. – 336 с.
365. Побережник О.О. Актуалізація культу Святого Володимира у Києві у другій половині XIX ст.: Свято-Володимирське братство та А.М. Муравйов / О.О.Побережник // Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2012. – С. 132-135.
366. Побережник О. Андріївська церква: містичне та практичне втілення шанування Св. апостола Андрія Первозванного А.М. Муравйовим / О.О.Побережник // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса: Поліграфічна фірма ТОВ «Удача», 2012. – С. 215-219.

367. Побережник О.О. Москва – третій Рим, Київ – другий Єрусалим: ідея Києва Андрія Муравйова / О.О.Побережник // Гілея: науковий вісник. – 2012. – Вип. 67. – С. 31-36.
368. Побережник О.О. Поширення культу Святого Андрія Первозванного А.М.Муравйов: особистісний аспект / О.О. Побережник // Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (25 квітня 2013 року). – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. – С. 288-289.
369. Побережник О. Проект укріплення Києва Е.І. Тотлебена: участь Андрія Муравйова / О.О. Побережник // Дні науки історичного факультету: Матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. V, ч. 1. – К., 2012. – С.32.
370. Подвысоцкий П. Киево-Печерская лавра. Лавра – училище христианской жизни / Павел Федорович Подвысоцкий. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1888. – 24 с.
371. Поппэ А.В. Становление почитания Владимира Великого / А.В. Поппэ // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А. Зимины. Москва, 13 – 18 мая 1990 г. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 228-231.
372. Попов А. Акафист святому апостолу Андрею Первозванному / А. Попов // Православные русские акафисты, изданные с благословения Святейшего Синода, история их происхождения и цензура, особенности содержания и построения. – Казань, 1883. – С. 253-257.
373. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Татьяна Николаевна Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.

374. Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность. Историческая биография сегодня / Л.П. Репина. – М.: Круг, 2005. – С. 55-74.
375. Ричка В. «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / Володимир Михайлович Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 243 с.
376. Робинсон М.А., Досталь М.Ю. Лекція Е.Ф. Шмурло «Москва – третій Рим» / М.А. Робинсон, М.Ю. Досталь, Е.Ф. Шмурло // Славяноведение. – 1997. – № 5. – С. 52-66.
377. Рогов К.Ю. К истории «московского романтизма»: кружок и общество С.Е.Раича / К.Ю. Рогов // Лотмановский сборник. – М.: Издательство РГГУ «О.Г.И.», 1997. – С. 523-576.
378. Романов Ю.И. Образ, знак в искусстве. Философско-методологический аспект / Ю.И. Романов. – Л., 1991. – 129 с.
379. Русина О. Київ як *sancta civitas* у московській ідеології та політичній практиці XIV – XVI ст. / Олена Володимирівна Русина // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 165-182.
380. Русина Ю.А. История и теория источниковедения: Курс лекций / Ю.А.Русина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 124 с.
381. Сазонова Н. Красуня з галантною доби / Н. Сазонова // Утевська П., Сазонова Н., Горбачов Д. Київські святині. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 1999. – С. 129-143.
382. Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в «Путешествии ко Святым местам в 1830 году» и «Путешествии ко Святым местам русским» А.Н. Муравьева: автореф. дис. ... канд. филологических наук: 10.01.01 / Е.Ю. Сафатова. – Томск, 2008. – 21 с.

383. Сафатова Е.Ю. Паломнический сюжет в творчестве А.Н. Муравьева / Е.Ю.Сафатова. – Кемерово: ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет», 2010. – 158 с.
384. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников, политипажами, изображающими виды Киева, его древние и замечательные храмы, монастыри, чудотворные иконы, гробницы Св. угодников, внутренности пещер, памятники, здания, мозаики, фрески и другие древние предметы / Николай Максимович Сементовский. – К. – СПб: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1900. – 290 с.
385. Сердюк О.М. Історичні особливості формування житла Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та сучасні засади його охорони: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 26.00.05 / О.М. Сердюк. – К., 2011. – 19 с.
386. Серикова Т.Ю. История формирования понятия «образ» в гуманитарном знании / Т.Ю. Серикова // Мир науки, культуры, образования. – 2010. – № 4. – С. 74-77.
387. Сидяков Ю.Л. Лесков в борьбе с церковной реакцией / Ю.Л. Сидяков // Ученые записки Тартуского государственного университета. Литература и публицистика. Проблемы взаимодействия. Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1986. – Вып. 683. – С. 38-48.
388. Силин О.П. Андріївська церква в Києві – витвір високого мистецтва / О.П.Силин // Український історичний журнал. – 1974. – № 5. – С. 121-130.
389. Сеницына Н.В. Автокефалия русской церкви и учреждение московского патриархата (1448 – 1589 гг.) / Нина Васильевна Сеницына // Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник Статей. – М.: Наука, 1990. – С. 126-151.
390. Сеницына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV – XVI вв.) / Нина Васильевна Сеницына. – М.: Индрик, 1998. – 416 с.

391. Скутнев А.В. Источники личного происхождения XIX в. и проблема менталитета (на примере православного духовенства) / А.В. Скутнев // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: В 2 ч. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. 2. – С. 595-597.
392. Старцев В.И. Историк и биография / В.И. Старцев // Научная биография – вид исторического исследования. – Л., 1985. – С. 7-19.
393. Сторі Д. Теорія культури та масова культура / Джон Сторі; [перекл. з англ. С.Савченка]. – К.: Акта, 2005. – 357 с.
394. Стремоухов Д. Москва – Третий Рим: источник доктрины / Д. Стремоухов // Из истории русской культуры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – Т. 2, кн. 1. – С. 425-441.
395. Стрижев А.Н. Андрей Николаевич Муравьев: биографический очерк / А.Н.Стрижев // Муравьев А.Н. Русская Фиваида на Севере. – М.: Паломник, 1999. – С. 5-20.
396. Стус Д. Біографія: суб'єктивізація об'єкта / Дмитро Васильович Стус // Киевская старина. – К., 2002. – № 2 (344). – С. 28-43.
397. Тарановский Н. Путеводитель. Киев и его окрестности с топографическим планом и видами Киева / Н. Тарановский. – К.: Типография Штаба Киевского Военного округа, 1884. – 138 с.
398. Тарановский Н. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности». Печерская лавра и к ней главнейшие пути чрез город / Н.Тарановский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1885. – 179 с.
399. Таратухина Ю. Семиотика Петербурга в восприятии Ю.М. Лотмана / Ю.Таратухина // Международный литературный клуб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interlit2001.com/nevrozova-es-2.htm>
400. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века / Андрей Григорьевич Тартаковский. – М.: Археографический центр, 1997. – 356 с.

401. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге / Андрей Григорьевич Тартаковский. – М.: Наука, 1991. – 286 с.
402. Тейлор А. Историк як біограф / Алан Джон Персіваль Тейлор // Харківський історіографічний збірник. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Х.: НЦМ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 76-84.
403. Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви / Федор Иванович Титов. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1910. – 14 с.
404. Титов Ф.И. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева / Федор Иванович Титов. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1910. – 99 с.
405. Толочко О. «Проща до святих місць» у російській культурі та політиці XIX століття / Олексій Олексійович Толочко // Сучасність: Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1994. – № 9. – С. 106-113.
406. Топоров В.Н. Святость и святыне в русской духовной культуре. Первый век христианства на Руси / Владимир Николаевич Топоров. – М.: Гнозис – Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т. 1. – 875 с.
407. Третяк К.О. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX – на початку XX століть: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / К.О. Третяк. – К., 1999. – 26 с.
408. Трушина Л.Е. Образ города и городской среды: дис. ... кандидата философских наук: 09.00.13 / Трушина Лариса Евгеньевна. – СПб, 2000. – 205 с.
409. Туранина Н.А. Метафора и контекст / Н.А. Туранина // Текст в гуманитарном знании: материалы межвузовской научной конференции, 22 – 24 апреля 1997 г. – М.: Издат. центр РГГУ, 1997. – С. 9-12.
410. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – К.: В типографии Киево-Печерской лавры, 1850. – 200 с.

411. Успенский Б. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – третий Рим» / Б.А. Успенский // Успенский Б.А. Избранные труды. Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 83-123.
412. Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема). Статья вторая / Б.А. Успенский // Ученые записки Тартусского государственного университета. Труды по знаковым системам. Текст – культура – семиотика нарратива. – Тарту, 1989. – Вып. 855. – С. 18-38.
413. Успенский Б., Лотман Ю. Отзвуки концепции «Москва Третий Рим» в идеологии Петра Первого (к проблеме средневековой традиции в культуре барокко) / Б.А. Успенский, Ю.М. Лотман // Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции). – М., 1976. – С. 236-249.
414. Успенский (Порфирий) Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты. Архимандрита, ныне Епископа, Порфирия Успенского в 1845 году / Константин Александрович Успенский. – К.: Типография В.Л. Фронцкевича, 1877. – Ч. 1. – 386 с.
415. Филарет, митрополит Минский и Белорусский Установление христианства на Руси. Крещение Святого князя Владимира и русской земли // «Тысячелетие крещения Руси»: международная церковно-историческая конференция, Киев, 21 – 28 июля 1986 г. – М.: Издание Московского патриархата, 1988. – С. 39-63.
416. Флоренский П. Троице-Сергиева лавра и Россия / П. Флоренский // Жизнь и житие Сергия Радонежского. – М.: Сов. Россия, 1991. – С. 273-286.
417. Фонкич Б.Л. Греческие рукописи А.Н. Муравьева / Б.Л. Фонкич // Археографический ежегодник за 1984 год. – М.: Наука, 1986. – С. 235-247.
418. Хавроничев В.П. «История Российской Церкви» А.Н. Муравьева / В.П.Хавроничев // Муравьев А.Н. История Российской Церкви. – М.: Паломник, 2002. – С. 461-493.
419. Хохлова Н.А. Андрей Николаевич Муравьев – литератор / Наталья Александровна Хохлова. – СПб: Дмитрий Буланин, 2001. – 242 с.

420. Хохлова Н. Действенная вера и мысли неизменный строй / Наталья Александровна Хохлова // Муравьев А.Н. История Российской Церкви. – М.: Паломник, 2002. – С. 3-24.
421. Хохлова Н. Діяльність Андрея Муравйова в Києві / Наталья Александровна Хохлова // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. – Т. 1. – К.: Критика, 2004. – С. 144-202.
422. Чертов Л.Ф. К семиотике пространственных кодов / Л.Ф. Чертов // Семиотика пространства: Сб. науч. тр. Междунар. асоц. семиотики пространства. – Екатеринбург: Архетипы, 1999. – С. 93-101.
423. Чеснокова В.Ф. Об одном подходе к извлечению из текстов фрагментов системы ценностей автора / В.Ф. Чеснокова // Методологические и методические проблемы контент-анализа (тезисы докладов рабочего совещания социологов). – М. – Л., 1973. – Вып. 2. – С. 98-103.
424. Чичуров И.С. «Хождение Апостола Андрея» в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции / И.С. Чичуров // Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник Статей. – М.: Наука, 1990. – С. 7-23.
425. Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.06 / Чишко Віталій Сергійович; НАН України, Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1997. – 24 с.
426. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / Віталій Сергійович Чишко. – К.: БМТ, 1996. – 238 с.
427. Шероцький К.В. Київ. Путівник. Репринтне відтворення видання 1917 року / К.В. Шероцький. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – 374 с.
428. Шильдер Н.К. Биографический очерк графа Тотлебена / Николай Карлович Шильдер. – СПб: Типография В.А. Тиханова, 1884. – Т. 1. – 541 с.
429. Шильдер Н.К. Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк / Николай Карлович Шильдер. – СПб: Типография и литография В.А. Тиханова, 1886. – Т. 2. – 403 с.

430. Шленский Д. Усадьба Андрея Муравьева / Д. Шленский // Шленский Д., Браславец А. Музей одной улицы. Путеводитель. – Львов – К.: Центр Европы, 2002. – С. 47-48.
431. Шленский Д., Браславец А. Андреевский спуск. Культурологический путеводитель / Д. Шленский, А. Браславец. – К.: Амадей, 1998. – 238 с.
432. Шулькевич М.М. Київ (архітектурно-історичний нарис) / Михайло Миронович Шулькевич. – К.: Державне видавництво літератури з будівництва та архітектури УРСР, 1958. – 315 с.
433. Шумихин С. Мадригал с двойным дном. Скрытый каламбур в послании Пушкина *Princesse Nocturne* / С. Шумихин // Наше наследие. Редационный портфель [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн.: http://www.nasledie-rus.ru/red_port/00900.php
434. Щітківський І. До історії забудування м. Києва на початку ХІХ століття / І.Щітківський // Київський збірник з історії й археології побуту й мистецтва. – К., 1930. – С. 320-343.
435. Элиаде М. Космос и история. Избранные работы / Мирча Элиаде; [пер. с фр. и англ]. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
436. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / Мирча Элиаде; [пер. с фр]. – СПб: Алетея, 1998. – 249 с.
437. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Миколаївна Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
438. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620 – 1640-ві роки) / Наталя Миколаївна Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – ХVІІ ст. – К.: Критика, 2002. – С. 296-330.
439. Яковлев Ф. Апостолы. Выпуск первый. Содержащий в себе очерки жизни и учения святых апостолов Петра, Андрея и Иакова, брата Иоанна Богослова / Ф.Яковлев. – М.: В типографии А. Семена, 1849. – 283 с.

440. Ярошевский М.Г. Биография ученого как науковедческая проблема / М.Г.Ярошевский // Человек науки. – М.: Наука, 1974. – С. 19-57.
441. Ящуржинский Х. Херсонес во время крещения в нем Св. Владимира и дальнейшая судьба города / Х.Ящуржинский // Киевская старина. – 1888. – Т.ХХII. – С. 16-25.
442. Levi G. Les usages de la biographie / G. Levi // Annales E.S.C. – 1989 – A.44. – № 6. – P.1325-1336.